

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

VEJLE AMTS AARBOG

UDGIVET AF

VEJLE AMTS HISTORISKE SAMFUND

1938

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS P. HAASE & SØN

1938

Redaktionsudvalget:

Lærer *Rasmus Mortensen*, Lindeballe pr. Gadbjerg (Formand).
Konsul *J. F. Kiær*, Fredericia. Landinspektør *Johansen*, Kolding.

KONRAD JØRGENSENS
BOGTRYKKERI-KOLDING

INDHOLD

1 9 3 8

	Side
Stavnsbaandsproblemer. Af <i>Rasmus Mortensen</i>	1
Stavnsbaandet. Af Arkivar <i>Johan Hvidtfeldt</i>	4
Bylov fra Stavnsbaandstiden. Af Arkivbetjent <i>J. Carl Christensen</i>	50
Fra Engelsholm. Af Kommunalærer <i>Holt Jensen</i>	61
Gamle Herregaarde i Starup Sogn. Af Propr. <i>A. Thygesen</i>	70
Stenalderbopladser langs Vejle Aa. Af Tandlæge <i>W. Berthelsen</i>	80
I. O. Brandorff. Af <i>Rasmus Mortensen</i>	123
Et Oldtidsfund i Rostrup. Af Lærer <i>E. K. Pedersen</i>	126
Regnskab for Aaret 1937	128
Smidstrup Kirke. Af Lærer <i>Marius Hansen</i>	129
Billedhugger Jens Hiernøe. Af <i>Olto Norn</i>	168
En Kriminalretssag for 180 Aar siden. Af Skolebestyrer <i>Sigurd Kristensen</i>	207
Give og Omegns Plantningsforening. Af <i>Rasmus Mortensen</i>	235
Det ældste Sygehus i Vejle. Af Kommunalærer <i>Chr. Christiansen</i>	267
Rasmus Christensen, Viuf. Af Folketingsmand <i>Viggo Hansen</i>	276
Aarsberetning. Af Konsul <i>J. F. Kiær</i>	277
Smaastykker	280

STAVNSBAANDSPROBLEMER

AF RASMUS MORTENSEN

Jubelaaret for Stavnsbaandets Løsning finder os i Færd med ivrigt at styrke de Baand, der binder Mennesker til Hjemstavnen.

Vi priser Frigørelsen 1788, og vi agter det Arbejde højt, som omkring 1938 søger at holde den unge Slægt fast paa Barndommens Grund. Digtene, Historieskriverne og Skolefolk, Museer, Foreninger og historiske Aarbøger — mangfoldige opbyggende Kræfter i vort Land stræber mod det Maal, man mener er skønt: at fremelske Kærlighed til Hjemstavnen, give Ungdommen Lyst til at bygge og bo, hvor Fædrene øvede deres Gerning.

Kan samme Tunge da lovsynge, baade naar der løses, og naar der bindes?

Enhver véd, at Stavnsbaandet var af materiel Natur, medens Hjertebaandet, man nu vil knytte, har aandelig Karakter. Dette gør jo unægtelig en stor Forskel. Men er det til syvende og sidst alligevel ikke Personen, man ønsker fastholdt — den udelte, helt nødvendige Person?

Saa pinligt kan Udviklingen forme de virkelige Forhold, at Spørgsmaal i den Retning tvinger sig paa.

Det er let nok at forstaa, at Stavnsbaand i Tidens Fylde bliver ophævet. Men hvorfor bliver Stavnsbaand indført, og ved hvilke Midler kunde det være und-

gaaet? Ingen maa jo tro, saadant Skridt skyldes daarligt Lune.

Tanken om Stavnsbaand udspringer dybest set fra et sikkert historisk Instinkt, der siger, at Samfundet skal værnes mod overhaandtagende Vandring, den Vandring, man frygter, fordi Vandring i sin yderste Konsekvens bliver en Fare for Land og Folk. Det var jo Vandringerne, der satte de store Skel i Historien.

Urtiden fremviser Vandringer, hvis Veje er usporlige, men som har bragt mange Folkeslag til Fald, andre (ganske vist) til Oprejsning. Oldtidens vigtigere Afsnit begynder med Vandringer, og Tidsrummet ender under almindelig Vandring, hvor Folkene skifter Plads, og gamle Kulturer sprænges.

Middelalderens Landsbybebyggelse maa opfattes som en velfunderet Forholdsregel mod gentagende fremtidig Samfundsopløsning. Sammenhold og Fællesskab skulde afløse den hidtil herskende frie Udfoldelse med Adgang til at sætte Bo paa overkommeligt Jordareal, og idet Landsbyen grundlagdes med et bestemt Antal Gaarde og fælles Bymark, vilde man hindre Overbefolkning paa hvert enkelt Omraade og deraf flydende større Vandring. Fik saa Gammelbyerne i Tidens Løb overtalligt Mandskab, kunde passende Ejerlag til Dannelse af nye Landsbyer andre Steder deraf udvælges. Man kan godt kalde dette System en Slags Gruppe-Stavnsbaand, blot var det ikke personligt.

Ordnningen viste sig tilfredsstillende gennem Aarhundreder. Da det Tidspunkt endelig kom, at al ledig Jord var nogenlunde optaget, begyndte Købstæderne at kunne aflaste Landsbyerne. Adskillige Karle slog sig ogsaa paa Haandværk og Handel, ligesom Krigstjenesten — indenlandsk og udenlandsk — tog en

ikke ringe Del af Landsbyernes unge Mænd. Endvidere bidrog den store Dødelighed, navnlig i Købstæderne, væsentlig til at holde Befolkningstallet nede — fjerne Vandringstendensen.

Men ændrede Forhold ude og hjemme: Kendskab til folketomme Lande, Handelslivets Blomstring, Købstædernes Vækst, Herregaardenes dominerende Stilling, Hovmarkernes voldsomme Krav til Arbejdskraft o. s. v. skabte igen Uro og Brydninger i Samfundet. Trang til Vandring meldte sig med uafviselig Magt. Landsbyernes faste Rammer hindrede Udvidelse, den Udvidelse, der skulde have kunnet fastholde Ungdommen paa naturlig Maade, hvis Ungdommen vilde gaa ind under Fædrenes Kaar. En Sprængning stod for Døren. Forinden kom Stavnsbaandet, det skærpede, tvungne, personlige Stavnsbaand af 1733.

Ved Magt kunde Middelalderen dog ikke trækkes stort længere ud, den ender nu, men ogsaa først nu — andet tidligere Skel er underordnet. Nyere Tid var inde. Landbospørgsmaalene maatte nødvendigvis løses: Udskiftning, Stavnsbaand, Hoveri og hele Reformkomplekset.

Det er disse vidtrækkende samlede Problemers heldige Klaring, man i disse Jubilæumsaar i alvorlig Forventning ser hen til, om man muligt kunde blive klogere paa Nutiden, hvor Vandring volder gennemgribende Vanskeligheder.

I den Erkendelse, at Landets Historie ofte forstaas bedst, naar Linjerne drages fra hjemlige Steder, har vi opfordret Arkivar Johan Hvidtfeldt til at skildre Stavnsbaandstiden paa Grundlag af foreliggende lokale Kilder. Vejle Amts Aarbøger kan saaledes ved efterfølgende meget værdifulde Arbejde yde et paa-krævet Bidrag til Stavnsbaandets Historie.

STAVNSBAAANDET, DETS FORUDSÆTNINGER OG VIRKNINGER

AF JOHAN HVIDTFELDT

Ser vi fra Nutiden tilbage paa vort Lands Historie, ser der visse Begivenheder, der for os staar som afgørende, som Epoker. Reformationens Indførelse i 1536 og Enevældens Gennemførelse i 1660 er saadanne epokegørende Begivenheder. Paa afgørende Maade forandrer de — eller synes at forandre — Landets aandelige Kultur eller politiske Struktur. Men for den, som arbejder med og søger at trænge ind i Folkets Kultur i allervideste Betydning, vil der let opstaa Tvivl om denne Betragtningensmaades Rigtighed. Katolicismens Afskaffelse betød ikke, at den hellige almindelige Kirkes Synsmaader og Ideer forsvandt, at Almuemandens, Borgerens og Bondens, Tankeliv paa en Gang blev lutheransk, befriet for den katolske Ideverdens Synsmaader. Og 1660. Hvad kom dette afgørende Aar til at betyde for den danske Bonde? Han gik som før bag sin Plov, han hovedede for Herremanden, betalte sin Skat, snakkede med sin Nabo, giftede sig, døde. Hans Gaard laa, hvor den altid havde ligget. Hans Marker dyrkedes, som de altid var blevet dyrket. Hvad kom det strengt taget ham ved, om det nu var Kongen alene, som regerede ham, og at Adelens politiske Magt var knækket. Overfor ham var Herremanden stadig den

myndige Herre eller maaske den forstaaende Hjælper i Nøden.

Landbruget er idag Landets bærende Erhverv, selvom kun en Trediedel af Befolkningen beskæftiges derved. I tidligere Tid var Danmark i endnu mere udpræget Grad et Landbrugsland. Bønderne udgjorde langt den største Del af Befolkningen. Og Forandringer i deres Levevilkaar, i deres aandelige Kultur, i deres økonomiske og sociale Forhold faar derfor afgørende Betydning for Landets og Folkets Historie. Vel at mærke naar der med Historie ikke menes de ydre, maaske iøjnefaldende og straalende Begivenheder, men Folkets Historie, dets Levevilkaar, dets aandelige Kraft eller aandelige Slaphed, dets Lidelser og Kampe.

Ser vi Historien fra dette Synspunkt, tror jeg, at Begivenhederne i sidste Halvdel af det attende Aarhundrede mere end nogen Krig, noget Religionsskifte eller nogen Statsomvæltning i de foregaaende Aarhundreder har omformet og omskabt det danske Samfund. Thi disse Reformere slog i Virkeligheden det gamle Bondesamfund i Stykker. Dets ældgamle Struktur opløstes. Fællesskabet i Arbejde og Fest gik tabt. Den enkelte Bonde blev virkelig Selvejer. Selvom han stadig var Tjener under en Godsejer, som ejede Jorden, havde han dog nu for første Gang faaet sin Jord for sig selv og ikke, mere eller mindre, i Fællesskab med sine Naboer og Grander. Og delvis sprængtes selve det gamle Landsbysamfund; en stor Del af Bønderne maatte, ikke altid godvilligt, nedbryde deres gamle Gaard inde i Byen for igen at rejse den ude paa den fjerneste Del af Marken, fjernt fra Venner og Bekendte. Ensomheden maa tit have knuget Udflytteren. Og ved denne Forandring skiftede selve Landskabet Karakter. Efterhaanden som Udflytning og Udstykning blev gennemført i

stadig højere Grad, blev Bebyggelsen spredt ud over Egnen. Maaske skyldes det danske Landskabs specielle Skønhed netop dette. Den store Ensomhed kan virke dragende paa Sindet, men stemmer til Alvor og Tavs-
hed. De store ubeboede Flader virker tungt og trist. Men i de danske Markers Grønhed møder vi de mange hvide Gaarde, der fortæller om Liv, om Arbejde. En hvidkalket Bondegaard, omgivet af gule bølgende Kornmarker og grønne Enge, set gennem en solklar Efteraarsdags skære Luft. Det er det danske Landskab. Og dette Landskab blev til, da Reformerne frigjorde Bondebefolkningen, da det middelalderlige Samfund gik under, og det moderne blev til.

Det var ikke blot Samfundsformer og Driftsformer, der forandredes, ogsaa Bondens retslige og økonomiske Forhold blev sikret og forbedret. Hoveriet fastsattes og blev efterhaanden afløst. De fleste Bønder blev Selvejere. Og Bonden fik sin Bevægelsesfrihed tilbage. Stavnsbaandet blev ophævet. Den betydningsfulde Lov herom udstedtes den 20. Juni 1788. Denne Begivenhed fremhæves almindeligvis som den afgørende, den skelsættende i disse Aars Historie. I 1888 fejredes Hundredeaarsdagen derfor ved Udsendelse af en Række Jubilæumsskrifter. Og iaar skal et nyt Jubilæum fejres paa forskellig Maade. Ogsaa nærværende lille Artikel skal være et Bidrag hertil. Dens Formaal er at skildre Stavnsbaandet i Vejle Amt, specielt i den Del deraf, som hørte under det daværende Koldinghus Amt. Der vil blive redegjort for Aarsagerne til Stavnsbaandets Indførelse og Bevarelse og for de Virkninger, det fik.

Stavnsbaandets Historie.

Allerede i Middelalderen møder vi Stavnsbaand her i Landet. Det var det saakaldte Vornedskab, som iøv-

rigt, i Modsætning til det senere Stavnsbaand, kun omfattede den østlige Del af Landet. Hvornaar det er opstaaet, er det nu umuligt at sige noget om. Vort Materiale til denne Tids Historie er for sparsomt. Første Gang, det med Sikkerhed synes omtalt, er i det saakaldte Lollands Vilkaar fra 1446. Dets Forudsætning var den store Mangel paa Arbejdskraft til Dyrkning af Landets Jord. Krig og Pest havde tyndet stærkt ud i Befolkningen. I den senere Del af Middelalderen og i de følgende Aarhundreder stod mange Gaarde rundt om øde. Og disse Ødegaarde blev for Datidens Godsejere og for Regeringen et brændende Problem. Som Forholdsregel herimod maa det antages, at Vornedskabet er opstaaet. Det bestod i, at Bondesønnerne var forpligtet til at overtage en fæsteledig Bondegaard, og de maatte ikke forlade Herremandens Godsomraade. Lignende Bestemmelser træffer vi de fleste Steder i Udlandet, kun var Bøndernes Stilling her som Regel meget mere bundet. Selvom der er Lighedspunkter mellem det danske Vornedskab og Stavnsbaand og det fremmede Livegenskab, er der dog ogsaa store Forskelle. Livegenskabet omfattede Kvinder saavel som Mænd, Vornedskabet kun Mænd, Stavnsbaandet endda kun Mændene i en Del af deres Liv. Den livegne maatte ikke indgaa Ægteskab uden sin Herres Tilladelse, og han skulde betale denne Afgifter og yde ham Tjenester. Noget tilsvarende kendes ikke her i Landet for den vornedes eller stavnsbundnes Vedkommende.

Vornedskabet blev ophævet i 1702 af Frederik den Fjerde. Dog havde allerede Christian den Anden i sin Lov for Landet ophævet det, og ved Frederik den Førstes Forordning af 3. August 1523 blev det forbudt Adelen at dele de Bønder til Stavns, som i Henhold dertil havde opsagt deres Gaarde, betalt deres Førlov

og var flyttet til andre Godser. Denne Bestemmelse skyldtes dog kun de vanskelige politiske Forhold i Landet efter Revolutionen, og snart laa Vornedskabet atter som et tyngende Aag paa en Del af den danske Bondestand. Senere forsøgte Christian den Fjerde delvis at ophæve det, men heller ikke for ham lykkedes det.

Da Vornedskabet nu var blevet ophævet, skulde man have ventet, at Befolkningen havde faaet absolut Frihed til at vandre og rejse. Dette var dog ikke helt Tilfældet. Aaret før var der kommet to Love, som paa forskellig Maade gjorde Indgreb i denne Ret. Ved Indrettelsen af Landmilitzen blev det fastslaaet, at de indrullerede Karle skulde forblive i Bondens Tjeneste og i samme Lægd, som han var indskrevet for, eller ogsaa i samme Sogn. Mere skæbnesvanger blev dog sikkert Forordningen af 19. Februar 1701 om Udstedelse af Pas til Tjenestefolk. Det hedder heri, at »... ingen Præst over alt her udi vort Rige Danmark maa meddele nogen, det være sig Mands- eller Kvindes Person, som har været til Alters, noget Skudsmaal, med mindre Personens rette Husbond først har under sin Haand og Segl meddelt den samme sin Afsked, Pas eller Følge Seddel ... og skal Husbonden først derpaa skrive Personens Afsked, Pas og Tilladelse, at han maa flytte med videre, og derhos gøre en skriftlig Begæring til Sogne-Præsten paa Stedet, at han vil meddele Personen sit Skudsmaal...«

Disse Bestemmelser kunde let misbruges af hensynsløse og egenraadige Godsejere, og man har mange Eksempler paa, at de blev det. Her skal nævnes et Tilfælde fra Vejle Amt. Det var i 1723. Fuldmægtigen for Hans Marcusen til Revstrup mødte op paa Herredstinget og beviste, at 9 Bønderkarle fra Revstrup Gods »... uden foregaaende Vilje eller Minde, Pas

eller Afsked skal have undvigt....«. Retten fældede den Dom, at Karlene inden 6 Uger igen skulde indfinde sig paa Revstrup og forblive der, indtil de lovlig blev dimitteret. Hvis de ikke gjorde det, skulde de paagri- bes og straffes som Rønningsmænd. Den følgende Ejer, August Chr. Poulsen, skrev nogle Aar senere til Kongen om Sagen. Aar fra Aar var al Godsets unge Mandskab borttrømt fra Godset. Derfor havde Hans Marcusen været nødt til at indhjemle Mandskabet ved Lovens Hjælp. Der skulde jo være Soldater til Land- militsen.¹⁾

Den 30. Oktober 1730 udkom en Forordning, der ophævede Landmilitzen. Denne Forordning vakte et stærkt Røre blandt Bønderne. De følte sig som et frit Folk, mange forlod deres Gaarde og lod sig hverve til Regimenterne. Og Vandringerne tog Fart. Regeringen prøvede at stemme op for disse Tilbøjeligheder. 1731 udkom en Forordning »anlangende at holde det unge Mandskab ved Jordegodset i Danmark«. Indenfor Godsejerstanden har der utvivlsomt været stærke Stem- ninger for radikale Forholdsregler som Genindførelse af Landmilitzen i Forbindelse med et Stavnsbaand. Vinteren 1731—32 indsendte et Medlem af Familien Marsvin et Forslag om at indføre Livegenskabet. Spørgsmaalet om Stavnsbaand var hermed rejst. Kon- gen var stemt for Genindførelsen af Militzen, mens Konseilet meget stærkt gik imod Tanken, men til Gen- gæld foreslog Stavnsbaand for Bønderkarlene fra det 14. til det 40. Aar. Kongen satte dog sin Vilje igennem. Den 4. Februar 1733 udstedtes Forordningen om Ind- rettelsen af en ny Landmilitz. Al Bøndergodset i Riget inddeltes i Lægd paa 60 Td. Hartkorn. Af hver Lægd skulde der stilles en Karl, Husmand eller Inderste. Paa Krongodset var det Amtmanden, paa Proprietærgodset

Godsejeren, der skulde indrette Lægdet. Vigtigst var Forordningens 18. Paragraf, hvorved Stavnsbaandet indførtes: »Ingen Bonde-Karl maa give sig fra det Gods, hvor han er fød, saa længe hans Husbond kan skaffe ham Tjeneste, med mindre han er over de til Indrulleringen ansatte Aar (d. v. s. 36 Aar) eller . . . ved Landmilitsen rigtig har udtjent. . . .« Der fastsattes temmelig strenge Straffe for de Karle, der undveg, og Bødestraf for dem, der husede eller hælede en bortløben Karl.

Stavnsbaandets Aag var lagt paa den danske Bonde. I de følgende Aar kom det til at hvile endnu haardere. I 1735 fastsloges det, at Stavnsbaandet gjaldt fra det 14. til det 36. Aar, i 1742 udvidedes det til at gælde fra det 9. til det 40. Aar, og i 1764 kom det til at hvile paa Børnene allerede fra deres 4. Aar. Særlig Betydning fik ogsaa en Bestemmelse fra 1746 om, at Landsoldaterne ikke maatte nedsætte sig andetsteds end paa det Gods, hvorfra de var udskrevet, og hvor de skulde være pligtige til at antage en Gaard.²⁾

Godsejernes Politik havde sejret. De havde faaet næsten fuldstændig Bestemmelsesret over Bonden fra hans tidligste Barndomsaar til hans bedste Manddoms-aar. Det herskende System med Godsejerne som Medlemmed mellem Regeringen og Undersaatterne var ført ud i sin fuldeste Konsekvens.

Stavnsbaandets Aarsager.

Spørgsmaalet bliver nu: Hvorfor ønskede Godsejerne saa stærkt at faa deres Bønder bundet til Stavnen, og hvorledes begrundede de deres Ønske? Om det første kan der være Tvivl, om det sidste ikke. Godsejerne hævdede, at de paa Grund af de mange Vandringer ikke kunde faa deres Gaarde bortfæstet. De blev øde.

Det var Landbrugets hele Eksistens, der stod paa Spil. Og Landbruget var saa afgjort Landets vigtigste Erhverv, at Regeringen ikke kunde sidde Godsejernes Ønsker overhørig. Dette Synspunkt kommer til Udtryk i selve Forordningen af 1733, hvor det i Indledningen hedder: » . . . efterdi Vi ugerne maa se og fornemme, at de (d. v. s. Bønderkarlene) saadan Frihed misbruge, idet de lade Agerdyrkelsen fare, og største Del sig af Landet har forføjet og endnu dagligen derfra undvige. . . . «. Ogsaa i Konseilets Betænkninger indrømmes det, at en Del af Bøndergodset er ubesat, og at Mandskabets Frihed vil faa til Følge, at Landet paa mange Steder vil komme til at ligge øde, mange Godsejere i Bund og Grund blive ruinerede og nødt til at gaa fra deres Gods.³⁾

Den dybestliggende Aarsag til Vanskeligheden ved at faa Bøndergodset besat, maa søges i de vanskelige Forhold, som det danske Landbrug netop paa denne Tid var inde i. Landbrugsprodukternes Priser var sunket meget stærkt, og Priserne paa Jord som Følge deraf.⁴⁾ For at bruge et moderne Slagord: Landbruget var inde i en Krisetid. Og dengang som nu greb Regeringen ind for at støtte det betrængte Landbrug. Indførelsen af Stavnsbaandet og det norske Kornmonopol i 1735 var saadanne Kriseforanstaltninger. Men Kriser varer ikke evigt. Gjorde det ikke dengang og gør det forhaabentlig heller ikke nu. Kort efter Stavnsbaandets Indførelse begyndte der en betydelig Fremgang for det danske Landbrug. Priserne paa Korn og andre Landbrugsvarer var opadgaaende, og Jordens Værdi steg hurtigt.⁵⁾

Omkring 1770 er Situationen for det danske Landbrug en anden. Idet vi lader det blive et aabent Spørgsmaal, om de Grunde, der i 1733 nævnes til Stavns-

baandets Indførelse, ogsaa var de virkelige, bliver det Opgaven at undersøge, hvorfor Godsejerne, eller en Del af dem, paa denne Tid stadig var Tilhængere af Stavnsbaandet. Først redegøres for, om Hensynet til Landmilitzen og til Ødegaardsspørgsmaalet kan siges at have nødvendiggjort et fortsat Stavnsbaand. Selvfølgelig indskrænkes Undersøgelsen til kun at gælde Vejle Amt.

Bøndernes Forhold til Landmilitzen.

Ved Landmilitzens Oprettelse i 1733 blev det bestemt, at alt Bøndergodset skulde inddeles i Lægder paa 60 Td. Hartkorn. Hvert Lægd skulde stille en Soldat. Senere gjordes Lægderne mindre, d. v. s. der skulde udskrives flere Soldater. Landsoldaterne skulde stille til Eksercits hver Søndag efter Prædikenen. I Saa- og Høsttiden var de dog nogenlunde fri. Ved Landmilitzforordningen af 14. September 1774 (jvnfr. Forordningen af 13. April 1764) blev det forandret til, at de Karle, der havde tjent i to Aar, skulde være fri for al Eksercits undtagen ved de aarlige Mønstringer.

Mens det paa Godserne var Godsejerne, der førte Reserverullerne og udtog Soldaterne, var Forholdet et noget andet paa Krongodset. Det var her Amtmanden, der inddelte Lægderne og førte Reserverullerne. Senere blev det dog Regimentsskriverne og Amtsforvalterne, der foretog Inddelingen. Kronens Fæstere og Selvejerne inddeltes i Strølægd, som hver skulde stille een Soldat.⁶⁾ Paa Hoffmans Tid var der 260 Strølægd i Koldinghus Amt.⁷⁾ Dette store Antal skyldtes de mange kongelige Fæstere, der var i Amtet siden Frederik den Andens Tid, da Kongen ved Mageskifter kom i Besiddelse af hele Egnen mellem Fredericia, Kolding og Vejle, de saakaldte Indherreder. Angaaende Strølægdene bestem-

tes følgende i 1733: » . . . den under saadan et Strølægd . . . sorterende største Ejer skal først stille en Karl, naar han den haver, imod at han af de andre i bemeldte Lægd inddelte Ejere derfor af hver Tønde Hartkorn nyder to Mark dansk. . . .«. Naar denne Karl havde udtjent eller var død, skulde den næststørste Ejer stille en Karl. Havde den største Ejer ingen Karl, maatte man tage ham i Lægdet, hvor man kunde finde ham. Saalænge der fandtes tjenstdygtige Karle hos nogen af Lægdsbrødrene, var det ikke tilladt at hverve fremmede Karle, » . . . med mindre at den, som lader en saadan fremmed Karl indrullere, vil være ansvarlig, at han er vant til Bondearbejde, og saafremt han skulde desertere, da imod de allerede af Lægdet bekomne Penge at anskaffe en anden Karl. . . .«⁸⁾ Trods denne Bestemmelse var det dog ganske almindeligt, at man lejede en Karl til at være Soldat for Lægdet mod Betaling. I 1777 lejede et Lægd i Andkær saaledes Peder Thomsen for et Tidsrum af 3 Aar. Han skulde have fire Rigsdaler i Haandpenge. Mens denne Sum fordeltes paa Lægdsbrødrene i Henhold til deres Hartkorn, skulde den største Lodsejer desuden give ham seks Rigsdaler om Aaret. Ved Sessionen forandredes det dog til, at alle Lodsejerne efter Hartkorn skulde tage Del i alle Udgifterne til Karlen.⁹⁾ Tjenestetiden var iøvrigt ret varierende, 5—6 Aar var meget almindeligt. Ogsaa Betalingen var meget forskellig. En 5—6 Rigsdaler om Aaret synes at have været ret almindelig. Tit var der Vrøvl med disse Penge. Sommetider kunde Lægdsmanden ikke faa sine Lægdsbrødre til at betale deres Andel, til andre Tider var det Soldaten, der ikke kunde faa sine Penge.

Bønderne i Strølægdene gik undertiden frem med en Haardhed, der kan minde om Godsejernes Me-

toder. Lægdet i Spjarup i Egtved Sogn beklagede sig saaledes i 1778 over, at »en os tilhørende Karl« imod deres Vilje havde ladet sig hverve til Rytter. De anmodede om at faa ham leveret tilbage til Tjeneste for det Lægd, hvortil han hørte. Hvis der ved Udtagelsen af en Soldat for Lægdet var flere, der kunde komme i Betragtning, skulde der efter Loven kastes Lod. Undertiden kunde det knibe med at faa fat paa dem, der skulde deltage i Lodtrækningen. Da der engang skulde stilles en Soldat for Østerby Lægd, var der af de seks, der skulde fremstilles, kun een, der kunde møde for Sessionen, af de andre fem var en i København, en i Holsten, en skulde skaffes til Veje af Faderen, en opsoeges af Lægdet, og en havde ikke været til Alters. Der er adskilligt, der tyder paa, at de større Lodsejere i Lægdet har søgt at undgaa, at deres Børn blev taget til Soldat. Det var tit den fattige Karl eller Husmand, man fik til at stille sig, mere eller mindre godvilligt. Peder Hansen Lyng, der havde Skade i højre Arm og var kejthaandet, beklager sig over, at han var blevet » . . . . saa godt som med Vold taget til Land Soldat . . . da dog den kongelige høje Forordning lyder, at hele Lægkets Karle skal være samlet og spille derom, mens samme er tværtimod sket. . . «. Og andre Eksempler paa en lignende Haardhændethed fra Bøndernes Side forekommer ikke saa sjældent. Iøvrigt bestemte Forordningen af 1774, at » . . . ingen, som er tjenlig til at være Soldat, (maa) antages til at fæste Gaard, medmindre han har været Soldat og idetmindste passeret Mønstringen een Gang. . . «. Selv den rige Bondes Søn kunde derefter ikke gaa fri.

Hos Godsejerne møder vi den samme Tilbøjelighed til at lade den mere velhavende slippe. Men her var Grunden en anden. En Karl med lidt paa Kistebunden

var for ham selvfølgelig meget mere værdig til at fæste Gaard end den fattige Stymper, der knap havde Salt til Brødet. Han kunde betale et ordentligt Indfæste, og han havde noget at staa imod med, hvis Uheld indtraadte. Men Følgen heraf blev, at det først og fremmest var de fattige Karle eller Husmændene, der maatte springe Soldat. En Landsoldat, der var blevet uretfærdigt behandlet af Prokurator Bagger til Hastrup, giver i en Klage til Amtmanden Udtryk for den Bitterhed, en saadan social Uretfærdighed maatte fremkalde hos dem, det gik ud over. Han skriver: »... Da det ikke er efter Hans Kongelige Majestæts Lov eller Forordninger at handle saaledes med Folk, da han ingen større Mangel haver for Folk, end han kan lade faa i Fæste og befri dem for at gaa Soldat, hvem som have de fleste Penge at give ham derfor, siden Nytaar har han ladet fæste 4 à 5 dygtige unge Karle, som aldrig har tjent Kongen en halv Time, men for saadanne deres Skyld maa vi andre fattige Karle lide der under...«. Han har Kone og tre Børn og beder derfor Amtmanden om at hjælpe ham.¹⁰⁾

Men nogle af Godsejerne gjorde sig ogsaa skyldig i Misbrug af grovere Art. Den Maade, hvorpaa Prokurator Bagger behandlede den nævnte Landsoldat, er et typisk Eksempel herpaa. Han havde først tjent som Landsoldat i tre Aar, senere var han blevet præsenteret som Nationalrekrut til de geworbne Regimentter, hvor han havde staaet som Rekrut i 5 Aar og 6 Maaneder. 1774—1775 var han fri, men da Sessionen holdtes i Vejle »... lod han mig tredie Gang igen paany præsenterere og indskrive som Landsoldat, ikke for sig selv, men for et fremmed Lægd, nemlig for Madame Brant i Brande By i Brande Sogn, hvor han der har drevet Handelsskab med mig som med et andet umælende,

foruden at give mig $\frac{1}{2}$ Skilling derfor.:«. Hr. Baggers Svar er ikke overbevisende, faar ikke en til at tro, at det er ham, der har Retten paa sin Side i denne Sag. Han maa saaledes indrømme, at Fru Brant har formaaet ham til at levere Soldaten for hende og derved holde Lægdet vedlige i 6 Aar »... imod at hun derfor accorderede mig 30 Rigsdaler, siden ingen tjenstdygtig Karl var tilstede paa dette da hendes Gods...«. Ejendommelig for Indstillingen hos denne borgerlige Gods-ejer er ogsaa Slutningen af Brevet, hvor han forlanger at faa Klageren straffet, og at faa at vide, hvem der har skrevet Brevet, saa at denne »...kunde faa saadan Straf, som en Vinkelskriver fortjener...«. Hvis de høje Herrer nægter ham den forlangte Satisfaktion, »...nødes jeg til for at soutinere den saa højt fornødne Honeur paa Godset saadant at søge fra andre Steder...«.

1775 forlangte Kancelliraad Amnitzbøll paa Rask i Hvirring Sogn at faa udleveret en Karl, der »tilhørte« ham. Den paagældende havde taget Tjeneste for et fremmed Lægd, men nu havde Kancelliraaden Brug for en Soldat, og han mente derfor, at det var naturligere, at han tjente for det Gods, han tilhørte. Sagen gav Anledning til en meget stærk Meningsudveksling mellem Godsejeren og Amtmand Hoffman. Naar der var Tale om Overgreb mod Bønderne, stod Hoffman altid paa deres Side. Saaledes ogsaa her. Hr. Amnitzbølls Svar til Amtmanden giver et ejendommeligt Indblik i, hvad han mente, der var Ret og Skel overfor Bønderne: »... Deres Velbaarenhed behager da heraf fornuftig at erfare mine u-forgribelige Tanker som og, hvor beføjet jeg har været til at lade Hans Andersen anholde, ingenlunde til Salg, som De behager at skrive, thi jeg har endnu ikke solgt nogen Karl fra Godset, men da jeg behøvede en Soldat ... var det billigt, at han, som

har Begærighed at tjene ved det Militære, burde tjene for mit eget Gods og ikke for andres; thi min Formands Bevis, som han beraaber sig paa, er ingen Lov for mig ej heller nogen Befrielse for ham, ligesaa lidet som det ham af mig meddelte fritager ham derfor, og uagtet han, som De behager at melde, har tjent i 16 Aar, baade som Soldat og Rytter, hvilket sidste han falskelig beretter, thi han har aldrig tjent som Rytter, men som national erworben Rekrut i nogle faa Aar, hvilket han selv utvungen og unødet paatog sig for at bryde sin Kone dermed, saa dog kan alt dette ikke finde Sted hos mig til Befrielse for ham som en mig vel bekendt Karl, der burde bære den røde Kjole, saalænge han dertil var tjenlig. . . . «

Om Bøndernes Stilling til Soldatertjenesten kan der ingen Tvivl være. Den var almindelig forhadet. Det nævnes saaledes flere Gange, at de unge Karle deserterede af Frygt for Soldateriet. de Lichtenberg paa Engelsholm fortæller i 1768: » . . . det er en bekendt Sag, hvor utidig og taabelig en Frygt, der er iblandt Bønderne og deres Drenges Børn for Soldateriet, og af hvilken Aarsag mange af det bedste Mandskab, der ikke har Forældre, som kan tænke at skjule dem, eller hos Husbonden faa dem befriet, naar de skulde indskrives, aarlig desertere ad Holsten og Holland til. . . . « Da Soldatertjenesten jo kun bestod i Eksercits om Søndagen, senere i en aarlig Indkaldelse, forstaaer man paa en Maade godt Godsejerens Undring.

De, der ikke i rette Tid deserterede, og som maatte i Trøjen, prøvede ofte at slippe fri. Veklager og jamrende Bønkrivelser fik Myndighederne mange af i den Anledning. Den almindeligste Udvej var dog at foregive, at man af en eller anden Grund var uskikket til Militærtjenesten. Saa gik Turen til Regimentskirurgen,

der efterhaanden havde faaet en Del Øvelse i at se sine Folk an. Mangen en Karl maatte forlade ham med Attest paa, at han var fuldt ud tjenestedygtig, og at der ikke var fundet Spor af den foregivne Sygdom hos ham.

Var der Mangel paa Bønderkarle til Udskrivningen? Spørgsmaalet er ikke let at besvare. Af Skrivelser fra Godsejerne eller Lægds mændene i Strølægderne kunde det godt se ud til, at det undertiden har knebet for dem at skaffe det nødvendige Mandskab. Men da de, som paavist, havde en vis Interesse i at undtage de bedre stillede fra Soldatertjenesten, kan der ikke bygges saa meget herpaa. Paa den anden Side hævder de, der er blevet udskrevet, men som ønsker at blive fri, Gang paa Gang, at der er tjenestedygtige Folk nok. Heller ikke saadanne Udtalelser kan anses for særlig paalidelige. Men i det store og hele faar man dog det Indtryk, at der i Virkeligheden har været Mandskab nok at tage af ved Udskrivningen. Og andre Undersøgelser, gældende andre Dele af Landet, tyder i samme Retning. Da Landmilitzen indrettedes i 1733, var der i Nordjylland 3—5 fuldt tjenestedygtige Karle i hvert Lægd. Og Forholdene kan ikke antages at have forandret sig væsentligt i den følgende Tid. Kunde der undertiden være Mangel paa enkelte Godser, hvor Forholdene var særlig daarlige, var der til Gengæld overflødigt Mandskab mange andre Steder. Det viste sig da ogsaa ved de Ekstrasessioner, der fandt Sted efter Loven om Stavnsbaandets Ophævelse, at der var Folk nok til Soldatertjenesten. Den Frygt, Generalitetet under Kampen om Reformen havde næret for, at man skulde komme til at mangle Mandskab, blev gjort til Skamme. Efter at der ialt var tildelt Hæren 18,916 Mand, var der endnu 30,000 fuldt tjenestedygtige tilbage som Reserve.¹¹⁾

Ødegaaardsspørgsmaalet.

Det er tidligere nævnt, at Indførelsen af Stavnsbaandet i 1733 fra flere Sider begrundedes med, at der manglede Mandskab til at overtage de fæsteledige Gaarde. For at undgaa, at en stor Del af Gaardene skulde staa øde, ansaa man det for nødvendigt at binde Bønderne til Stavnen. Den dybereliggende Grund til Vanskeligheden ved at faa Gaardene besat maatte søges i de daarlige Forhold, det danske Landbrug da arbejdede under. Det vil derfor være naturligt i korte Træk at give en Oversigt over Landbrugets Forhold i Perioden 1733—1788. Samtidig maa det selvfølgelig ikke glemmes, at Befolkningsforholdene i Almindelighed kan have haft Betydning for Spørgsmaalet. En Undersøgelse deraf er ogsaa paakrævet.

Det, der først og fremmest er afgørende for Landbrugets Rentabilitet, er selvfølgelig Priserne paa dets Produkter. Kort efter 1735 begyndte de vigtigste Landbrugsvarer at stige i Pris. Mens Gennemsnitspriserne paa Rug, Byg og Havre i Femaaret 1730—1734 havde været henholdsvis 4,68, 4,00 og 2,16 Kr. pr. Tønde, var den i Tiaaret 1751—1760 steget til 7,14, 5,22 og 3,41 Kr. pr. Tønde. I Tiaaret 1761—1770 var Tallene: 9,04, 6,02 og 3,45 og i Tiaaret 1781—1790: 9,75, 7,56 og 4,89. Men ogsaa Priserne paa Landbrugets andre Produkter var opadgaende. Følgende Oversigt over Priserne paa Oksekød, Flæsk og Smør viser Stigningen:¹²⁾

	Oksekød pr. Pund	Flæsk pr. Pund	Smør pr. Pund
1735—1744.....	17 Øre	13 Øre	17 Øre
1745—1754.....	19 Øre	15 Øre	23 Øre
1755—1764.....	19 Øre	19 Øre	23 Øre
1765—1774.....	22 Øre	21 Øre	26 Øre
1775—1784.....	19 Øre	20 Øre	27 Øre

Landbrugets ringe Afkastningsevne medførte naturligvis ogsaa et betydeligt Fald i Priserne paa Jordegods. Omkring 1730 var de saa langt nede, at det overhovedet var vanskeligt at sælge Jordegods.¹³⁾ Men de stigende Landbrugspriser bragte snart Forandring heri. Nogle Eksempler fra Vejleegnen vil give et Indtryk af Stigningen i denne Periode. Haraldskær solgtes i 1731 ved Auktion for 16,250 Rigsdaler og i 1781 for 32,000 Rigsdaler. Forskellen i Tilliggende var kun 14 Td. Htk. Hastrup solgtes 1722 for 10,600 Rigsdaler, 1754 for 19,000 Rigsdaler og 1786 for 22,550 Rigsdaler. Tilliggendet var nogenlunde det samme ved de tre Salg.¹⁴⁾ 1765 blev Ryttergodset i Koldinghus Amt solgt ved Auktion. Priserne varierede meget, men laa mange Steder paa omkring 150 Rigsdaler pr. Td. Htk. Af de Byer, der købte sig selv, betalte Hesselballe den højeste Pris: 251 Rigsdaler pr. Td. Htk., Stubdrup slap billigst, her var Prisen kun 70 Rigsdaler. En Snes Aar senere var Priserne steget meget stærkt. Ved Auktioner var det meget almindeligt, at der betaltes 400, 500 eller 600 Rigsdaler pr. Td. Hartkorn.¹⁵⁾

Men det var ikke blot Landbrugets Afsætningsforhold og Afsætningspriser, der forbedredes. Dets Produktionsevne blev ogsaa betydelig forøget. Dette skyldtes forskellige Forhold. Foldudbyttet blev større, og mere Jord blev bragt under Plov. Det forøgede Kornudbytte viser sig ved en forøget Korneksport. I den her behandlede Periode blev Udførslen i hvert Tilfælde fordoblet.¹⁶⁾

Befolkningsspørgsmaalet interesserede Datiden i meget høj Grad. Det var de merkantilistiske Anskuelser, der var i Højsædet. Arbejdslønnen skulde være lav, derfor var det nødvendigt at forøge Befolkningen. Statsmændene og de teoretiske Forfattere gik næsten

alle ind for dette Synspunkt, og Regeringens Politik prægedes deraf.¹⁷⁾

Den første Folketælling i Danmark fandt Sted i 1769. Fra de foregaaende Aarhundreder mangler næsten fuldstændigt statistisk Materiale til en Undersøgelse af Befolkningsforholdene. Detailundersøgelser synes dog at vise, at der i Tiden før Stavnsbaandets Ophævelse var en ringe Befolkningstilvækst paa Landet, mens der i Byerne var flere Døde end Fødte. Det nuværende Vejle Amt, undtagen de otte Sogne, havde i 1769 et Befolkningsantal paa 29,745. Ved den næste Folketælling i 1787 var Tallet kun 30,057, altsaa kun en Tilvækst paa 312 eller 1 pCt.¹⁸⁾

Trods den ringe Befolkningstilvækst har der dog næppe i Tiden fra Stavnsbaandets Indførelse til dets Ophævelse været virkelig Mangel paa Mennesker paa Landet. I Koldinghus Amt synes der i hvert Tilfælde ikke at have været det. Der fandt her i Aarene før og efter 1788 en meget stærk Udstykning Sted, og i Forbindelse dermed oprettedes et betydeligt Antal nye Brug. Fra 1770erne og 1780erne haves Kendskab til en Mængde Tilladelser til Nedlæggelse af Bøndergaarde i Koldinghus Amt. Ogsaa i tidligere Tider var der blevet nedlagt mange Bøndergaarde, som Regel fordi Herremanden ønskede at lægge deres Jorder ind under Hovedgaardens Jord. Nu var Grunden en anden: Betingelsen for Tilladelse til Nedlæggelsen er næsten altid, at der i Stedet oprettedes et eller flere Husmandsbrug. I 1784 blev der i Amtet oprettet 41 nye Brug, og 1785 hedder det, at » . . . i fem Aar . . . (er der) bleven her i Distriktet af Selvejere 340 Familier med Huse og Jorder . . . «¹⁹⁾ Selvom der i disse Tal muligvis ogsaa er medregnet de jordløse Huse, der havde faaet tildelt Jord, vidner de dog om en betydelig Virksomhed paa dette Omraade.

Fra 1804 har vi en Beretning om alle Udstykninger og nyoprettede Brug indtil dette Aar i hele Amtet.²⁰⁾

	Antal udparcellerede Gaarde	Antal nye Beboere, der er blevet bosatte
Holmans, Elbo og Dele af Brusk Herred.....	ca. 80	ca. 150
Jerlev og Dele af Brusk Herred	113 ¹ / ₂	195
Anst og Slavs Herreder.....	80	136
Bjærge og Hatting Herreder.	ca. 100	ca. 150
Nørvang og Tørrild Herreder	ca. 150	mindst 200
Ialt ...	ca. 523 ¹ / ₂	ca. 831

Det var ikke blot Bøndergaarde, man udstykkede. Ogsaa en Del af Hovedgaardsjorden blev efterhaanden udparcelleret. Og desuden oprettedes der en Del Husmandssteder uden Jord. I 1808 fortælles der herom i Bjærge og Hatting Herreder: »Hver Bonde, der besidder en nogenledes stor Gaard, det være sig som Ejer eller Fæster, anskaffer sig gerne en saakaldet Lejestue, d. e. et Hus paa 3 à 4 Fag; deri faar han let en ung Indsidders-Familie, der maa betale ham 3, 4 à 5 Rigsdaler aarlig Leje, og desuden følge hans Arbejde i Hø- og Kornhøsten som en træl bunden Svend, samt finde sig i at tage sin Kone med, hvorved Indsidderen slet ikke har Føje at rose sig af en mild Husbond, thi hvor Bonden har Magten, ved han at bruge den. . . . «²¹⁾ Det er haarde Ord og Ord, der rører ved et Problem, som i den følgende Tid skulde faa den største Aktualitet. Landboreformerne gav den danske Gaardmandsstand menneskeværdige Kaar at leve og arbejde under. Men samtidig forøgede de meget stærkt Husmændens Antal.

Et nyt Proletariat blev til med Kaar, der ikke var bedre end dem, Bondestanden som Helhed tidligere havde haft. Ofte endda værre. Der var her et Omraade, hvor en meget senere Tids sociale Politik fik store Op-gaver at løse.

Resultatet af de foregaaende Undersøgelser bliver da dette: Landbrugets Forhold var siden Stavnsbaan-dets Indførelse blevet betydeligt forbedrede. Trods en ringe Befolkningsstilvækst synes der at have været Folk nok paa Landet. Her i Amtet er de mange Udstyknin-ger et Vidnesbyrd herom. Tilsyneladende var Grundene til Ødegaardene altsaa fjernet. Man maa derfor paa Forhaand vente at finde alle Gaardene besat. Og saa-ledes var det i Virkeligheden ogsaa. I hvert Fald i Kol-dinghus Amt. Omkring 1768 var der i hele Amtet to øde Gaarde. Det var Godsejeren til Hastrup, der i det foregaaende Foraar havde faaet to øde Gaarde, som han ingen Fæstere kunde faa til. Han saa meget mørkt paa Forholdene og mente, at han inden Majdag vilde faa endnu 8 a 10 øde Gaarde. Ejeren af Hastrup var dengang Prokurator Bagger. Det er næppe tilfældigt, at han er den eneste af Amtets Godsejere, som har øde Gaarde. Han var en af dem, der fordrede de strengeste Forholdsregler mod Bondeungdommen, og det var ham, der beskyldtes for ligefrem at have handlet med en Karl. Selv under Stavnsbaandet bar Mangel paa Forstaaelse af andre Menneskers Ret og Rettigheder Straffen i sig selv.

I Indberetningerne fra de andre Godsejere hedder det uden Undtagelse, at der ingen øde Gaarde er. Der nævnes flere Eksempler paa Gaarde, som i tidligere Tid er blevet nedlagt. Deres Marker er enten lagt under Hovedgaarden eller fordelt mellem de omliggende Gaarde. Som Regel er Nedlæggelsen sket for saa lang

Tid siden, at ingen nu har Rede paa hvornaar. Og i de Tilfælde, hvor man kan huske det, er der altid gaaet en 50—80 Aar. Fra flere Gaarde berettes det, at Ejendomme, der tidligere havde været øde, nu er blevet besat paany.²¹⁾

Godsejernes Stilling til Stavnsbaandet i 1768.

I 1768 ønskede Generallandvæsenskollegiet, der var blevet nedsat kort Tid i Forvejen, at høre Godsejernes Mening om seks forskellige Spørgsmaal af særlig Interesse for Landbruget.²³⁾ Af Besvarelserne er det særligt Udtalelserne om Tjenestefolkespørgsmaalet, der har Interesse; thi der er en nær Forbindelse mellem dette Spørgsmaal og Stavnsbaandet.

Tager vi Godsejerne paa Vejlekanten under et, maa det siges, at de ikke var Fremskridtets Mænd. Paa et Omraade som Udskiftningen, hvor deres egne Interesser ikke stod paa Spil, ønskede de fleste af dem Reformen. De maatte jo ogsaa antages at ville blive til Gavn for dem selv. Men saa snart Reformerne kunde tænkes at berøve dem nogle af deres Forrettigheder, var de afgjort Modstandere.

Med Hensyn til Tjenestefolkene klages der Gang paa Gang over, at Lønningerne var i Stigen. De er større end nogensinde før, og det er vanskeligt for Bonden at skaffe Penge dertil. Grunden hertil siges næsten altid at være Mangel paa Tyende. Især var det Pigerne, der var Mangel paa. Disse var derfor ogsaa særlig grove i deres Fordringer. Naar der var saa faa Piger, skyldtes det, som de Lichtenberg til Engelsholm udtrykker det, at » . . . de ikke er heftede til Godserne og kan løbe i Land og af Land, hvor de lyster. . .«. For Sommerhalvaaret kan en Pige her forlange 8 à 10

Slettedaler, »... og det paa Fundament af, at hun i Holsten (hvormed der paa denne Tid menes Hertugdømmerne) fra St. Hansdag og til Mikkelsdag, hvor hen de render aarlig i Skokke-Tal, skal kunne faa samme Løn, men derimod sparer saa Holstenerne Kosten for den øvrige Tid af Aaret til saadanne Folk...«. Ejeren af Brandbjærg giver Udtryk for en lignende Mening: Det er nu for Bonden »...fast umuligt uden en alt for stor Løn at faa en Kvinde enten hel eller halv Aar til Tjeneste, siden de hellere vil rejse end tjene Bonden. De, som bliver hjemme, sidder paa deres egen Haand den øvrige Tid af Aaret alene for at tjene om Sommeren i den korte Tid; Høslet og Kornhøst indfalder, og for den Tid er de gode for at tvinge Bonden saa stor Løn af, som de billig kunde forlange eller kunde tjene et helt Aar...«.

Tjenestepigernes store Rejselyst havde ogsaa andre Ulemper. Godsejeren paa Engelsholm fortæller herom: »... disse Løbe-Rejser af Pigerne hjælpe(r) Proprietærene ofte af med en og anden smuk Karl, som enten har Handle-Nykker i Hovedet, frygter for Soldateriet eller er misfornøjet med den Løn, de her faar. Thi først ved deres Hjemkomst fortæller de dem den store Løn, der gives i Holsten, andet hvorledes og til hvad Sted, de bedst kan være sikker at gaa hen, og endelig betyder dem Vejen og videre Omstændigheder, hvorledes det gaar og har gaaet andre Desertører, der gør dem Desertationen saa meget mere behagelig, alt til Proprietærens og Bondens store Fornærmelse...«.

Ogsaa andre Proprietærer beklager sig over de mange Desertationer. Laurids Bolvig paa Nebbegaard giver Naboskabet til Hertugdømmerne og Beliggenheden ved Havet Skylden. De unge Menneskers Bortrejse har især taget Overhaand i de sidste 3—4 Aar. Ogsaa Niels Hur-

tigkarl paa Revstrup er utilfreds med de talrige Desertationer: »... da der ved den Skik, at Tjeneste-Karle tillades, naar de ikke behøves paa Godserne, at tjene i det Holstenske og andre Steder, saavel ved disse som andre, der uden Tilladelse borttrømmer og søger Tjeneste paa fremmede Steder, ofte sker stor Misbrug og Ulejlighed saavel for Husbonden som Bonden, at de, som antager disse Folk, især de sidste, forholder Husbonden samme, skjuler og forfører dem, naar de indhentes og behøves, enten til Kongens Tjeneste eller at tjene paa Godserne, saa var det at ønske, at denne Uorden blev hemmet med Straf fra den Kongelige høje Myndighed...«.

Det Ønske om at faa fastere Hold paa Karlene, at forøge Stavnsbaandets Effektivitet, som Hurtigkarl her giver Udtryk for, delte han iøvrigt med flere af sine Godsejerkolleger. Bolvig ønsker saaledes skarpere Foranstaltninger, saa at der ikke i København eller Fyrstendømmerne blev antaget nogen uden lovligt Pas eller Skudsmaal. Det burde ogsaa befales, at der paa de Skibe, som indtog Favnebrænde, ikke maatte antages løse Mennesker.

Men da det jo især var Pigerne, som det var galt med, er det ikke saa underligt, at man ogsaa ønsker gennemført Forholdsregler mod dem. Gang paa Gang foreslaas det at faa Stavnsbaandet udvidet til ogsaa at gælde for Kvinderne, saa at Godsejerne kunde bestemme, om de maatte tage Plads i Byerne eller i Her-tugdømmerne. At denne Tanke overhovedet kan fremsættes kun 20 Aar før Stavnsbaandets Ophævelse viser, hvor lidt Forstaaelse de jævne Godsbesiddere havde for de ny Ideer og Tanker, der var ved at bryde frem. Mens Justitsraad Thygeson til Mindstrup dog kun vil have Stavnsbaandet for Kvinderne til at gælde, indtil

de bliver gift, mener de Lichtenberg, at det netop vilde være af stor Betydning for Godsejerne, at Pigerne blev nødt til at gifte sig med en Bonde paa Godset; da »... vilde der endnu for Proprietæerne hæves denne Herlighed, at hans Godsens Midler blev paa Godset og ikke gik ud til fremmede, som nu sker ved Pigernes Giftermaal, og naar saa skete, var det ej til en Husbondes Skade, at Forældrene over deres Evne, som nu er i Brug, giftede deres Pige-Børn fra dem, siden, hvad som saa tabtes et Sted, fandtes igen paa et andet Sted paa Godset...«.

Det kraftigste og mest udførlige Forslag om en forøget Tvangspolitik overfor det mandlige saavel som det kvindelige Tyende fremsættes af Prokurator Anders Bagger til Hastrup, altsaa af en borgerlig Godsejer. Disse var tit de værste. Han mener, at Lønningerne vilde formindskes ikke saa lidt, først og fremmest i Hedeegnene, hvis Forbudet mod Tjenestefolkenes, især Kvindernes, Omstrejfen fra Gods til Gods blev skærpet. De bedste Piger gaar til Hertugdømmerne eller Byerne uden Tilladelse, »... da og adskillige Præster giver Skudsmaal uden Pas fra Husbonden, ligesom de og der uden sligt bliver antaget, ja undertiden og Mandskabet. Til dette at forekomme skulde først lige Straf være for Præsterne, som gav Kvindekønnet Skudsmaal uden paa Husbondens Pas, som der er sat for dem i Henseende til Mandskabet. 2. Skulde baade Karle og Piger, som uden Husbondens Følgeseddel eller Pas tog Tjeneste uden Godset eller Sognet, enten betale i Straf 2 Rigsdaler eller sidde paa Vand og Brød i otte Dage. 3. Skulde den Husfader, som uden Husbondens Følgeseddel eller Pas tog nogen i sin Tjeneste eller til Ophold, betale i Straf 10 Rigsdaler. Men dersom nogen af Kongens Undersaatter i Fyrstendømmerne tog nogen Bondekarl

eller Pige her af Riget i Tjeneste uden lovlig Pas eller Følgeseddel, skulde han bøde i mindste 60 Rigsdaler og levere Personen paa det Gods, den her i Landet tilhørte, eller og derfor desuden at betale 60 Rigsdaler. Og paa det, han ikke i Tiden skulde søge Frelse ved falsk Følgeseddel eller Pas, skulde han straks, saasnart han havde antaget Personen i Tjeneste og i seneste inden otte Dage, lade Følgeseddelen af Præsten og tvende Sognemænd paategne, som derom i Tiden, om paaæskedes, aflægge Vidne...«. Desertørerne skulde straffes med Bøder paa 20—40 Rigsdaler eller Arbejde paa Tugthuset. For dem, der betjente sig af falskt Pas, skulde Straffen være 60 Rigsdaler. Ogsaa de, der hjalp Desertørerne, skulde straffes haardt.

De citerede Udtalelser viser tydeligt, hvordan Godsejerne paa Vejleegnen saa paa Stavnsbaandet. Ingen ønskede det afskaffet, men de fleste stillede Krav om at faa det skærpet, ja endog udvidet til at gælde for Kvinderne. En anden Ting fortæller Indberetningerne ogsaa. Stavnsbaandet er paa denne Tid ikke saa meget et Middel til at faa Gaardene besat. Det er mere en ren klassepolitisk Forholdsregel, rettet mod Landbo ungdommen med det Formaal at drive Tjenestefolkernes Lønninger ned. Da alle de anførte Udtalelser skyldes Godsejere paa Vejleegnen, siger de selvfølgelig ikke noget om, hvilke Synspunkter, man har haft andre Steder i Landet. Det kan dog nævnes, at man ogsaa andetsteds betragtede Stavnsbaandet som et Middel til at holde Lønningerne nede. Gehejmeraad F. C. Rosenkrantz, der var Medlem af den store Landvæsenskommission, udtalte saaledes i 1788: »En Bonde vil ved Fæste Baandets Løsning blive udsat for ikke at kunne holde en Karl. Thi en Karl, fri for Fødestavn, vil kræve større Løn, end Gaardmanden kan taale at give.«²⁴⁾

Hvem var interesseret i at beholde Stavnsbaandet?

Indberetningerne fra 1768 viste, at Ønsket om Stavnsbaandets Bevarelse var dikteret af Bestræbelserne for at holde Tjenestefolkenes Lønninger nede. Af de foregaaende Undersøgelser fremgik det, at Hensynet til Landmilitisen og Ødegaardsspørgsmaalet paa dette Tidspunkt ingen virkelig Rolle kan have spillet, i hvert Fald ikke i Vejle Amt. Der var Mandskab nok til Udskrivningen og Folk nok til Gaardene. Hypotesen om Stavnsbaandet som et Løntrykningsmiddel er derved blevet bekræftet, for ikke at sige bevist.

Men er den rigtig, faar Stavnsbaandet et helt andet Perspektiv. Dets sociale Forudsætninger og Følger bliver delvis helt andre, end man almindeligvis forestiller sig.

Før Reformerne nyskabte det danske Samfund, var Godssystemet karakteristisk for Landets Administration og sociale Struktur. Langt den største Del af alle danske Gaarde hørte under et Gods. Hovedgaardsmarken dyrkedes ikke af Godsejerens egne Folk, men Fæstebønderne maatte levere den Arbejdskraft, der var nødvendig dertil. De maatte yde Hoveri. En stor Del af Bønderne i Koldinghus Amt var dog som Kronens Fæstere fri herfor. De kongelige Ladegaarde var næsten alle sammen blevet nedlagt paa et ret tidligt Tidspunkt, og Hoveriet var blevet afløst af en mindre Pengeafgift. Det var især Bønderne i Amtets østlige Del, der var kongelige Fæstere. Mod Nord og mod Vest var langt den største Del af Bønderne Fæstere under et eller andet Gods. En Opgørelse fra omkring 1770 viser, at paa 17 af Amtets Hovedgaarde med et samlet Tilliggende af 596 Bøndergaarde var der 387 hoveripligtige Bønder og 209 hovfrie Bønder.²⁵⁾ Hovbønderne kaldtes

dengang Trælbønder, de andre Fribønder. Af Indberetningerne fra 1768 fremgaar det, at ogsaa Fribønderne maatte yde noget Avlingshoveri. Hovarbejdet var iøvrigt mangeartet og forskelligt. Foruden selve Dyrkningen af Jorden, Ægter til Købstad med Korn og efter Materialer m. m. bestod det i Brændehugst, Tærskning, Møgsamling, Damrydning, Tvætning af Faar, og hvad der nu ellers kunde være af Arbejde i en stor Bedrift.

Bortset fra selv Dyrkningen af Jorden var det næppe almindeligt, i hvert Fald ikke her paa Egnen, at Bonden selv kom til Hove. Han sendte sine Tjenestefolk til Hovedgaarden. Mange af Godsejerne klagede over, at disse bestilte for lidt, eller som Mogens Nellemann paa Lerbæk udtrykker det: »... de kommer sildig og vil tidlig hjem, vil kun arbejde faa Timer om Dagen og kun raade for sig selv, stolende paa, at hvad de ej gør idag, kan blive gjort af andre imorgen...«.

For Bønderne betød Hoveripligten altsaa først og fremmest, at de blev nødt til at holde flere Tjenestefolk. Tirsbæks Ejer oplyser, at hver Bonde holdt mindst tre Folk: Karl, Dreng og Pige. Og ogsaa andre Steder var tre Tjenestefolk det almindelige. For Godsejerne betød Hoveriet derimod, at de næsten ingen Folk behøvede at holde. Bønderne gjorde omtrent hele Arbejdet.

Under disse Omstændigheder er det klart, at det først og fremmest var Bønderne, der var interesseret i lave Tjenestefolkelønninger. En høj Løn betød i deres Husholdning mere end i Godsejernes. Samtidig maa det dog ikke glemmes, at det var Bøndernes egne Børn, der som Tjenestefolk stillede de store Lønkrav. Som Husbond var Gaardmanden enig med Godsejerne og Datidens Teoretikere om, at Lønnen skulde være lav, som Fader mente han, at den burde være høj. Sønnen skulde

kunne lægge noget op, saa han ikke helt stod paa bar Bund, naar han begyndte for sig selv. Og de fleste Bønder havde selv engang været ude at tjene, havde vel undertiden endnu bevaret noget af Indstillingen fra dengang.

Stavnsbaandets Formaal var Løntrykkeri, og mest interesseret af alle i de lave Lønninger var — Bonden selv. Synspunktet er ikke en Tankekonstruktion. Det kommer Gang paa Gang frem i Datiden. Indberetningerne fra 1768 pointerer ofte, at de store Lønninger er mere, end Bonden kan bære. Elisabeth Marie Winding til Hvolgaard siger ligefrem, at bliver der ikke sat Grænser for Lønnerne, ønsker Bonden hellere at være Tjener end Husbond. Og Modstandere af Stavnsbaandet fremkommer flere Gange med lignende Udtalelser. 1767 udtaler H. Rosenkrantz saaledes: » . . . . Efter mit Begreb er det Fæstebønderne, der skulde soulageres, Tjeneste Karlene trænge ikke dertil. Alt for stor Frihed for Bønder-Dreng og Karle vilde ingen falde haardere end Fæste-Bønderne, fornemmelig de fattige. . . .«²⁶⁾

Der kan altsaa næppe tvivles om Synspunktets Rigtighed. Men indrømmer man det, kan Konsekvensen kun blive, at Bibeholdelsen af Stavnsbaandet paa denne Tid var af større Vigtighed for Bonden end for Godejerne. Naar disse saa stærkt gik ind for Bevarelsen, var det ikke blot, fordi de i al Almindelighed ønskede deres Privilegier bevaret ubeskaaret, men ogsaa fordi det stod dem klart, at ligesom Bønderne var afhængige af dem, var de afhængige af Bønderne. Eller som Nellesmann udformede det i sin Indberetning: » . . . . En Proprietær, der elsker sig selv, bør og elske sin Bonde og handle vel med ham og vise sig moderat og skaansom mod ham. . . .« De lever i en Slags Fællesskab: Har den ene ikke noget, har den anden det heller ikke.

Den kloge Godsejer maatte hjælpe sine Bønder, i dette Tilfælde maatte han hjælpe dem mod Tjenestefolkenes overdrevne Lønkrav. Bonde og Herremand havde her Interesséfællesskab og fælles Front mod den tjenende Ungdom. Vi skal senere under Omtalen af Loven af 20. Juni 1788 komme tilbage til Spørgsmaalet og prøve at belyse den Maade, hvorpaa Loven blev modtaget af de forskellige Befolkningsklasser.

Stavnsbaandets Virkninger.

En Undersøgelse af de Virkninger, Stavnsbaandet har haft, frembyder store Vanskeligheder, især af metodisk Art.

Aarsagerne til de historiske Begivenheder eller til dybtgaaende Forandringer i et Lands økonomiske og aandelige Struktur er saa mangeartede og forskellige, at det i mange Tilfælde er vanskeligt, for ikke at sige umuligt, for Historikeren at rede dem ud fra hinanden. Saaledes ogsaa her. Stavnsbaandets Indførelse var kun en enkelt af de Love og Forholdsregler, der skulde hjælpe det betrængte Landbrug. Hvorledes er da Aarsagsforholdet mellem den enkelte Forholdsregel og de Forandringer, der kan paavises? Undersøgelsen bliver ikke lettere ved, at mange andre Forhold har eller kan have virket ind.

Og endnu een Vanskelighed er der. Den historiske Videnskab er ikke og kan ifølge sin Natur ikke være eksperimental. Den historiske Forsker kan ikke som Naturvidenskabsmanden isolere den enkelte Aarsag og studere dens Virkninger. Han kan ikke vilkaarligt fremkalde de historiske Begivenheder. Det er maaske muligt at erkende de historiske Forhold paa en bestemt Tid og se, hvordan de har virket i den følgende Tid. Men vi ved intet om, hvordan Forholdene vilde være blevet, hvis Forudsætningerne havde været andre.

Højest kan en Sammenligning med andre Tider eller andre Lande, hvor Forholdene har været af lignende Art, gøre det muligt at udtale Formodninger derom.

Betragter man de Virkninger, som Stavnsbaandet har haft paa Landbruget, vil det være naturligt at skelne mellem direkte og indirekte Virkninger. Som direkte Virkning maa først og fremmest anses dets Indflydelse paa Vandringerne. Kan det paavises, at Vandringerne tog af efter 1733, bliver det Spørgsmaal, som skal besvares. Ogsaa her begrænses Undersøgelsens Omraade i det væsentligste til Vejle Amt.

I Verdenshistorien har Vandringerne spillet en meget stor Rolle. Gang paa Gang har Folkeslagene byttet Plads. Og altid er der skabt ny Historie. Vandringerne i Forasien og Folkevandringerne er Eksempler nok. I nyere Tid har de europæiske Nationer og Folk som Helhed beholdt de Landomraader, hvor de engang havde slaaet sig ned. Men Vandringerne er ikke dermed ophørt. I Stedet for hele Folkeslag er det enkelte Personer, der har begivet sig paa Vandring. Ogsaa denne Omflytning har haft sin store Betydning, nye Impulser, nye Kulturformer og ny Kraft er derved ofte blevet tilført Nationerne. Det var især i sidste Halvdel af det 17. og i det 18. Aarhundrede, at mange Mennesker paa denne Maade fik nyt Fædreland. Man har derfor kaldt denne Periode de kontinentale Vandrings Tid.²⁷⁾

Ogsaa det danske Folk har taget temmelig stærkt Del i de europæiske Vandringer. Cimbrerne og Teutonerne stammede herfra ligesom flere af Folkevandringernes bekendte Folkeslag. Senere var det Vikingerne, som søgte til fremmede Lande og paa deres lidt egenartede Maade gjorde Danmarks Navn bekendt ude i fremmede Lande. De fleste af de danske Stammer, der søgte bort fra Hjemmet, synes at have haft deres

Oprindelse i Jylland. Det er næppe tilfældigt. Ogsaa senere var det først og fremmest Jyderne, der var grebet af Vandrertangen. Et gammelt Ordsprog siger med en vis Ret, at Jyder og Jøder finder man over hele Verden.²⁸⁾ En Række Undersøgelser fra det 17. Aarhundrede viser, at der i dette Aarhundrede har været en ikke ringe Vandring fra Jylland til Sjælland, mens det modsatte ikke er Tilfældet.²⁹⁾ Iøvrigt var det hos Nordjyderne, at der var størst Trang til at komme ud til nye Forhold. Folkevandringstidens Uro sad dem endnu i Blodet. Eller var det de samme sociale og økonomiske Aarsager, der virkede nu som Aarhundreder eller Aartusinder før?

Men ogsaa Sydøstjyllands Befolkning søgte til nye Egne. Saa vidt Materialet tillader det, skal vi prøve i Korthed at redegøre for, hvorhen Strømmen gik i det 18. Aarhundrede.

Igennem Tiderne har Byerne draget Landbefolkningen til sig. De har altid øvet en stærk Tiltrækning, og de har altid manglet Arbejdskraft, idet de som Regel havde negativt Fødselsoverskud. Arbejde kunde den unge Bonde altid være sikker paa at finde i Byen. Foruden Omegnens Købstæder var det især København, der øvede Tiltrækning paa Ungdommen. Af de Borgere, der fik Borgerskab i København i Tidsrummet 1699—1797, var 17,4 % fra de jyske Amter og 2,9 % fra jyske Byer.³⁰⁾ Ogsaa fra Vejle Amt rejste mange til Hovedstaden. En stor Del af de bevarede Rejsepas fra Ryttergodsets Omraade er udstedt paa denne By. I de fleste Tilfælde var det dog som Tyende, at de unge drog til København, mens kun enkelte kom i Haandværkslære eller arbejdede som Svend eller Mester derovre. Passene var udstedt paa Tid, og mange af dem, der kom derover, er vel vendt tilbage igen.

De fleste af dem, der drog til Byerne, har dog sikkert søgt til de nærmestliggende Købstæder, antagelig har det ogsaa været lettere at faa Pas hertil. Ved Hjælp af Borgerskabsfortegnelser fra de tre Byer Fredericia, Kolding og Horsens er det muligt at danne sig et Begreb om, hvor stor Indvandringen har været. Foruden dem, der tog Borgerskab, kom der selvfølgelig ogsaa mange ind til Byerne som Tjenestefolk. Med det ret betydelige Landbrug, som Datidens smaa Købstæder drev, var der Brug for mange Tjenestekarle. Ogsaa Antallet af Tjenestepiger var betydelig større end nu, hvor tekniske Hjælpemidler i saa høj Grad letter Arbejdet.

Den følgende Oversigt giver Oplysning om, hvor mange af de tre Byers nye Borgere, der var fra jyske Landdistrikter. Til Sammenligning medtages det samlede Antal af Nyborgere.³¹⁾

	Samlet Antal	Heraf fra jyske Land- distrikter	I Procent	Aarligt Gen- nemsn. af ind- vandrede fra jyske Landdistrikter
<i>Fredericia</i>				
1665—1695.....	345	36	10,4	1,2
1696—1724.....	406	69	17,0	2,4
1769—1788.....	247	52	21,1	2,6
1789—1797.....	109	26	23,8	2,9
<i>Kolding</i>				
1666—1695.....	149	31	20,8	1,0
1696—1735.....	298	85	28,5	2,1
1736—1785.....	292	118	40,4	2,4
1786—1797.....	113	48	42,5	4,0
<i>Horsens</i>				
1666—1695.....	302	106	35,2	3,5
1696—1735.....	489	162	33,1	4,1
1736—1785.....	565	195	34,5	3,9
1786—1797.....	165	34	20,6	2,8

Tallene taler deres tydelige Sprog. I hele Stavnsbaandstiden har der været en betydelig Indvandring til Byerne fra Landet. Gennemsnitligt ligger den for de tre Byers Vedkommende lidt højere i Perioden 1736—1785 end i Perioden 1696—1735. Fredericia har procentvis en betydelig mindre Tilstrømning fra de jyske Amter end de andre Byer. Det skyldes selvfølgelig de særlige Forhold i denne By, hvor Indvandringen fra Udlandet var særlig stor.

Ogsaa hos den Landboungdom, der ikke blev draget til Byerne, var der Ønske og Trang til at komme andre Steder hen, enten det nu bare var til et Nabogods eller et Nabosogn, eller Turen gik til fjernere Egne, Hertugdømmerne eller maaske Udlandet. En systematisk Gennemgang af Koldinghus Rytterdistrikt Sessionsprotokoller og Amtets Godsarkiver vilde antagelig kunne bringe fuld Klarhed over, hvor stor Vandrigen har været inden for Amtet. Helt ubetydelig har den i hvert Tilfælde ikke været, der kendes saaledes flere Eksempler paa, at Folk fra Ryttergodset har faaet Tilladelse til at slaa sig ned paa et Proprietærgods og fæste Gaard eller Hus der.³²⁾ Da Ryttergodset betragtedes som eet Gods, havde en stor Del af Amtets Beboere iøvrigt en ret betydelig Bevægelsesfrihed, og Fæsteprotokoller, Sessionsprotokoller og Kirkebøger viser, at de i høj Grad har benyttet sig deraf. Det 18. Aarhundredes Landboere var mobile i en meget højere Grad, end man almindeligvis forestiller sig. Da Selvejerne ikke var stavnsbundet, var det af Betydning for Bevægelsesfriheden, at der stadig var en Del af disse i Amtet, og ved Ryttergodsets Salg i 1765 blev deres Antal sat meget stærkt op. For Indherredernes Befolkning var Stavnsbaandsproblemet i det væsentligste løst en Del Aar før 1788.

De tidligere anførte Citater af Indberetningerne fra 1768 viste tydeligt, at Udvandringen fra Amtet til »Holsten«, som Hertugdømmerne dengang almindeligvis betegnedes, var meget stor. Dette gjaldt iøvrigt ogsaa Vestjylland, hvorfra Udvandringen endda vistnok var endnu større. Ogsaa fra nordligere Egne af Jylland gik der en Strøm af unge Tjenestekarle og Tjenestepiger til Sønderjylland.³³⁾ Regeringen havde sin Opmærksomhed henvendt paa Spørgsmaalet, og Gang paa Gang blev der truffet Forholdsregler mod den ulovlige Vandring dertil.³⁴⁾

Problemet er af den allerstørste Betydning for sønderjysk Historie, og det er derfor saa meget desto mærkeligere, at det aldrig har været nærmere undersøgt. Kun nogle enkelte Detailstudier foreligger, og den vigtigste af disse angaar endda Købstaden Tønder, hvor Forholdene muligvis har været noget anderledes end ude paa Landet. Af de 2965 Personer, som i Tidsrummet 1700—1869 tog Borgerskab i Tønder, var 407 eller 13,7 % fra Jylland. Heri er dog medregnet de 100, der stammede fra de jyske Enklaver i den vestlige Del af Nordslesvig. I Tiden 1700—1739 var Antallet af jyske Nyborgere 106, eller gennemsnitlig 2,7 om Aaret. 1740—89 var Tallet: 121 eller 2,4 og 1790—1829: 95 eller 2,4. Af disse var henholdsvis 15, 19 og 9 fra Vejle Amt minus de otte Sogne. Tallene er ikke særlig store, men har dog Interesse ved at vise, at Stavnsbaandet ikke synes at have haft nogen Indflydelse paa Antallet af indvandrede Jyder. I Virkeligheden kom der i Stavnsbaandstiden aarlig nogle flere Jyder til Tønder end i de 15 Aar, der laa forud for 1733. Af Nyborgerne fra Vejle Amt var ca. $\frac{1}{5}$ fra Byerne, Resten fra Landet. Alle Dele af Amtet er repræsenteret, de skarpere Egne dog stærkest.³⁵⁾

I Deezhüll, en Landsby lidt Syd for den nuværende Grænse, var af dem, der satte Bo i Tiden 1700—1739, 4,3 % fra Jylland eller 0,4 i Gennemsnit om Aaret. I Tiden 1740—1789 var Tallene: 7,6 % og 1,1 og 1790—1829: 3,0 % og 0,5.³⁶⁾ Tallene er jo meget smaa, og naturligvis ganske utilstrækkelige til at bygge noget paa. Men de peger i samme Retning som det statistiske Materiale fra Tønder. Stavnsbaandets Indførelse i Danmark har ikke betydet nogen Standsning eller Formindskelse af Udvandringen fra Jylland til Hertugdømmerne.

Fra den vestlige Del af Jylland og Sønderjylland var der en meget betydelig Udvandring til Holland. Ogsaa fra Koldingegnen drog en Del Bønderkarle til det lille velhavende Marskland. I Skifteprotokollerne findes der ofte Eksempler herpaa.³⁷⁾

De unge, der forlod Hjemstavnene og søgte ud til fremmede Steder, maatte for langt den største Dels Vedkommende tjene deres Brød som Tjenestekarle eller Tjenestepiger. Mange af Amtets unge Karle tog til det store Folkemarked, Oktobermarkedet i Kolding. Her mødte Landmænd op fra Fyn, Jylland og Nord-slesvig for at søge Folk. Markedet fandt Sted paa Rendebanen i Kolding. Karlene gik rundt paa den store Plads, mens Bønderne kikkede dem ud, der kunde passe. Som Regel var det Sønderjyderne, der løb af med de bedste Karle.³⁸⁾

Hvorfor blev de unge ikke hjemme i Fødesognet? Arbejde kunde de jo sikkert faa nok af der. Var det det ubestemmelige, Sindets Higen mod det nye, det ubekendte, der drev. Jeg kan ikke sige det; thi jeg kan ikke lodde den jyske Bondekarls Sind, Stemninger og Tanker for to Hundrede Aar siden. Mere materielle Grunde har i hvert Fald ogsaa gjort sig gældende. Ind-

beretningerne fra 1768 fremhæver altid, at det var den høje Løn i Hertugdømmerne, der trak Tjenestefolkene derned. Forholdene var ogsaa bedre der, som det senere siges, der vankede daglig et Par Snapse.³⁹⁾ Det var den højere Velstand, som gjorde sig gældende. En enkelt Gang nævnes ogsaa Frygten for at blive Soldat som Grund til Flugten fra Hjemmet.

Den store Vandring paa Trods af Stavnsbaandets Tvang blev muliggjort paa forskellig Maade. Godsejerne kunde udstede Fripas, der gav den unge Lov til at rejse, hvorhen han ønskede. For saadanne Fri-breve maatte der betales og endda betales dyrt. Prisen varierede en Del, her i Amtet laa den mellem 20 og 50 Daler. Senere blev der af Regeringen fastsat en Maksimumspris: 50 Rigsdaler. Det er selvfølgelig ganske umuligt nu at fastslaa, hvor almindelige disse Pas har været. Men da Godsejerne saaledes kunde have en ret betydelig økonomisk Fordel af dem, har de maaske ikke været saa helt sjældne. I Rytterdistriktet blev der dog ikke udstedt ret mange. I Tiden 1748—1764 var det samlede Antal kun nitten, godt og vel et om Aaret.⁴⁰⁾

Mere almindelig end de absolutte Fripas var Pas, som gav Karlen Tilladelse til at opholde sig uden for Godset enten en bestemt Tid, eller indtil Godsejeren forlangte, at han skulde vende tilbage. Om Vinteren var det ret almindeligt, at Tjenestekarlene fik Lov til at tjene paa Fyn, Sjælland og omliggende Øer som Tærskere. Der var paa denne Tid af Aaret ikke saa meget Brug for dem her paa Egnen, og Godsejerne var interesseret i, at de fik Lejlighed til at tjene saa meget som muligt, saa kunde den unge betale et større Indfæste, naar Tiden kom, at han skulde overtage en Gaard. Den, der fik et saadant begrænset Fripas,

maatte forpligte sig til at betale en bestemt Sum — paa Rytterdistriktet 50 Rigsdaler — hvis han ikke kom tilbage. Og for denne Sum maatte der skaffes to Kautionister. Undertiden forpligtede Kautionisterne sig til i Stedet for Penge at levere en anden ligesaa dygtig Karl, hvis den, for hvem der kautioneredes, ikke vendte tilbage. De unge Bønder, der drog til Byerne for at lære et Haandværk der, maatte naturligvis ogsaa skaffe sig et Pas og stille den nødvendige Kaution. Ofte var det i saadanne Tilfælde Læremesteren, der kautionerede. Der haves ogsaa et Eksempel paa, at Mesteren forpligtede sig til at aflevere Lærlingen paa Regimentsskriverstuen i Kolding, naar han var færdig hos ham. Godsejeren kunde altsaa fordre den udlærte Svend tilbage til Godset, tvinge de Haandværkere, der var født der, til at forlade Byen og slaa sig ned paa Landet. Landbefolkningen var kun interesseret i, at de Haandværkere, de havde Brug for, boede saa tæt ved som muligt, men for Byerne var det absolut til Skade. De mistede paa denne Maade nogle af deres vordende Borgere, og der blev paaført dem en ubehagelig Konkurrence, ofte endda imod Lovens Bud.⁴¹⁾

Det ejendommeligste Forbehold, der forekommer i saadanne Pas, er dog følgende: En Mand fra Ure i Lejrskov Sogn fik Pas til at inklade sig i Ægteskab med en Enke, der havde Lovlund Mølle i Fæste. Ejerne af Møllen afgav 1747 en Forsikring om, at » . . . de Sønner, han . . . avler paa bemeldte Mølle, skal være og blive Hans Majestæts Det Koldingske Rytterdistrikt tilhørende, uden af os som Møllens Ejere gørende Prætension. . . . «⁴²⁾

Mange af dem, der havde faaet et begrænset Friпас, vendte aldrig tilbage. De fremmede Egne tog dem. Maaske havde Godsejeren ikke Brug for dem, savnede

dem ikke. Andre stak af fra Godset uden Pas eller Skudsmaal, blev Rømningsmænd, hjemløse og lovløse. Saadanne Folk omtales ikke saa sjældent, og, som det tidligere er set, klagede Godsejerne i 1768 adskillige Gange over de mange Desertører. Der var altid Kammerater og Venner, der kunde hjælpe og give gode Raad. Befolkningen var venligt indstillet, senere fortælles det saaledes: » . . . . Folk her i Egnen havde den slemme Skik at lade Laderne staa aabne om Natten for Rømningsmænd, ja, der hviskedes om, at nogle lagde Mad ud til dem . . . . «⁴³) Og var de først naaet over paa den anden Side Kongeaaen, var det slet ikke saa let for Godsejeren at faa dem hentet tilbage. Enkelte Gange skete det dog, at Flygtninge blev hentet hjem fra Sønderjylland. Saaledes i 1764. Det var Godsejer Lindenpalm til Tirsbæk, som havde faaet opsnuset, at en ung Karl fra Assendrup, der som femtenaarig var undveget fra hans Gods uden Pas, opholdt sig hos en Sandemand i Grarup. Amtmanden i Haderslev blev sat i Bevægelse, Amtsbudet sendt til Grarup, og Synderen ført til Amtshuset i Haderslev, hvor Lindenpalms Foged og Skytte fik ham udleveret mod at betale de paaløbne Omkostninger. Aaret efter er den Tirsbæk Godsejer paa Færde igen. Jørgen Frantzen, der allerede havde været præsenteret til Soldat, var stukket af og opholdt sig nu i Sillerup i Fjellstrup Sogn. Han havde taget Navnet Nis, var blevet gift og havde faaet et Landbølssted. Nu manglede der en Soldat til den forestaaende Session, Amtmanden blev anmodet om atter at lade Fodsvenden eller Amtsbudet tage Affære, og Folk blev sendt af Sted hjemmefra for at hente den formastelige. En Menneskeskæbne var ved at blive Tragedie. Sorg, Frygt, Fortvivlelse vilde ramme det lille Hjem, men hvad kom

det Hr. Godsejeren ved. Han manglede en Soldat til Sessionen. Nogle Aar før havde Mogens Nellemann til Lerbæk søgt at faa en Karl i Vonsild hentet hjem. Han synes dog ikke at have haft Heldet med sig. Den paagældende var nemlig slet ikke født paa Lerbæk Gods, men paa Ryttergodset, hvorfra hans Forældre var flyttet til Høgsholt under Lerbæk. Han havde opholdt sig en 10—12 Aar i Vonsild, hvor han ogsaa var konfirmeret; angaaende sine Soldaterforhold havde han tidligere talt med Regimentsskriveren i Kolding.⁴⁴)

Mens den jyske Tilvandring til de sjællandske Byer (med Undtagelse af København) og flere jyske Købstæder formindskedes i Stavnsbaandstiden, forblev den nogenlunde uforandret for Kolding, Fredericia og Horsens' Vedkommende. Og enkelte Stikprøver tyder paa, at den jyske Indvandring til Nordslesvig, ligesom ogsaa Vejle Amts Andel deri, ikke er blevet mindre efter 1733. Vi kan derfor fastslaa for Vejle Amts Vedkommende, at tilsyneladende har Stavnsbaandet haft kun ringe eller ingen Indflydelse paa Vandringen.

Med Hensyn til Stavnsbaandets indirekte Virkninger er det meget vanskeligere at udtale sig (jvf. ovenfor). Man skulde have ventet, at det vilde have medført en Nedgang i eller i hvert Fald have hindret en Stigning af Tjenestefolkenes Lønninger. Som det fremgik af Indberetningerne fra 1768, var dette dog ingenlunde Tilfældet. Netop de stigende Lønkrav var Begrundelsen for Godsejernes Krav om Skærpelse af Stavnsbaandet. 35 Aar efter at Stavnsbaandet var blevet indført, var der saa at sige ingen Ødegaarde i Amtet. Som paavist, skyldtes det nærmest de stærkt stigende Priser paa Korn og andre Landbrugsprodukter samt en almindelig Fremgang for Landbruget. Aarsagen til de højere Kornpriser var dog ikke Stavns-

baandet, men i første Omgang det norske Kornmonopol, derefter en almindelig Stigning paa Verdensmarkedet.

Det synes altsaa meget vanskeligt at faa Øje paa Stavnsbaandets gode Virkninger for det danske Landbrug. Men dets daarlige Virkninger? Her stiller Forholdet sig paa samme Maade. Kun med den største Usikkerhed og Forsigtighed er det muligt at udtalte sig. Og dybtgaaende og grundige Undersøgelser mangler næsten fuldstændigt. Det er sandsynligt, at Gods-ejeren i Kraft af Bundetheden lettere kunde tvinge en Karl til at overtage en daarlig og forfalden Gaard og til at betale saa meget i Indfæstning, som han overhovedet kunde overkomme. Muligt er det ogsaa, at han ved Hjælp deraf kunde tvinge Bønderne til at yde mere Hoveri. Mest skæbnesvanger har de moralske og retslige Virkninger dog været. Bonden var mere end nogensinde i Godsejerens Magt, afhængig af hans Naade og Forgødtbefindende. Vilde han ikke føje sig efter ham, havde han i Stavnsbaandet et Tvangsmiddel af betydelig Effektivitet. Men dog maa man ikke se Bøndernes hele daarlige Stilling i Tiden før Reformerne som en Følge af Stavnsbaandet. Den skyldtes først og fremmest hele Systemet, den forældede Driftsmaade og Bondens usikre Retsstilling.

Stavnsbaandets Ophævelse og Bedømmelsen deraf.

Allerede i Christian den Syvendes første Regeringsaar havde der været Tanker fremme om at ophæve Stavnsbaandet. Men først da Guldbergs reaktionære Godsejerregering var blevet styrtet i 1784, var der fri Bane for Fremskridtsvennerne. I August 1786 ned-

sattes den store Landbokommission, hvori flere af de betydeligste Reformvenner fik Sæde. Den 20. Juni 1788 udstedtes Forordningen om Stavnsbaandets Ophævelse. De Bønder, som havde udtjent som Soldat eller var over 36 Aar eller under 14 Aar, blev straks fri. For de øvriges Vedkommende indtraadte Friheden først den 1. Januar 1800. Soldatertjenestens Byrder blev lettet og fordelt mere retfærdigt, idet Udskrivningen nu ikke mere skulde ske efter Hartkorn, men efter hvert Distrikts Folkemængde, og den skulde ikke mere foretages af Godsejerne.

Frihedens Venner blandt Embedsmændene og i Overklassen hilste den ny Forordning med Jubel og Begejstring. De Stemninger, der beherskede disse Kredse, fandt et stærkt og smukt Udtryk i Mindesmærket paa Vesterbro. Dette Monuments Navn er symptomatisk. De franske filosofiske Tanker, først og fremmest i den Udformning, de havde faaet hos Montesquieu og Rousseau, til Dels ogsaa hos de bondevenlige Fysiokrater, havde fundet Indpas herhjemme og paavirket Tankegangen hos alle frisindede og fremskridtsvenlige. Friheden var blevet det store Slagord. En enkelt Udtalelse af Etatsraad V. A. Hansen, der var Medlem af Landbokommissionen, viser tydeligt Indstillingen: » . . . da jeg altsaa selv anser borgerlig Frihed, som en væsentlig Del af min egen Lyksalighed, og dens Tab for det største jeg kunde tabe næst Religion, Dyd, Ære og Liv, saa dømmer jeg andre efter mig selv.«⁴⁵) Og den liberalistiske Eftertid havde det samme Syn paa Friheden, hvor forskellig dens Indstilling end iøvrigt var. Men naar man betragter de historiske Begivenheder under en bestemt Synsvinkel, bliver der let noget skævt i Betragtningen. Billedet bliver fortegnet, uhistorisk.

Det var Bondestanden, der kendte mest til Stavnsbaandet — af egen Erfaring. Det vilde derfor have betydelig Interesse at se, hvordan den stillede sig til Ophævelsen. Desværre ved vi i Virkeligheden intet derom. Mens man har utallige Vidnesbyrd om et stærkt Røre blandt Bondebefolkningen i Tiden omkring 1768, da den første Reformtid blev indledt, synes der ikke at foreligge noget om, hvordan Bonden følte, da de store Reformere kom. Hvilke Tanker gik igennem den jævne Bondemand den Søndag, han sad i det hvide Kirkerum og hørte den betydningsfulde Forordning blive læst op fra Prædikestolen? Er en stille og betagende Glæde vældet op i ham? Har han anet, at Trængslernes Tid var forbi, anet den danske Bondestands store Fremtid? Er han blevet grebet af den Følelse af Taknemmelighed og Ydmyghed, der kan gribe Mennesker, der staar overfor Begivenheder, bestemmende for deres Lands og deres Folks Skæbne? Jeg tror det ikke. Ophævelsen var jo kun en af mange Reformere. Og for de unge, for hvem Stavnsbaandet havde størst Betydning, var den kun en Veksling paa Fremtiden. Tolv Aar er lang Tid, naar man er tyve Aar og føler Udlængslen i sig. Og for den ældre, der havde stiftet Bo og fæstet Gaard, var Frihedens Værdi ikke saa stor. Han følte ingen Trang til at forlade sit Hjem. Maaske tænkte han paa sine Børn og deres Fremtid. Den tegnede jo lysere. Engang vilde Verden ligge dem aaben. Men galt blev det nok med Tjenestefolkene. Nu blev deres Lønkrav vel mere uforkammet end nogensinde. Nej, Hoveriafløsning, Udskiftning og den Slags, det vidste man, hvad var. Og hvad, man havde klaret sig nogenlunde under Stavnsbaandet; de, der vilde ud til det nye, kom jo som Regel af Sted. Og Friheden! Hvad betød dette Begreb for

Datidens jævne Bonde? Hans Ideverden var i Indhold nærmere Middelalderen end den franske Revolution. Ved de Ekstrasessioner, der fandt Sted i Aarene efter 1788, var der mange af de unge, som havde et meget ufuldkomment Kendskab til Forordningen af 20. Juni 1788. Det kunde tyde paa, at Bønderne ikke har omfattet den med særlig stor Interesse.⁴⁶⁾

Vor Tid har maaske flere Forudsætninger for at se uheldet paa Spørgsmaalet end Datiden og den nærmeste Eftertid. Ogsaa vi tror paa Frihedens Ideal. Men vor Tro er ikke saa absolut, ikke saa naiv og sværmerisk som det 18. eller det 19. Aarhundredes. Vi har lært, at Friheden i et moderne Samfund nødvendigvis maa være underkastet visse Indskrænkninger af Hensyn til Helheden. Og selve Frihedsbegrebet er til en vis Grad blevet et andet. Og fremfor Datiden har vi den Fordel, at vi kan se, hvordan Forholdene blev for det danske Landbrug i Tiden, der fulgte. Vi kan se, at der ikke indtraadte nogen af de Vanskeligheder, som Reformmodstanderne profeterede om. Gaardene kom ikke til at staa øde, der blev ikke Mangel paa Tjenestefolk eller Soldater. Lønningerne var i Stigen. Men dette skyldtes andre Forhold. Udviklingen blev lige den modsatte. Landbruget kom ind i en Fremgang som aldrig før i Danmarks Historie. Men vi kan ogsaa se, at man ikke alene kan give Befrielsen for Stavnsbaandet Skylden herfor. Hele det store Reformkompleks var Forudsætningen, og en Højkonjunktur gjorde det muligt dels at føre Reformerne ud i Livet, dels at udnytte de derved vundne Fordele.

Stavnsbaandets fortsatte Bestaaen var en Umulighed, vilde have hindret Vejen frem til Danmark af idag. De her foretagne Undersøgelser peger nærmest i Retning af, at Stavnsbaandets Tryk ikke var saa haardt, som Datiden og Eftertiden mente. Og de øv-

rige Reformere kunde maaske have ført Bonden frem til bedre Forhold. Men derved vilde Situationen først være blevet skæbnesvanger. Erfaringen fra andre Lande viser det. Under saadanne Omstændigheder vilde Stavnsbaandets Tvang og den Mulighed, det gav for Misbrug fra hensynsløse Godsejeres Side, have skabt en gærende og stadig stigende social Uro og dermed en Situation som den, der førte til den franske Revolution. Fjernelsen af de snærende Baand gjorde en rolig og fredelig Udvikling mulig, blev Forudsætningen for, at en fri dansk Bondestand kunde opstaa. Og uden denne Bondestand vilde Danmark have set anderledes ud idag. Da den politiske og sociale Reaktion satte ind med betydelig Kraft, blev det den, der kom til at bryde Lansen for det demokratiske Samfund, kom til at fæstne det Fundament, hvorpaa vort moderne Statsliv er bygget op.

Derfor er der idag Grund til at mindes de politiske Førere, som i 1780erne satte hele deres Arbejdskraft, hele deres Energi, deres Villen og Kunnen ind i Kampen for Bondens sociale og økonomiske Frigørelse. De maatte kæmpe mod deres egne Standsfæller, mod Fordom og Tradition, mod Egoisme og Bureaukratisme. Men deres Idealisme overvandt Vanskelighederne. Deres Tro paa den Sag, de kæmpede for, gav dem Kraft til at føre Kampen til Ende.

Noter.

¹⁾ Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie. Udg. ved J. A. Fridericia. 51.

²⁾ Vornedskabets og Stavnsbaandets Historie er især skildret paa Grundlag af Johs. Steenstrup: Den danske Bonde og Friheden, J. A. Fridericia: Den danske Bondestands Undertrykkelse og Frigjørelse og Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie.

³⁾ Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie 87, 60, jvnfr. 74 f.

⁴⁾ V. Falbe Hansen: Stavnsbaand-Løsningen og Landboreformerne I 1 ff.

⁵⁾ Sammesteds 20 ff.

⁶⁾ K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede III 103 ff., 222 ff., 292 ff. og 395 ff.

⁷⁾ Rentekammeret. Diverse Breve, Dokumenter og Akter vedk. København m. m. VIII, 2 (Rigsarkivet).

⁸⁾ Rockstroh: anf. Sted 396 f.

⁹⁾ Koldinghus Amtsarkiv: Indk. Breve, Lægdsvæsen og Militærtjenesten 1701—1789 (Landsarkivet i Viborg). Hvor intet andet bemærkes, er Oplysningerne i det følgende ogsaa hentet herfra.

¹⁰⁾ Det kan nævnes, at nogle Udtalelser af den bidske Degn i Hvirring og Hornborg Sogne (Aarhus Amt) Herlov Dalhoff i hans »Prismaterier . . . « fra ca. 1787 ganske falder i Traad med disse Beklagelser. Han skriver: »41. Den Herremand, som er bleven vred paa en Karl for en ringe Forseelse, eller som ikke kan faa et overdrevent Gaardfæste af ham, loves Frihed at levere den Karl, og ingen anden, til Kongens Tjeneste, der altsaa skal passere for et Tugthus eller Slaveri. Ligeledes loves den Herremand Frihed til at lade den Karl staa i Krigstjeneste i 20, ja flere Aar, som ikke vil give ham hver Skilling af sin Ungdoms Fortjeneste til Indfæstning for en øde Gaard . . . « (Jyske Samlinger, 5. Række I 165 f.)

¹¹⁾ Rockstroh: anf. Sted 116 f., 125 og 368; jvnfr. ogsaa en Række Betragtninger, bl. a. af C. D. Reventlow, i Den for Landboevæsenet nedsatte Commissions Forhandlinger, f. Eks. II 521 ff. Det kan iøvrigt nævnes, at ved Salg eller Bortauktion af Godserne var det ret almindeligt at give Oplysning om Godsets Mandskab. Da Haraldskjær blev solgt, hedder det saaledes, at Godset havde: »en Del ungt og velvokset Mandskab«. I 1781 blev Revstrup solgt ved Auktion, ved hvilken Lejlighed det oplystes, at Godset havde overflødig Mandskab (C. Christensen: Agrarhistoriske Studier II, CXXVIII).

¹²⁾ Falbe Hansen: anf. Sted 1, 20 f.

¹³⁾ Se Forordningen: Om adskilligt Jordegods i Danmark ^{10/2} 1731.

¹⁴⁾ Trap: Danmark 4. Udg. VII 621, 606.

¹⁵⁾ P. Eliassen: Historiske Strejftog i Kolding og Omegn 215, Vejle Amts Aarbøger 1906, 90; jvnfr. Falbe Hansen: anf. Sted 103.

¹⁶⁾ Falbe Hansen: 27, 33 ff.

¹⁷⁾ Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark paa Merkantilismens Tid (Acta Jutlandica IV 2) 76 ff.

¹⁸⁾ Sammesteds: 27 ff., Falbe Hansen: anf. Sted 158.

¹⁹⁾ Rentekammeret. Indberetn. om øde og nedlagte Bøndergaarde 1777—1790. A, 8. Sammesteds: Indberetninger om Forbedringer i Landvæsenet og Fællesskabets Ophævelse 1773—1809 (Rigsarkivet).

²⁰⁾ Hellfried: Bemærkninger og Erfaringer ang. Jordudstyknin- gen eller Parcelleringen i Almindelighed og for Veile-Amt i Særdeleshed 10 ff.

²¹⁾ Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningsens Tilstand i Danmark 5. Bd. 379.

²²⁾ Rentekammeret. Landvæsenskommissionen. Indberetn. om

nedlagte Bøndergaarde 1768—1769. G. II. Koldinghus Amt og 1768—1770. Indk. Betænkninger i H. t. Cirkulære af 30. April 1768. H. I. 11.

²³⁾ Sammesteds: H. I.

²⁴⁾ Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie 293.

²⁵⁾ C. Christensen: Agrarhistoriske Studier II. XLVIII f.

²⁶⁾ Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie 218, jvnfr. 292 f. og 315 f.

²⁷⁾ Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark paa Merkantilismens Tid 29 f.

²⁸⁾ Den for Landboevæsenet nedsatte Commissions Forhandlinger I 288.

²⁹⁾ Gustav Bang: Kirkebogsstudier 13 ff.

³⁰⁾ Albert Olsen: anf. Sted 52 ff., 95.

³¹⁾ Sammesteds: 96 f. Fra Vejle mangler Borgerskabsfortegnelser. Den stærke jyske Indvandring til Kolding efter 1775 skyldes Udskiftningen (smstds. 55) eller maaske snarest Salget af Krongodset. Albert Olsens Tabeller giver en Række andre Specifikationer, interessante, men i denne Sammenhæng uden Betydning.

³²⁾ Se f. Eks. Nebbegaard Fæsteprotokol 1699—1790 og Koldinghus Amtsarkiv: Indk. Breve, Lægdsvæsen og Militærtjenesten 1701—1789 (Landsarkivet i Viborg).

³³⁾ Indk. Breve i H. t. Cirkulære af 30. April 1768. H. III. 9, 10 og 14; Historisk Tidsskrift 2. Række IV 203. Sønderjyske Kirkebøger fremviser et Utal af Eksempler paa det samme.

³⁴⁾ Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie 151, 154 ff.

³⁵⁾ Ludwig Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869 (Veröffentlichungen des Schlesw.-Holsteinischen Universitetgesellschaft Nr. 46) 41 ff., 112 f.

³⁶⁾ Die Heimat 1935, 342 ff.

³⁷⁾ P. Eliassen: Historiske Strejftog i Kolding og Omegn 191, jvnf. ogsaa 185.

³⁸⁾ C. Dalgas: Vejle Amt 202, Vejle Amts Aarbøger 1926, 42 f. Jvnf. Rockstroh: anf. Sted 342, hvoraf det fremgaar, at Folke-markerne ogsaa har været afholdt omkring 1788.

³⁹⁾ C. Dalgas: Vejle Amt 202.

⁴⁰⁾ Eliassen: anf. Sted 190; Aller Præstearkiv (Landsarkivet i Aabenraa).

⁴¹⁾ Albert Olsen i Scandia 1933, 67 ff. og flere Steder. Angaaende Byernes Uvilje mod Konkurrencen fra Haandværkerne paa Landet se: Vejle Amts Aarbøger 1935, 56 ff.

⁴²⁾ Koldinghus Amtsarkiv: Indk. Breve, Lægdsvæsen og Militærtjenesten 1701—1789.

⁴³⁾ Vejle Amts Aarbøger 1916, 155.

⁴⁴⁾ Sager til den Slesvigske Registratur Nr. 10: 1754—1765 Leibeigenschaftssachen (Landsarkivet i Aabenraa); jvnf. ogsaa Andresen: anf. Sted 16 f.

⁴⁵⁾ Den for Landboevæsenet nedsatte Commissions Forhandlinger I 120.

⁴⁶⁾ Rockstroh: anf. Sted 352, 356.

BYLOV FRA STAVNSBAANDSTIDEN

VED J. CARL CHRISTENSEN

Ao 1757 Løverdagen dend 10de Decemb: blef efter-
skrefne Viide- og Vedtegtsbref af samtlig Nye-
borg Byes Beboere forfattet læst paa Nørvang-Tørrild
Herreders Ting og lyder samme saaledes som følger:

I dend Hellig Trefoldigheds Naufn — Haver vi un-
derskrefne samtlig Byemænd af Nyborg som er

Christen Christensen, Terchild Andersen, Jens Niel-
sen, Olle Madsen, og Søren Christensen, samtykt og
indgaaet dette Viide Bref. Paa det at ey noget, hver-
ken imod Guds eller Kongens Lov, hos os skal skee i
vore omliggende Naboer, kunde være til Forargelse, os
self til Skade og stor Fortrydelse, men at alting hos
os maae gaae christelig og lovlig til, og er da til dend
Ende af os indgaaet og vedtaget følgende Poster
nemblig:

1ste

Hver Mands Gierder for Byens Vange og Gader skal
være færdig og ustraffelig paa Valdborg Dag, under
1 Skp. Bygs Straf til Viide for hver Maal og hver Dag
det længere henstaar, bødes for hver Maal 4 Sk:
danske.

2det

Hvo der gjør Skade paa nogen Mands Gierder eller
Diger, rider, kører eller driver Fæe og Faar over no-
gen Mands Toft og Giærder, at der bliver Vej og Gang,
være sig Sommer eller Vindter, uden paa de Stæder,
med Rette bør at være og bliver tilladt af dend Ved-
kommende, bøder 4 Skp. Byg til Viide og derforuden

betale Skaden til Vedkommende efter Viidefogden og 2de Mænds Sigelse. —

3die

Dersom nogen faar Skade fra anden Mands Gierder ikke er færdig da skal dend som Gierdemaalet tilhører betale Skaden, Hvis hand sig der udj vægrer, skal Viidefogden til sig tage 2de Mænd af Granderne, og pandte for Skaden saaledes at dend Skadelidende kand blive tilfreds og fornøjet.

4de

Dersom nogen borttager eller bortfører enten Staver eller Riis af nogen Mands Giærder Vindter eller Sommer bøde for hver Gang een Tønne Byg til Viide og 1 Td: Haufre til Hosbonden og derforuden betaler Skaden til Vedkomende, Er der nogen Huusfolk eller Inderster som det haver giordt, og de ey haver at betale med, da skal dend self betale, som dem tilhuuse haver.

5te

Hvo som ikke efter meenige Mænds Samtykke lader møde saa mange dygtige Folk, at rydde, kaste Diger, Grøft eller andet sligt hvor fornøden giøres, og paa Viide vedtages, giver hver Gang for hver Persohn som feiler = 1 Skp. Byg til Viide, om det af Modvillighed skeer, uden lovlig Forfald.

6te

Hvis Faar eller Bæster, som komer i vores Korn eller Hegns Vang, fra Valdborg Dag og til Høe og Korn er indauflet skal bøde for hver Sviin eller lidet Høved een Skilling, og for hvert stort Høved toe Skl: hver Gang og desforuden betale Skaden efter Viidefogdens og 2de Mænds Sigelse. —

7de

Befindes noget Fæe, stort eller lidet at kome i Korn eller Enge førend bem^{te} Tiid for Hyrdens Forsømmelse, skal hand give derfor som meldt er, og selv betale Skaden.

8de

Hvilken Mands Qvæg, som ikke kommer og følger med Hiorden, men driver for Vild og Vove, eller nogen Sæhr-Drift uden meenige Mands Minde skrives for hver stort eller lidet 1 Skp. Byg hver Gang, og om nogen Skade skeer, det da at betale efter Dannemænds Sigelse, som for er meldt. —

9de

Hvo som sætter sine Hopper i tyre ved andens Eng eller Korn, skrives hver Gang for 2 Sk. til Viiden om der er løse Føl ved Hopperne.

10de

Hvor som holder sine Plov Bæster i anden Mands Eng eller Korn efter Valdborg Dag i Sædetiiden bøder for hver Gang 1 Skp. Byg og Skader derforuden at betale.

11te

Hvem som ellers befindes forsætligviis med Hæste eller Hopper Dag eller Nat i Eng eller Korn, bøde for hver Gang 1 Td. Byg til Viide og Skaden der foruden at betale.

12te

Befindes dend som haver Opsyn med Marken at være forsømelig eller med nogen at see igiennem Fingere, og det hannem overbeviises, da skrives hand for een Skp. Byg hver Gang til Viide.

13de

Hvov som pløyer eller slaar fra anden og det kunde agtes at være giordt med Forsæt eller Uræt, skal give til Viide 1 Td. Byg og 1 Td. Haufre til Hosbonden, og inden anden Dags Aften strax lægge det tilbage igien, eller bøde til dend som Skaden liider fuld Betalling, og for hver Dag det længere end meldt er henstaar: Bøde til Viide 1 Td. Byg og lidde efter Loven.

14de

Hvor som paa Agger og Eng finder sig at skee Fornærmelser og derover lader sammenkalde hver Mand i Byen boer, skal efter Viidefogdens og 2de Mænds

Sigelse for U-mage og Forhindring fra deres Arbejde, dem derfor, fornøje og betale, og hvis de ikke inden næste 8de Dag bliver afbetalte, da har Videfogden og de andre Mænd Frihed at udpante af dend skyldiges Boe, saa meget, som kand afbetale samtliges U-mage, efter Videfogdens og 2de Mænds Sigelse.

15de

Lige som det er Reebjord paa vor Mark, da naar nogen finder sig brøsthouden, skal hand for samtlige Byemændene vare og klage. Da Videfogden med 2de eller 3de Mænd tildele hannem Retten.

16de

Ingen maae vende paa anden Mands Høveds-Agger efter at dend saaet, under 1 Skp. Byg til Viide for hver Sæd og hver Gang derpaa klages.

17de

Hvo som stæler eller bortfører anden Mands Høe eller Korn af Marken eller Agger bøde 1 Td. Byg til Viide og 1 Td. Haufre til Hosbonden, samt betale Skaden, og siden derfor være Lovens Tiltale undergiven.

18de

Befindes nogen at age eller riide over nogen Mands slagen Græs eller Halmstæde eller tyrer deres Bæster der, de give hver 1 Skp. Byg til Viide for hver Gang det saaledes befindes.

19de

Ingen maa gaae i Kiær eller nogenstæds i Fællets Eng at slaae før end det af meenige Mænd derom er vedtaget, ey heller at slaae flere Skifter end paa Viide samtykt er under 1 Skp. Bygs Straf til Viide.

20de

Dersom nogen befindes at flytte Skiæl paa Agger eller Eng, da dend det gjør, give for hvert Stæd 1 Td. Byg til Viide og 1 Td. Haufre til Hosbonden, og siden lide efter Loven.

21de

Hvøe som ikke holder deres Ledder u-straffelig vedlige, at de hænger vel og leddig, og kand lukkes fra og til med Klinker, og hvad dertil hører, bøde for hver 1 Skp. Byg til Viide, og hvøe som ikke lukker efter sig, skal skrives for 1 Skp. hver Gang.

22de

Ingen maa have Hæste eller Hopper i tyre imellem Eng og Korn, uden meenige Mænds Minde. Hvo derimod gjør, giver 4 Skp. Byg til Viide for hvert Tyreslet.

23de

Findes nogen om hellige Dage eller Søndage med Hæste eller Vogen, Plov eller Harfve, Høelehr eller Riven at arbejde eller lade arbejde, enten ved Hø eller Korn, eller nogen grov Gierning, giver for hver Gang 1 Skp. Byg til Viide og 4 Skp. Haufre til Hosbonden, samt bøde efter Loven.

24de

Ingen maae have mere Qvæg eller Bæster paa vores Drift i Fæleden, end som hans Gaard efter Hartkorn kand tilkomme, som efter gammel Skik har været til hver Heelgaard = 24 Stk. fuld Fæehøvder, Bæsterne iberegnet og 24 Stk. Faarhøvveder, eller og som vorder jefnet og vedtaget. —

25de

Haver nogen Mand ikke self saa meget Qvæg, som hand efter Jefning og Ligning kand tilkomme, og maa have paa vores Drift, Aufret eller Fællet, da maae hand tage ind for Leye, og om der er nogen i Byen, som begiærer at faae sit Qvæg og Bæster derpaa for Leye. Bør hand at give menige Mænd det tilkiende.

26de

Ingen maae tage fremmed Fæe nogensteds fra uden hand det tilforn paa Viide for menige Grander har tilkiendegivet, og beviist at ingen Svaghed er paa de Stæder, hand agter at tage det fra under 1 Td. Byg til

Viide — Mens Sviin og Giæs eller deslige maae ingen tage til Græsning uden samtlig Granders Samtykke. Hvo herimod gjør, giver 1 Skp. Byg til Viide for hver Høved. —

27de

Alle og enhver Huus- eller Boelsmand, som vil have deres Bæster, Qvæg, Faar eller Sviin paa vores Byemark, skal møde til Viide dend næste Søndag før Phillippe Jacobi Dag og da rigtig angive hvor mange Høfder, de haver af hver Slags og til dend Tiid betale for samme og give af een Hæst, Hoppe, eller Koe 1 M. 8 Sk. Af en Qvie eller Ungnød = 12 Sk. og af et Faar 12 Sk. Understaar sig nogen her imod noget Qvæg at have paa vor Mark, som ey tilforn rigtig er angiven og betalt for. Da straffes efter meenige Granders Sigelse, saa som for Volddrift.

28de

Ingen maae staae i vores fælleds-Fæedrift ey heller skiære Græs i vores Kiær eller andensteds med mindre alle Granderne give deres Tilladelse dertil. Hvo derimod gjør giver 1 Skp. Byg til Viide hver Gang. —

29de

Udførmer nogen eller uden Aarsag slaarer Hyrden eller hans Folk, eller dend, som Marken skal vogte, bøde for hver Gang 3 Skp. Byg og der foruden tale dends Minde, som Uret er skeet. —

30te

Klager Hyrden paa Viidestæfne over nogen at hand ey kand faae sin Løn til rette Tiider, bør Byemændene staae ham bie og strax det fra dend Skyldige udpante. —

31te

Dersom noget Høved stort eller lidet, der drives for Hyrden og for hans Forsømmelses Skyld bliver borte eller omkommer, imidlertid det er under Hyrdens Haand, da skal hand betale Ejermanen det efter Granders Sigelse. —

32te

Dersom Hyrden er forsømmelig og ikke driver med Fæet paa tilbørlig Tiid og Stæder efter at hand af meenige Grander er advaret, da bøder hand for hver Gang hand gjør derimod og det klages 1 Skp. Byg til Viide. —

33te

Haver Hyrden noget at klage, eller nogen over hannem, da giver de det tilkiende for hver Mand paa Viide, som derpaa skal grandske, hvoe Ret eller U-ret haver giort, og skaffe den forurettede Ret. —

34te

Hvilken Mand, som Viidestokken haver, begynder først at hiorde med hvilken Hiord det være kand. —

35te

Ingen uskaaren Hæst maa være længere paa Marken end som dend er tvende Aar gammel uden den hægtes paa Ejermanens eeget, under een Skp. Bygs Viide hver Gang dend løs kommer, og nogen derpaa klager. —

36te

U-myndige Børn under 15 Aar, saa og skalkagtige deres Vidne skal ej staae for fulde. —

37te

Findes nogen, som løgnagtig viidner paa anden bøder hand hver Gang til Viide 2 Skp. Byg og een Td. Haufre til Hosbonden. —

38te

Hvoe som ikke yder sin Viide til dend Tiid som advares og endten Manden self eller hans Fuldmægtig ikke møder efter meenige Granders Sigelse til Rette Tiid, skal for hver Gang de udebliver give 1 Skp. Byg til Viide. — ¹⁾

40de

Hvoe som ikke vil give sin Viide i rette Tiid skal alle Grander være forpligtet, at følge Viidefogden i

¹⁾ Punkt 39 findes ikke indført i Skøde- og Panteprotokol.

Huus og Gaard og samme forsømte Viide udtage og ikke dermed at bryde endten Huusfred eller Gaardfred, eller lide nogen Tiltale eller tage derfor nogen Skade. —

41te

Hvo som ikke gaar med samme Viide at udpandte naar hand tilsiges, skrives for 1 Skp. Byg, uden de beviiser sig i lovlig Forfald at være, og er hand modvillig, stridig og vil ikke følge med at pandte, da gielder hand samme Viide dobbelt. —

42de

Bliver Pandtet ikke løst til ottende Dag da er det forfalden til meenige Granders Bæste og skal Viidefogden svare dertil om det hannem efter bemte Tid frakommer uden meenige Mænds Samtykke. —

43de

Viidefogden, som Viidestokken haver, skal ved Samvittigheds Æed ingen skaane, men gøre dend eene saa god Ret som dend anden, og ingen U-ret gøre under 1 Td. Bygs Fortabelse til Viide og 1 Td. Haufre til Hosbonden naar derpaa er kiendt af de fleeste og bæste Mænd. —

44de

Viidestokken maae ingen have uden eet Aar tillige, paa det dend eene ey bebyrdes med at være Viidefoged meere end dend anden, men skal samme omgaae fra Mand til anden som sædvanligt været haver. Og skal Viidefogden være ansvarlig til at Viide brevet ey kommer til Skade i nogen Maader, skeer det da stander hand derfor til Rette efter meenige Granders Paa-skiønnende.

45de

Viidebrevet skal læses paa Grandestæfne for meenige Mænd efter Loven, og ellers saa ofte det af nogen forlanges. —

46de

For Viide Bygget skal Viidefogden gøre Regnskab, naar meenige Grander vedtager, hvad Tid det skal samles. —

47de

Vores Grandelav skal Viidefogden have flittig Indsende til at indtet uskikkeligt skeer endten hos de Gamle eller Unge, og dersom noget usømmeligt begaaes skal hand derpaa strax uden nogen Persohns Anseelse rette under 1 Skp. Bygs Viide. Hvorudj 2de Mænd med hannem skal have at ordinere. —

48de

Hvøe som løgner en anden, truer, skielder eller bader paa Grandstæfne eller i andre Maader i vores Granders Forsamling, eller naar nogen anden U-skikkelighed og Guds Nafns Misbrug, gjør nogen Forargelse, skal give for hver Gang og hver Æed 1 Skp. Byg til Viide. —

49de

Dersom noget Høfved stort eller lidet af Fæe, Faar, store Lam eller andet være sig med hvad Nafn det næfnes kand, bliver borte og saufnes af Ejermannden, da skal Viidefogden med menige Grander, strax følge med dend der (har hand mist) har mist og i hver Mands Huus og Gaard hvor hand vil randsage og søge, og hvad heller hand finder noget eller ey, af det som hannem med Rette kunde tilhøre, saa skal dog ingen have forseet sig derved imod Loven. —

50de

Hvad de fleste og ældste Grander vedtager, som kand være Byen og Granderne til Beste skal holdes u-ryggelig af alle under 1 Td. Bygs Viide og 1 Ørte Haufre til Hosbonden.

51de

Hvo som bære eller bruge nogen Vaaben eller Verie eller nogen ulovlig Gevæhr til vor Grandelav og Viide giver 1 Skp. Byg til Viide hver Gang og 4re Skp. Haufre til Hosbonden, og om hand truer og undsiger nogen endten i vores Grandelaug eller paa Viidestæfne, da at give ligesaa meget til Straf, som foreskrevet staar. Mens gjør hand Skade og ved Syfn findes blaae eller blodig, da giver dend som Skaden giort hafver 4 Skp.

Byg til Viide og ellers derefter bøder efter Loven og lide efter Sagens Beskaffenhed. —

52de

Hvem som ikke selv haver saa mange Kreaturer til Græsning som hand maae have, efter hans Gaards Storlighed, nyder for hvis hand feiler og for de andre Grander indtager for et Bæst eller Koe 1 M. 8 Sk., for et Ungnød 12 Sk. og for et Faar 4 Sk. Og hvo som haver noget tilovers, da betaler hand derimod derfor som meldt er. —

53de

Hvad Sviin eller Giæs, som efter meenige Granders Tilladelse bliver samtykt at have i tyre og Græsning paa Byens Gadejord, deraf skal betales i Græspenge af et Sviin 6 Sk. og af en Gaas ung eller gammel 2 Sk. Men hvis Skade samme Creaturer formedelst Ejermandens Tilsyn og Varetægt tilføyer nogen, betales og straffes for, efter dend foregaaende 6te Post.

54de

Ingen maae grave Tørf nogen stæds paa Fællets Jord, hvor det er u-skift, uden meenige Mænds Samtykke og Tilladelse under Straf af 2 Skp. Byg til Viide for hver Gang det saa befindes. —

55de

Ikke heller maae nogen uden samtlige Mænds Tilladelse indgiærde, indhegne eller indgrøfte noget Jord nogensteds endten i Mark eller Byen, der ikke tilforn har været indhegnet eller med Rette indhegnes bør. Ikke heller maae nogen udviide sit Giærde eller Grøft længere end det af Alders Tiid haver staaet, og med Rette bør under een Tønde Byg til Viide og een Td. Haufre til Hosbonden og Gierdet eller Grøften straxen at sløyffe eller bortfløtte paa sit gamle Stæd.

56de

Hvis Bøder og Straf som efter Byens Vedtægt skal udgives eller for Græsning eller andet Byen tilhørende bekomes, maa ey til Gilde og Drik anvendes, men til

Byens Giærder og Grøfter og Byens Nytté bruges og skulle saadanne Bøder, saa vel som hvis af andet Byen tilkommendes kand indbringes til dend vederhæftigste Mand i Byen leveres som skal giøre Byen Rede og Rigtighed for hvad der indkommer og hvortil de udgives, aldt ifølge Loven. —

57.

Hvis noget videre, som udj dette Viidebref kand være forglemt, og der udj burde indført at være, og det siden kan erindres, og vorde foregivet af meenige Grander, det være sig med Diger, Gierder, Ledder og deslige at forsiufne og besigtige eller Sviin at holde ringet, med videre som kand forefalde og ey er lovstridig eller Byen til Skade, Da skal samme iligemaade efterkommes under Viide Straf, som af samtlige kand paalægges, ligesaa fuldkomen som det herudj var indført.

Og til desto trygere Forsikring, at dette af os vedtagne og udgangne Viidebref u-ryggeligen kand vorde holdet; saa understaar vi os at ombede vores gunstige Herskab og Hosbonder eller deres Fuldmægtiger at de og til Vitterlighed ville behage dette at underskrive, Paa det Tingsviidner uden foregaaende Stæfnemaal derefter kunde erlanges. Da ænhver af os vil beflitte sig paa efter dette Viidebref, saa fredelig at leve med sine Naboer at ey nogen Kiv eller Trætte skal opkomme iblandt os, hvilket vi bekræfter med vores egne Hænders Underskrift.

Datum Nyeberg den 28de May 1757. —

Christen Christensen, Terkel Andersen, Jens Nielsen,
Olluf Madsen, Søren S: C: S: Christensen.

Underskrives efter Begæring	Ratificeret af
af S. L. Fogh (L. S.).	C. Udsen (L. S.), Fuldmægtig.

FRA ENGELSHOLM

HERSKAB OG BØNDER

VED S. HOLT JENSEN

Commissions Sagen

mellem Søren Jacobsen og Knud Pedersen m. fl. hoverigørende Bønder contra Ejeren af Engelsholm.

I Aarene 1785—95 var Justitsraad Tønder Ejer af Engelsholm. Han har aabenbart været sine Bønder en haard Herre, men det var paa den Tid ved at lysne for Bønderne. Det mærkedes, at de havde Medhold paa højere Steder, og det er vel dette, der har givet 58 af Engelsholms Bønder Mod til at anlægge Sag mod deres Husbonde »for formentlige tilføyede Fornærmelser ved Hoveriet med videre«.

Til at undersøge og paadømme denne Sag nedsattes en Commission bestaaende af Justitsraad Junghans og Borgmester Bang. Commissionens Udnævnelse er dateret 10. Oktober 1788. Den begynder sit Arbejde paa »Commissions-Stædet i Weyle« 16. Oktober 1789, slutter 21. Maj 1793, og Dommen afsiges 19. Juni 1794.

Klagepunkterne er følgende:

1. At de maa Dyrke mere Jord til Engelsholm og Ladegaarden, efter at han er bleven Eier af Godset, end tilforn har været Skik og Brug og med Hoveri Reglementet er bestemt.
2. At Gaardmændene har maattet reengiøre Hovedgaardens Hauge og Borgergaard.
3. At de i Aaret 1785 blev saa stærk plaget med Hoveri i Høstens Tid, at deres eget Korn toeg Skade og raadnede.

4. At de i deres travleste Tid blev tilsagte til lange Reiser med bemeldte Justitsraad Tønders Korn og andre Sager.
5. At nogle Bønder nær havde tilsat Livet, da de i Vinters Tid vare tilsagte at kiøre Reiser for Justitsraaden med Korn.
6. At Bønderne havde maattet tærse for ham Leiede og Forpagtede Tiender og befordre samme til Kiøbstæderne.
7. At de klagende Bønder maatte forrette Hoveri til de længst bortliggende Hoved Gaardens Marker.
8. At han af ubillige Aarsager skal have ladet sine Bønder udpante.
9. At nogle Bønder maatte kiøre Giersel og Staver til Hovedgaardens Hauge, og
10. At han, efter at have udpantet hos en Bonde og frataget ham de til dennes Avls Brug fornødne Bæster og Redskaber, har fordeelt det samme Bonde tilkommende Hoveri paa de øvrige Bønder.

Under Sagens Gang fremkom der endnu flere Klagepunkter, hvoraf skal nævnes:

- 16—17. At Bønderne havde maattet kiøre Lyng og Mergel til at blande med Gødningen og derefter udkøre samme paa Marken.
18. At nogle af Godsets Bønder skal i Aaret 1789 være bleven befalet at kiøre nogle Læs Flæsk til Færgestedet Snoghøj — 6 Miil fra Engelsholm, hvor ikke engang nogen skal have mødt for at imodtage det, saa at de skal have maattet kiøre det hiem igen til Engelsholm, hvorfra andre Bønder atter skal have maattet kiøre samme Flæsk til Horsens, som skal ligge 5 Miile fra Engelsholm.
19. At det blev paalagt Godset for Hoveri at kiøre hans Sagfører til Kiøbstæderne Weyle, Colding og Horsens, samt andre Steder . . . . . hvorved de »paa saadanne kostbare Stæder maa ligge Nat-ten over med deres Heste for at kiøre Sagføreren hjem igjen«.

22. At have paalagt Bønderne for Hovning at hugge og hjemkøre Giersel fra Tykhøjet Krat, der ligger en Miil fra Engelsholm, uden nogen Godtgørelse.
- 23—25. At have ladet 27 Bønder af Rauning samt Store og Lille Lihme køre Havre til den i Veyle indkvarterede Eskadron Ryteri, og da Havren blev kasseret, at køre det hjem igen til Engelsholm. For derefter at levere den Havre han havde paataget sig, maatte han opkøbe anden Havre i Egnen, hvilket blev paalagt Bønderne at køre til Vejle.
26. At have paalagt Bønderne at kiøre Langhalm og Lægter til Ladegaardens Reparation, til hvilket Høveri de formener sig ei at være pligtige, i følge deres Fæstebreve, men derimod at tilkomme Betaling for samme.

Da det er muligt, at nulevende Folk kan finde sine Forfædre mellem Klagerne, skal deres Navne anføres. Der er foruden deres Formænd, Knud Pedersen af Limschou og Søren Jacobsen af Store Lihme, følgende: Af Limschou Bye: Rasmus Christensen, Niels Olufsen, Jens Knudsen, Peder Johnsen og John Olufsen. Af Daldoure: Mads Eriksen, Hans Mortensen, Iver Christensen, Jacob Lassen, Peder Eriksen og Hans Jepsen. Af Store Lihme: Hans Pedersen, Peder Sørensen, Hans Terkildsen, Frederik Madsen, Hans Hansen, Frands Pedersen, Jens Lassen, Peder Knudsen, Jørgen Jacobsen, Christen Nielsen, Peder Madsen, Anders Christensen, Peder Pedersen og Peder Jensen, der dog under Sagen er død, og hans Søn Christen Pedersen, der er bleven Fæster, har for Commissionen erklæret ikke at ville have nogen Del i denne Sag. Sødoure: Søren Mortensen, Christen Pedersen, Laurs Hansen, Anders Nielsen, Peder Nielsen, Niels Hansen, Peder Sørensen, Hans Nielsen, Jens Iversen og Anders Nielsens Enke. Balle: Hans Christensen, Søren Jessen, Christen Rauning, Søren Pedersen, Thomas Andersen og Christen Sørensen. Rauning: Iver Christensen, Morten Hansen, Frands Nielsen, Laurits Christensen, Søren Olufsen, Daniel Iversen, Søren Therkildsen,

Mads Christensen, John Sørensen, Anders Knudsen, Christen Andersen, Rasmus Knudsen og Oluf Jessen. Roestrup: Jens Jessen og Peder Mogensen.

Som Forsvarer for de klagende Bønder var antaget og af Retten authoriseret Hr. Marcus Monrad paa Haughus. Han fremsatte som Paastande i Retten: At Bønderne skulde have Erstatning for det Arbejde, de havde forrettet, som de ikke var pligtige til, for Rejserne efter Vognmænds Taxter. At Hovmarkerne strax skulde lovlig inddeles i ordentlige Indtægter efter Egnens Skik og Brug og hver Hoveri Bonde deraf tildeles sin bestemte Lod. At Justitsraaden skal tilbagelevere Bønderne det dem uden Grund og Billighed fratagne Pante-Gods, og give dem Pengene tilbage, der har indløst deres, og for sit formastelige Forhold mod Bønderne tilstrækkelig at vorde ansat og corrigeret med passende Mulκτη, og at betale Sagens Omkostninger efter Regning.

Der følger nu en meget omstændelig og grundig Undersøgelse af Sagen med Vidneførsel. Punkt for Punkt af Klagen gennemgaaes, og Commissionen forsøger saa vidt muligt at gøre Ret og Skel til alle Sider. Det fremgaaer tydeligt, at Justitsraaden har benyttet sine Bønders Arbejdskraft mere, end de var pligtige til, og til Arbejde, der egentlig ikke vedkom Gaardens Drift og derfor var i Strid med den kongelige Forordning af 12. Aug. 1773. Angaaende den Rejse til Snoghøj med Rug, hvortil Bønderne i Store Lihme, Rauning, Balle, Daldover og Limschou i Aaret 1785 blev tilsagt og foretog i streng Vinter og Snefog, udtaler Commissionen, at »da de ikke der kunde faa Nattequarter, maatte de vende tilbage om Aftenen, og siden med Livsfare om Natten indtraf i forskellige Landsbyer..... Ligesom det var Bøndernes Pligt at henhøre Gaardens Korn, saaledes var det og Husbondens Pligt i alle Henseender dertil at anse og vælge et tienlig Veir, der for alle fornuftige kommer i Betragtning..... Men Justitsraaden har herudi som ved andre Leiligheder fulgt en ublid Tænkemaade og et upassende Valg uden for Forordn.... at anvise

Bønderne Færgestedet Snoghøj, et enlig Sted langt længere borte end Kiøbstæderne Veyle og Horsens.« Det oplyses, at han befaler de Bønder, der er bleven Klagere, »at dyrke det ubeleiligst og fra Engelsholm længst fraliggende Jord af Hovmarken, der ligesom skulle være en Straf for dem, der havde været Klager«. Dog kan det ikke sees at stride mod deres Fæstebrev eller mod Forordningen af 12. Aug. 1773. Angaaende Udpantningen, der af Justitsraaden er foretaget, og om Grunden dertil, oplyses, at da Bønderne i Lihme, Rauning og Balle Byer mellem Michael og Martini 1786 havde i 4 à 6 Dage kiørt Gødsel paa de dem anviste længst fraliggende Steder i Hovmarken, blev deres Heste af Arbejdet saaledes medtaget og trættede, at de for fremdeles at kunne udholde Arbejdet behøvede Hvile. Lihme Bønder blev da hjemme om Løverdagen, og om Mandagen blev de pantet enhver især for 1 Sk., hvilket Pant blev henlagt hos Sognefogeden Niels Lauridsen i Store Lihme og Pengene betalt til Ridefogeden. Andre Bønder havde bedt om Henstand med Plovning, til de fik deres Plovjern sat i Stand. De blev ogsaa pantet. Derom udtaler Commissionen, at »det skønnes ikke, at Bøndernes Udeblivelse skyldes Modvillighed men snarere Nødvendighed, og det vides ikke, at Loven giver nogen Hosbonde Ret til selv at udpante«. Han skulde have ladet Sagen oplyse ved Tingvidne og derved faaet Tilladelse til at foretage Udpantning. Specificationen over de udpantede Sager ser saaledes ud:

Fra Rauning:

Hos Christen Rodemand — Seks Tintallerkener.

Ole Jessen — 2 Malm Lysestage, 1 Messingkedel, 1 Kobber Tragt.

Mads Mogensen — 1 Messingkedel.

Søren Olesen — 1 Messingkedel, 1 Øxe og 1 Navr.

Hans Krages Enke — 1 Sengebækken, 3 Naure.

Daniel Iversen — 6 Tintallerkener, 1 do. Lysestage, 1 Strygejern.

Søren Terkildsen — 1 Messing Sengebækken, 1 Messingstage.

- Rasmus Knudsen — 1 Messingkedel.
 Niels Olesen — 1 Messing Sengebækken,
 1 Messingstage.
 Christen Sødouere — 1 Messingkedel, 1 do.
 Sengebækken.
 Lars Christensen — 6 Stk. Tintallerkener
 mrkt. S. P. S.
 John Sørensen — 1 Messingbækken, 4 Tintaller-
 kener, 1 Messing Lysestage, 2 Øxer.
 Frands Nielsen — 1 Strygejern, 2 Naure.
 Morten Hansen — 1 Messing Sengebækken, 2 Tin
 Lysestager, løse, 1 Rødtribet Dyne.
 Iver Christensen — 3 Tintallerkener, 1 Messing-
 bækken, 1 liden do. Kedel, 2 Øxer.
 Knud Krages Enke — 1 Messingkedel, 2 Tin
 Lysestager, 2 do. Tallerkener, 1 Jern
 Strygejern, 1 Øxe.

Fra Limschou:

- Hos Rasmus Christensen — 8 Stk. Tintallerkener.
 Niels Olesen — 1 Messingkedel.
 Jens Knudsen — 1 Kobberpote.
 Knud Pedersen — 1 rød Sirtses Skiørt.
 John Olesen — 3 Tinfade mrkt. I. O. S.
 Peder Johnsen — 1 Messingkedel, 1 Tinfad
 mrkt. P. O. S.

Hans Jepsen, Niels Laursen og Laurs Christensen vidnede, at de med flere Bønder havde kørt hver 1 Læs Giersel fra Tychhøjet Krat til Hovedgaarden; »men det kan ikke sees, at de derfor have kunnet undslaa sig«.

Ole Pedersen og Christen Nielsen af Rostrup vidnede, at de og deres Naboer havde pløjet paa Henrik Johansens Gaard i Førstballe $\frac{1}{2}$ Dag og forrettet 1 Karls Slet paa samme Gaard, hvorfor de dog som Vederlag havde faaet nogle Læs Giersel. Ogsaa Balle Bønder havde arbejdet der, dog alt mod Vederlag, hvorfor denne Ankepost bortfalder.

Flere Bønder vidnede, at det ikke er Skik og Brug i Egnen, uden hvad en enkelt Eier for egen Regning

kan finde for godt, at bruge Liim eller Mergel som Giødning, dermed at gjøre nogen Forbedring. Da det altsaa ikke omfattes af Forordningen af 12. Aug. 1773, saa er og Justitsraaden ubemyndiget, uden for Betaling, at begiære saadant Arbeids-Gierning af sine hoverigjørende Bønder.

Rasmus Knudsen og Søren Olesen i Rauning var i Aaret 1789 blevet befalet at kiøre med 2 Læs Flæsk til Snoghøj i stærk Snefog, og da de ikke kunde blive det ledig, men maatte køre det hjem igen, maatte Søren Terkildsen i Rauning og Hans Pedersen i Store Lihme køre det andet Steds hen.

Frands Nielsen og Lars Mogensen af Rauninge har kiørt med Foget, Forpagter og Sagfører til adskillige Steder i Landet, men det bevises gennem andre Vidner, at de derfor har faaet Godtgjørelse i andre Hovægter, saa »det ses ikke, at Hovbønderne derudi har haft saa megen Grund som udfordres til at klage«.

14 Mand af Rauninge, 9 af Sødover og 2 af Rostrup havde hver hugget og kiørt en Favn Træ til Justitsraadens Teglværk, hvilket ikke kan ses at være en fuldkommen Pligt, men de har faaet Erstatning ved Fritagelse for at hugge til Køkkenet.

Angaaende Kørselen med det opkøbte Korn til Veile udtaler Commissionen: Det er uden for Forordningen af 12. Aug. 1773 dens Tilladelse og imod Skik og Brug uden Betaling og Vederlag at bruge sit Godses Bønder til saadant Arbejde, som ikke egentlig henhører til Gaardens og Godsets Vedligeholdelse, men ikkun har sigtet til egennyttig Fordel.

Christen Pedersen i Lihme, Jens Christensen i Førstballe og de 4de Mænd af Rostrup samt nogle andre havde kørt Langhalm og Lægter til Ladegaarden, men da de kun er hoveripligtige til Engelsholm, tilkommer der dem Erstatning derfor.

Under Sagen fremkommer der fra Justitsraaden Forslag til en mindelig Ordning. En saadan opnaas dog ikke, og han anlægger da Contra Sag mod Bønderne. Han anklager dem for, at de ikke er kommet i rette Tid til Hove, at de har sendt Børn og gamle

Folk, der ikke magtede Arbejdet, og at de har vist Opsætsighed mod deres Husbonde. Desuden paastaar han, at han i haarde Vintre har fodret nogle af Bøndernes Heste paa sin egen Stald, og at han har forstrakt Bønderne baade med Penge og Sædekorn uden Vederlag.

Han mener derfor, at Dommen bør lyde paa: Frikendelse for Bøndernes Klage, Bønderne bør idømmes Bøder for deres Ulydighed og Opsætsighed, erstatte Justitsraaden hans Tab og betale, hvad Commissionen har kostet. Desuden »bør Formændene Knud Pedersen og Søren Jacobsen til Eksempel for de øvrige Hovbønder desforuden bliver tildømt at arbejde paa Københavns Fæstning nogle Aar«.

Under Vidneførslen desangaaende ses det, at Justitsraaden vel har Ret i nogle Punkter, men dels er det ikke tilstrækkelig oplyst, at han har lidt noget Tab derved, og dels »ses det overalt i Sagen, at Justitsraaden paa mere end en Maade har gjort sig Umage ved egne Kræfter at faa saadant Tab uopholdeligt opvist og fyldestgjort«. Han har ogsaa nok taget nogle af Bøndernes Bæster paa Stald om Vinteren, »hvorved han dog har lidt et mindre Tab, end hvis de i Bøndernes Stalde var omkomne af Sult, saa de intet Arbejde kunne udføre«.

Efter at Commissionen havde arbejdet med Sagen henimod seks Aar, falder den endelige Dom, der paa de fleste Punkter gaar Justitsraad Tønder imod. For enkelte af Klagepunkterne lyder Dommen dog paa Frifindelse. Ialt dømmes han til at betale Bønderne en Erstatning paa 2636 Rdl., der skal fordeles mellem de klagende, dels i Forhold til deres Gaardes Hartkorn, og dels i Forhold til det Arbejde, de har udført. I Mulcter skal han betale 12 Rdl., dels til Justitskassen og dels til Nørup Sogns Fattigkasse. Desuden skal han uopholdelig lade Engelsholms og Ladegaards Hovmarker saaledes indrette, at hver Hoveri-Bonde deraf tildeles sin bestemte Lod, og »saa dømmes han til at udlevere det Pantegods, der er nævnt i Specificationerne, i uskadt Stand, eller og de Penge, som for

dets Indløsning er Justitsraaden leveret«. Som sidste Punkt paa Regningen kommer Udgifterne til Commissionen, og det er slet ikke lidt. Justitsraad Junghans skal have 718 Rdl. 5 Mark 8 Skilling, Borgmester Bang 615 Rdl. 3 M., deres Skriver, Vejermester Voydemann, 117 Rdl. 5 M. 10 Sk. og Bøndernes Procurator M. Monrad fra Haughus 250 Rdl. Sammen med Udgifterne til Hovmarkernes Opmaaling beløber Omkostningerne sig til 1872 Rdl. 3 Mark 2 Sk. Ialt bliver Justitsraadens Udgift 4463 Rdl. 3 M. 2 Sk., en ganske antagelig Sum, der maaske har været medvirkende til, at han begyndte at sælge Bøndergodset og Aaret efter, 1795, solgte hele Engelsholm.

DE GAMLE HERREGAARDE I STARUP SOGN

AF A. THYGESEN

Om de gamle Herregaarde i Starup Sogn har flere Lokalhistorikere givet Oplysninger, saaledes P. Eliassen i »Vejle Amts Aarbøger« og i hans »Historiske Strejftog i Kolding og Omegn«, P. Lindholm i »Starup Sogn« og ikke mindst Dr. phil. O. Nielsen i »Samlinger til jydsk Historie og Topografi«.

Der skal her, saavidt muligt, ikke gentages noget af, hvad der tidligere er oplyst om disse gamle Herregaarde, og det skulde derfor synes at være vanskeligt at fremkomme med ret meget Nyt af synderlig Interesse. Der er imidlertid noget, jeg synes er af meget stor Interesse, nemlig disse gamle Gaardes Beliggenhed, og derom er der egentlig ikke oplyst noget særligt af dem, der har beskæftiget sig med de gamle Gaardes Historie.

De 6 Herregaarde i Starup Sogn, vi kender fra den historiske Tid, er *Nygaard* (muligvis det tidligere *Møgtved*), *Skovgaard*, *Damsgaard*, Herregaarden i *Hesselballe* samt 2 Herregaarde i *Starup*. Af disse Herregaarde var de 3 førstnævnte de største.

Man har ment, at de Bygningsfundamenter, der i 1904 blev afdækket paa Marken nord for »Terpsminde« i Brakker, var Resterne af det gamle »Møg-

tved«, der senere har faaet Navnet »Nygaard«. Nogen Begrundelse for denne Formodning er dog aldrig bleven fremsat, og jeg tvivler om, at den er rigtig. De Fundamenter, der er fundne paa Terpsmindes Mark, er af saa store Dimensioner og saa stor en Udstrækning, at de ikke kan stamme fra det gamle Møgtved, der kun var en mindre Herregaard, men sikkert er Resterne af det kongelige Slot Nygaard.

Om det gamle Møgtved kan have ligget paa dette Sted og efter Ombygning er døbt om til »Nygaard«, er jo muligt, men jeg tror, det er mere sandsynligt, at Møgtved har ligget paa en Mark, der hører til Gaarden »Phønixborg«, og som kaldes Slotskobbel. Der har utvivlsomt ligget en Herregaard paa det Sted, og der er god Grund til at tro, at det har været »Møgtved«, der forsvandt i Tiden mellem Aar 1459 og 1500. Den er da bleven nedbrudt, og i Stedet er der paa Terpsmindes Mark bleven bygget en ny og større Gaard, der blev kaldt »Nygaard«.

Man har gisnet om, at Herregaarden, der har ligget paa Phønixborgs Mark, kan have været »Skovgaard« eller »Damsgaard«, men dette er ganske udelukket.

I »Starup Sogn« skriver P. Lindholm i en Note Side 19, at Nygaard i 1674 laa lidt sydvest for, hvor Phønixborg nu ligger. Det maa bero paa en Fejltagelse og skyldes maaske, at Nygaard paa det i Noten omtalte Kort er indtegnet paa et forkert Sted. »Nygaard« laa i alt Fald den Gang vestnordvest for, hvor Phønixborg nu ligger.

Paa et Kort, der findes paa Det kongelige Bibliotek, nemlig Professor Marcus Jordan's Kort over Nørrejylland (efter Braunius: Theatrum urbium IV. coloniae 1588) findes saavel »Nygaard« som »Skovgaard« og »Damsgaard« indtegnet. Ganske vist er Kortet aaben-

bart meget fortegnet, men den indbyrdes Belliggenhed mellem de 3 nævnte Herregaarde kan med de smaa Afstande, der her er Tale om, ikke blive meget for-
kert.

Gaar man ud fra, at de før omtalte Fundamenter paa Terpsmindes Mark stammer fra det kongelige Slot Nygaard, paa Marcus Jordens Kort stavet »Nie-
gard«, skulde »Damsgaard« (stavet »Damsgard«) have ligget omtrent stik syd for denne, og »Skov-
gaard« (Schofgard) omtrent sydvest for Nygaard og omtrent nordvest for Damsgaard.

Naar dette kan betragtes som rigtigt, vil man, idet man skal holde sig indenfor Starup Sogns Grænser og samtidig tager Hensyn til Terrænforholdene, temmelig nøjagtigt kunne finde, hvor Gaardene »Skov-
gaard« og »Damsgaard« har ligget.

Det viser sig da, at Herregaarden »Skovgaard« har ligget netop der, hvor nu Avlsgaarden Nygaard ligger. I og for sig er dette ikke saa mærkeligt. Da Frederik den Anden i 1579 havde købt Skovgaard af Hans Skovgaard, blev den nedbrudt, og Kongen lod paa samme Sted opføre en Avlsgaard, som han befalede skulde kaldes »Kongens Ladegaard«. Den, der kaldte den anderledes, skulde bøde en Oxe til Kronen. Derfor er Navnet Skovgaard fuldstændig forsvundet i Forbindelse med denne Gaard.

Der er forøvrigt adskilligt, der tjener til Støtte for den Antagelse, at »Skovgaard« og dermed ogsaa »Kongens Ladegaard« har ligget der, hvor Avlsgaarden Nygaard nu ligger.

Da Resterne af det kongelige Slot Nygaard blev nedbrudt (1717—1720), og Landsbyen »Nyborg«, det nuværende Brakker, fra ca. 1670 til ca. 1700, var opstaaet, hvor forhen Landsbyen Skovbølling havde lig-

get, og al Jorden blev fæstet bort, blev der under Gaard Nr. 1, den nuværende Gaard Nygaard, henlagt ca. 3 Gange saa meget Jord som under hver af de andre Fæstegaarde, der alle var opført i Brakker By.

Grunden hertil kan kun have været, at denne Gaard i Forvejen havde store Avlsbygninger; og hvorfor skulde man ogsaa have nedbrudt hele »Kongens Ladegaard«, der var opført som Avlsgaard, passende til et større Landbrug?

De andre Fæstegaarde fik hver, som det den Gang var almindeligt, umiddelbart ved Gaarden en »Toft« (her 4 à 5 Tdr. Ld.), som Fæsteren selv disponerede over, medens Resten af Jorden blev dreven i Fællesskab, men Gaard Nr. 1, Nygaard, fik en Toft paa ca. 15 Tdr. Ld., ikke ved Gaarden, men netop det Areal, hvor Slottet Nygaard havde ligget. Gaarden fik ogsaa sin særskilte Fællede (til Græsning), medens de andre Gaarde, som altid paa den Tid, ogsaa havde deres Fællede i Fællesskab.

Desuden tyder Nygaards Beliggenhed ogsaa paa, at den aldrig har været en almindelig Bondegård.

Efter Beskrivelserne af Skovgaard skal der ved denne have været en Mølle-dam og flere Fiskedamme, hvilket passer godt med Omgivelserne ved det nuværende Nygaard.

Endnu en væsentlig Støtte for Teorien om »Skovgaard«s Beliggenhed er det, at man med Sikkerhed kan fastslaa, hvor »Damsgaard« laa.

I Skellet mellem Nygaards og Phønixborgs Marker, henholdsvis Matr. Nr. 2a og 1a Brakker, godt 300 Meter syd for Brakker—Kolding-Vej, findes en Banke, der straks, man ser den, leder Tanken hen paa, at der maatte have været en udmærket egnet Plads for en befæstet Gaard i gamle Dage. Mod Vest findes en

dyb, vandførende Slugt, mod Øst mange vandfyldte Grave med stadigt Tilløb, og mod Syd en ret stejl Skrånt og nedenfor den Enge, der den Gang sikkert har været ufarbare.

Proprietær Terp, Terpsminde, har fortalt mig, at man fra gammel Tid har kaldt Stedet dernede for »nede ved Voldgravene«.

Paa et Kort fra 1772 findes nogle interessante Oplysninger. Kortet bærer Titlen: »Conceptcarte over Nyegaards og Nyborre-Baraquers Jorder, beliggende udi Coldinghuus Amt, Brusk Herred og Staarup Sogn. Efter kongelig allernaadigst Befaling opmaalt udi Aaret 1772 ved J. N. Berg.«

Kortet viser, hvilke Agre i hver Vang der hørte til de forskellige Fæstegaarde. De havde deres Jord liggende paa indtil 42 forskellige Steder og Engene paa 12 forskellige Steder. Kortet er ogsaa brugt ved Udskiftningen i 1774.

Paa dette Kort findes Arealerne omkring den omskrevne Banke betegnet som »Damsgaards Agre« og Engene syd derfor som »Damsgaards Enge«.

Naar man sammenholder dette med det tidligere anførte, kan man vist betragte det som givet, at den gamle Herregaard »Damsgaard« har ligget paa dette Sted. Denne Gaard købte Frederik den Anden i 1578 af Bege Claudatter, Enke efter Peder Galskøt til Sønderskov.

Den indbyrdes Beliggenhed mellem Gaardene »Nygaard«, »Skovgaard« og »Damsgaard« passer altsaa temmelig nøjagtigt med Kortet fra 1588, og der er i det hele taget saa mange Holdepunkter, at man vistnok kan fastslaa, at de 3 Herregaarde har ligget som foran nævnt.

Paa Kortet fra 1588 findes baade Skovgaard og

Damsgaard indtegnet som havende Taarn og Spir, hvilket som bekendt ikke var Tilfældet, idet de efter de foreliggende Beskrivelser kun havde almindelige 2 Etages Hovedbygninger.

Kortet fra 1588 er jo egentlig ikke ganske rigtigt, idet begge de sidstnævnte Gaarde blev nedbrudt ca. 1580, efter at Kongen havde købt dem.

Herregaarden i *Hesselballe* laa, hvor den Gaard, der nu tilhører Kr. Kristensen, ligger. Den har været omgivet af Volde og Grave mod Øst, Nord og Vest. Mod Øst og Vest findes endnu Spor af Gravene, medens Volden mod Nord blev sløjfet og Graven fyldt, da der i 1843 blev opført et nyt Stuehus. Herregaardens Bygninger blev nedbrudt, efter at Frederik den Anden havde købt den af Claus Skeel, og den blev delt i 5 Fæstegaarde.

Med Hensyn til Beliggenheden af de to Herregaarde i *Starup* staar man paa ret usikker Grund. Man har ment, at en af disse Herregaarde skulde have ligget, hvor nu Skovgaard i Starup ligger. Terrænforholdene taler ogsaa i høj Grad derfor, og naar der i Beskrivelsen af den Gaard, *Claus Glambæk* i 1578 solgte til Frederik den Anden, nævnes, at der var 6 Fiske-damme, en Aa og en Bæk, saa kan dette passe paa Skovgaard, medens det vanskeligt kunde findes ved nogen anden Gaard i Starup. Nord for Skovgaard findes en lille Eng, der endnu kaldes Mølle-dammen; der har i Herregaardens Tid ligget en Vandmølle.

Gaarden havde en Ladegaard og en Borggaard, i hvilken sidste, Øst i Gaarden, fandtes et to-etages Bindingsværks-Stuehus.

Efter at Kongen havde købt Gaarden, blev de fleste Bygninger nedbrudt. En større Parcel af Jorden blev sammen med Resten af Bygningerne bortfæstet, og

denne Fæstegaard har altid været betydelig større end de andre Fæstegaarde i Starup, hvilket jo ogsaa tyder paa, at den en Gang har været en Herregaard.

Den anden Herregaard i Starup nævnes som »*en liden Herregaard*«. Den har sikkert været betydeligt mindre end den Gaard, man maa formode har været Claus Glambæks. Den havde da ogsaa kun halvt saa meget Agerjord som den førnævnte, men omtrent lige saa stor en Høavl og omtrent samme Areal af Skov.

Hvis der ikke i Beskrivelsen fra 1578 var anført, at der ved Gaarden var en Aa og en Mølledam, kunde man godt tænke sig, at den havde ligget, hvor nu Starup Præstegaard ligger.

Muligvis har det noget paa sig, naar Magister Frederik Hammerich, der var Præst i Starup 1839—1843, skriver, at et gammelt Sagn fortæller, at der dér har ligget et Kloster, der hed »*Svanholm*«.

Præstegaarden var forhen en af de største Gaarde i Starup, og den kan jo godt tidligere have haft et endnu større Tilliggende.

Paa et Kort fra 1721 over Koldinghus Rytterdistrikt findes Starup Præstegaard indtegnet, men mærkeligt nok meget faa større Gaarde og ingen andre Præstegaarde.

I meget nær Forbindelse med den af de gamle Herregaarde i Starup Sogn, der blev mest bekendt, nemlig Nygaard, staar *Kongevejen* fra *Jelling over Nygaard til Kolding*.

»*Vejle Amts Aarbøger*« for 1922, Side 102—171, indeholder en meget interessant Afhandling: »*Af Jelling Sogns Historie*«. Heri findes et Afsnit om *Kongevejen* fra *Jelling til Nygaard*.

Jeg skal her kun beskæftige mig med det Stykke af Kongevejen, der gik gennem Starup Sogn, og med Hensyn til dette tillade mig at rette nogle Fejltagelser i ovennævnte Afhandling.

Kongevejen Jelling—Nygaard—Kolding blev som bekendt anlagt i Tiden 1584 til 1587, efter at Kong Frederik den Anden i 1578—1580 havde købt de 6 Herregaarde i Starup Sogn og indrettet Nygaard som et kongeligt Slot, hvor baade Frederik den Anden og Christian den Fjerde ofte opholdt sig.

Nordfra kom Kongevejen, altsaa fra Jelling over Kærbølling—Haraldskær Fabrik—Høllund—Ødsted og Ammitsbøl Marker, til den, noget syd for Sognegrænsen mellem Ødsted og Starup Sogne, skar den nuværende Amtsvej (Kolding—Viborg-Vejen).

Her mener Forfatteren af ovennævnte Afhandling, at der har været et Led, hvormed Adgangen til Kongevejen kunde spærres, og anfører, at dette Led kaldtes »Røde Led«. Herom ved jeg intet og har aldrig hørt derom. Derimod ved jeg, at »det røde Led« var Betegnelsen for 2 Led, der fandtes noget sydligere, dér hvor Markvejen og Skovvejen fra Hesselballe til Ammitsbøl Skov skærer Amtsvejen. Disse Led stammer ikke fra Frederik den Andens Tid. De er vistnok oprindelig opsat af min Oldefader eller min Bedstefader, der ejede Hesselballegaard og Gammeleje. De har altid været rødmaalede. Nu eksisterer de ikke mere.

Det er vist rigtigt nok, at Kongevejen har skaaret Amtsvejen paa det omtalte Sted, maaske ogsaa, at der har været et Led dér, thi Marken syd for dette Sted, nu hørende til Gammeleje i Hesselballe, bærer endnu paa Kort fra 1776 Navnene Kongeledsagre og længere mod Syd Kongeveysagre.

Naar der menes, at Kongevejen herfra har gaaet Vest om Hesselballe, eller endog tværs igennem Byen ad »Overkobbelvej« og længere mod Syd ad en inddiget Vej langs den vestlige Side af Brakker Skov og derfra til Nygaard, tror jeg nok, man er paa Vildspor.

Kongevejen har sikkert fulgt Skellet mellem Matr. Nr. 1b og 3d Hesselballe, for derefter at gaa øst om Hesselballegaards Have, derefter omtrent stik sydpaa til Risholt Bro ved Hesselballegaards Eng, hvor der var et godt Vadested, der sikkert har været brugt i Aarhundreder, og derefter gennem Brakker Skov til Nygaard.

Paa de ældste Kort kan man se Rester af denne Vej forbi Hesselballe, og i Terrænet kan man enkelte Steder endnu se Spor af Vejen.

»Overkobbelvej«, fra Hesselballe sydpaa, er en delvis ny Vej, fra omkring 1800—1810; tidligere havde den mere Retning mod Vest, efter Borlev, og Vejen langs Vestsiden af Brakker Skov er i sin Tid udlagt som Adgangsvej til »Nygaards Kobler«, Matr. Nr. 8b, Brakker, der senere, ca. 1770, blev solgt til Sognefoged Erik Nielsen Lysholt i Hesselballe. Disse Veje har derfor ganske sikkert ikke noget med den gamle Kongevej at gøre.

Naar der i »Vejle Amts Aarbøger« 1922, Side 106, i Forbindelse med Beretningen om Kongevejen, anføres, at Nygaard dengang laa 1 km sydvest for, hvor den nuværende Avlsgaard Nygaard ligger, maa det bero paa en Fejltagelse. Paa Kortet Side 103 i samme Aargang er Kongevejen fra Brakker Skov fejlagtig ført lige sydpaa langt Øst forbi det Sted, hvor Nygaard dengang laa, nemlig paa Terpsmindes Mark, lidt Øst for den offentlige Bivej Brakker—Sletmadbro.

Med Hensyn til det paa Side 110 omtalte Frederik den Femtes danske Atlas, der findes paa det kongelige Bibliotek, finder jeg Anledning til at bemærke, at dette haandtegnede Korts Unøjagtigheder har været Skyld i flere Misforstaaelser og Fejltagelser.

Saaledes er Nygaard (paa Kortet: Niegard) anbragt umiddelbart Nord for Sletmadbro, medens Nygaard dengang, i 1674, laa henimod 1 km nordvest for dette Sted.

STENALDERBOPLADSER LANGS VEJLEAA

AF WILLIAM BERTHELSEN

I Efteraaret 1927 blev jeg opmærksom paa, at der paa en Mark, tilhørende Gdr. Thor Christensen, Refsgaarde, Egtved Sogn, fandtes meget Flintaffald spredt paa Overfladen og deriblandt Flækker, Skrabere og lignende. Jeg opsamlede en Del af det, særlig nogle smaa, fine Flækker og fandt ogsaa en lille Kærneøkse, nogle Flækkeblokke og enkelte primitivt udseende Flintstykker, som endnu delvis havde Flintknoldens oprindelige Form, samt noget Trækul.

Efter Samraad med Gdr. Christensen besluttede jeg at underrette Nationalmuseet om Fundet. Dette skete kort Tid efter ved et personligt Besøg paa Museet, som imidlertid maa have ment, at Bopladsen var uden Interesse, idet et lovet Besøg paa Stedet ikke har fundet Sted. Senere blev de grove Flintsager bortkastede, og kun Flækkerne opbevaredes.

Da Museumsinspektør, Dr. phil. Therkel Mathiassen i 1934 i Aarbøger for nordisk Oldkynighed skrev om Arkitekt S. A. Claudi-Hansens Fund af primitive Flintredskaber paa Bunden af Stavnsfjord paa Samsø, kom jeg til at tænke paa Flintstykkerne fra Thor Christensens Mark, men først efter Therkel Mathiassens store Afhandling i Aarbøger 1937

om Gudena-Kulturen¹⁾ blev jeg klar over, at den omtalte Boplads hørte til denne gamle Kultur-Periode, som har eksisteret ca. 6000 Aar før vor Tidsregning.

Dr. Mathiassen og hans Medhjælperer har fundet 363 Bopladser langs med de jyske Aaer med Gudena-Kulturens Redskaber, men synes hverken at have udforsket Egnen omkring Kolding eller Vejle Aa — i hvert Fald anføres fra Vejleaa kun, at Nationalmuseet i 1894 undersøgte en Sandbanke i Sønderkjær ved Bindeballe, og at Statsgeolog Milthers i 1908 fandt en Del Sager der. I Fortegnelsen over de ca. 14,000 i hele Jylland opsamlede Redskaber figurerer Vejle-egnen med ialt 13.

Derfor besluttede jeg forrige Sommer at iværksætte en systematisk Undersøgelse langs med Vejleaa for at finde Gudena-Kulturens Bopladser her og har i Aar fortsat denne. Undersøgelsen begyndte med Egnen omkring Runkenbjerg, og paa Strækningen langs Aaen fra Savkrog til Tørskind Sø er fundet 21 Bopladser med den for Gudena-Kultur-Pladserne saa karakteristiske Beliggenhed: lave, tørre Sandbanker lige ved eller ikke langt fra Aaen. Redskabsformerne er de fra Gudena-Kulturen kendte Flækkeknive og -skrabere, Skiveskrabere, Bor, Blok- og Høvlskrabere, en Del Kærneøkser, men kun 2 Skiveøkser. Paa 2 Pladser fandtes Spor af Ildsteder. Endvidere er opsamlet mange af de for hele Kulturen typiske Mikroliter (d. v. s. ganske smaa, tildannede Flintflækker), hvoraf flest lancetformede og kun enkelte Tværpile. Boplads-

¹⁾ En primitiv Fisker- og Jægerkultur, som har haft sit Hjemsted langs de større Aaer og Søer i Jylland. Den er opstaaet i den senere Maglemosetid og har holdt sig gennem hele Ertebøletiden (en samtidig Kystkultur) og et Stykke ind i den yngre Stenalder. Den egentlige Opdager af denne jyske Indlandsbebyggelse er afdøde Lærer Frode Kristensen, Tørring.

serne her synes altsaa paa Grund af de meget faa Skiveøkser og Tværpile at høre til den ældste Periode af Gudena-Kulturen.²⁾

Men foruden de nævnte Redskabsformer fandtes der paa saa at sige alle Pladserne en Del af disse primitive grove Flintredskaber, der som foran anført først opsamledes i 1927 paa Gdr. Thor Christensens Mark, og som ligner de Redskaber, der senere fandtes i Stavns Fjord. Ialt foreligger ca. 100 grove, palæolitisk udseende Flintredskaber fra typiske Gudena-Kultur Bopladser omkring Runkenbjerg. Da Therkel Mathiasen i Aarbøger 1937 kun opgiver at have fundet 3 grove Redskaber, lignende dem fra Samsø, paa Gudena-Kulturens Bopladser, anser jeg Fundet af saa mange her ved Runkenbjerg for særlig betydningsfuldt.

Jeg fik lidt efter lidt den Tanke, at disse Redskaber, der ser meget »ældre« ud end de fine Flækkeknive og Mikroliter, maaske slet ikke »hørte til« paa Gudena-Kultur Bopladserne, men snarere stammede fra en anden og ældre Periode. Ogsaa selve Flintens Udseende bestyrkede mig heri, thi medens Flækkerne er af en klar, lys, graablaa Farve og ofte ser ud, som var de fremstillede for ganske nylig, har de grove Redskaber i Reglen et graagult smudsigt Udseende, ligesom overtrukne med gammelt Patina.

Sporene af en saadan ældre Kultur maatte søges paa højere liggende Steder, da Gudena-Kultur Folkene havde beboet alle de lave Sandbanker paa hele den undersøgte Strækning langs Aaen. Disse høje Skrænter omkring Sønderkjær er for det meste græs- eller

²⁾ Jeg er Julius Jensen, Guldbergsminde, Tak skyldig for udmærket Hjælp ved Opsamlingen af de mange Oldsager.

lyngbevoksede, og det er derfor vanskeligt at finde noget der, men endelig traf jeg paa den første lille Boplads udelukkende med primitive, palæolitisk³⁾ udseende Flintredskaber. Den ligger paa den sydvestlige lerede Skraaning af Grædebjerg (se Billedet Side 84).

Det viste sig senere, at der paa den nærliggende Sletskov Banke og paa Fortvad Bjerg ogsaa findes mindre Pletter med lignende Oldsager uden mesolitisk Indblanding. Endvidere er der paa en lermuldet Banke mellem Tørskind Sø og Vejleaa fundet Gudena-Kultur Sager sammen med primitive Redskaber, tilsyneladende af en nogen anden Art end de øvrige.

Under den videre Søgen langs Vejleaa kom jeg til at tænke paa en lav Sandvold øst for Vingsted Mølle, som jeg allerede sidste Efteraar havde »mistænkt« for at være en Gudena-Kultur Boplads. Og da man fra Vejen syd for Aaen paa dette Sted kan se, at der bag Sandvolden ligger en Række højere, lerede Banker, besluttede jeg efter Fundet af Bopladserne ved Grædebjerg at se lidt nærmere paa Forholdene her.

Paa Sandvolden laa der ganske rigtigt Gudena-Kultur Sager, omend meget faa og daarligt udførte. Men de stærkt lerholdige Banker ovenfor ydede fuld Erstatning for dette tarvelige Fund, thi her fandt jeg

³⁾ Hele Stenalderen deles i 3 Afsnit — Palæolithikum = Urstenalderen, af græsk: palaios = ældgammel og lithos = Sten — Mesolithikum = Mellestenalderen (Mesos = i Midten, mellem) og Neolithikum = Nystenalderen (neos = ny). Ikke at forveksle med Betegnelserne paa den danske Stenalder: ældre og yngre Stenalder. Gudena-Kulturen hører til mesolitisk Tid.

Grædebjerg Bopladsen er paa den lyse Ager øverst til højre paa Bakken.

efterhaanden 5 store Bopladser med mange grove, palæolitisk udseende Flintredskaber, for en stor Del af meget svære Former — saa godt som uden mesolitiske og helt uden neolitiske Oldsager.

Fundet af disse vel afgrænsede Bopladser med de mærkelige, primitive Flintredskaber er Aarsagen til denne foreløbige Beretning. Da der, saavidt jeg skønner, ikke tidligere er gjort lignende samlede Fund her i Landet, og da Redskaberne ikke kan indordnes under de hidtil kendte Flække- eller Økse kulturer, kunde dette tyde paa, at vi her har at gøre med en i Danmark ukendt selvstændig Kultur, som det maa være berettiget efter Findestederne at kalde VEJLEAAKULTUREN. I det følgende gives en Beskrivelse af saavel Bopladserne som nogle af de paa dem fundne Oldsager.

BOPLADSERNE

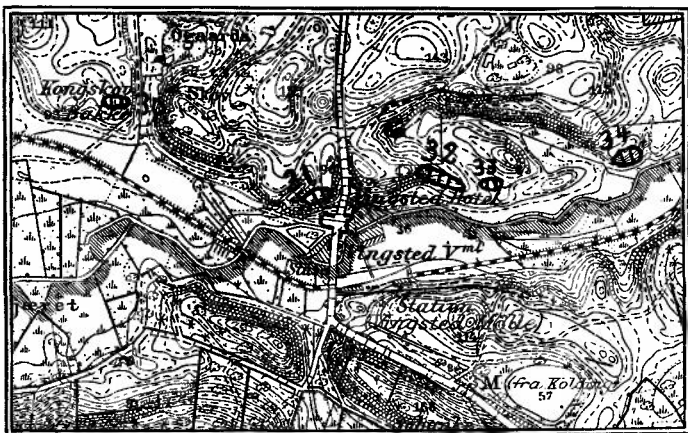
Foreløbig er der fundet 7 Bopladser⁴⁾ tilhørende Vejleaa-Kulturen: 1 paa Grædebjerg — 1 paa det sydvestlige Hjørne af Sletskov Banke, som ligger umiddelbart syd for Grædebjerg — 1 paa den nordøstlige Spids af Fortvad Bjerg, vest for Grædebjerg paa den modsatte Side af Aaen, og 5 ved Vingsted (de sidste har paa Kortet Side 86 Numrene 30, 31, 32, 33 og 34 og kaldes i det følgende Vingsted 30 o. s. v.).

De er alle beliggende paa lerede, høje Skrænter, som vender ned mod Vejleaa. Med Undtagelse af »Fortvad Bjerg« ligger de paa Aaens venstre Bredder og vender mod Syd. Hermed adskiller de sig væsentlig fra Gudena-Kulturens Bopladser i Vejledalen, der saa godt som alle findes paa lave sandede Holme i eller ved Dalbunden, og hvoraf en Del tidligere maa have været Øer. Vejleaa-Kulturens Bopladser omkring Runkenbjerg ligger ca. 25 Meter over Aaens Overflade, medens Bopladserne ved Vingsted kun er hævet 10—15 Meter over Aaen og ligger nærmere denne, end Tilfældet er ved Runkenbjerg.

Fælles for begge Grupper af Bosteder er, at de ligger paa Steder, hvor Dalbunden er stærkt indsnævret. Saadanne Indsnævringer findes der kun faa af i den ret brede Vejleaaadal, og paa disse Steder har muligvis de bedste Fangstpladser været — et Forhold, som kan have spillet en Rolle ved Udvælgelsen af Bopladserne.

De 5 Bopladser ved Vingsted synes at have dannet en samlet og isoleret Bebyggelse. Ved en foreløbig

⁴⁾ Det var maaske rigtigere at kalde dem Lejrpladser. De Folk, som har beboet dem, har vel været nomadiserende Rensdyrjægere, og de har ikke opholdt sig længe hvert Sted.

Kort over Bopladserne ved Vingsted Mølle
(Maalestok 1:20000 efter Geodætisk Instituts Maalebordsblade).
Aaen løber langs med den skraverede Linje.

Undersøgelse er der ialtfald ikke fundet andre Pladser med Vejleaa-Kultur Redskaber langs med Aaen mod Øst indtil Haraldskær Fabrik. Paa en lav Sandbanke, 1100 Meter øst for Vingsted 34, syd for Aaen er dog opsamlet 4 primitive Flintredskaber, nogle Brudstykker af tarvelige Flækker, en groft tilhugget Flintspids som Sophus Müller, Ordning af Danmarks Oldsager, Stenalder 26, et Bor, omtrent som Ordning, Stenalder 31, 8 cm lang, og en lancetformet 4 cm lang Mikrolit.

Vest for Bopladsen Vingsted 30, som ligger paa Kongskov Bakkes sydøstlige Hjørne, er Vejledalen et Stykke forbi Ravning St. tildels skovbevokset paa begge Sider og derfor vanskelig at undersøge. Paa 3 smaa Holme i Engen langs Aaen er mærkelig nok ikke fundet Oldsager af nogen Art. Paa en fjerde ved Vejen lige syd for Ravning St. er fundet enkelte Flækker. Mellem Ravning St. og Tørskind Sø er endnu ikke foretaget nogen Undersøgelse.

Hovedbopladsen synes V i n g s t e d 3 2 at være (se Kortet Side 86. Den er ca. 100 Meter lang og ligger paa Toppen af Banken og paa den mod Syd af Aaen vendende Skraaning. Bredden er ca. 20 Meter. Paa denne Plads er opsamlet 207 primitive Flintredskaber. Desuden 1 hel, brugt, tyk Flækkekniv, 5 Brudstykker af Flintflækker og 2 af Flækkeblokke, den ene mikrolitisk.⁵⁾ Tæt øst herfor og lidt lavere ligger V i n g s t e d 3 3. Den maaler kun ca. 35 Meter i Omkreds, og her er fundet 118 primitive Redskaber og 5 Flækkestumper.

Bopladsen V i n g s t e d 3 4 (se Billedet Side 89) er adskilt fra 33 ved en Bæk og ligger ca. 400 Meter øst for den, men ligeledes paa Toppen og den sydvendte Skraaning af en Lerbanke, hvis Top er ca. 12 Meter over Aaen. Den er ca. 40 Meter lang, og herfra haves 66 primitive Redskaber, 5 Flækkestumper og et Stykke af en mikrolitisk Flækkeblok.

Ca. 300 Meter vest for V i n g s t e d 3 2 ligger, paa samme Maade som de nævnte Bopladsen V i n g s t e d 3 1, som er 55 Meter lang og halv saa bred. Her er opsamlet 120 Stykker af de sædvanlige grove Flintsager, 1 hel, brugt Flintkniv og 9 Brudstykker. Endvidere den eneste Mikrolit, jeg hidtil har fundet paa Vejleaa-Kulturens Bopladser: en smal Trapez som Therkel Mathiassen: Gudena-Kulturen, Mikrolittyper Gruppe C, Nr. 16a. Desuden en mikrolitisk Flække med brudt Spids, 25 mm lang.

Som en yderste Forpost mod Vest, 600 Meter fra 31, ligger det sidste lille Bosted, V i n g s t e d 3 0 paa Kongskov Bakke. Højden er den samme som ved de andre, men der er ca. 300 Meter til Aaens nærmeste

⁵⁾ Disse og de senere nævnte Flækkeblokke er maaske snarere Høvlskræbere.

De vigtigste Redskabsformers Fordeling
paa de forskellige Boplads.

Boplads	Haandkøller	Haandkiler og Haandspidser	Skrabere og andre grove Redskaber
Grædebjerg	5	29	37
Fortvad Bjerg.....	1	13	24
Slatskov Banke	1	10	15
Tørskind Bro	0	4	28
Vingsted 30	2	7	22
» 31	8	51	61
» 32	35	38	134
» 33	7	43	68
» 34	3	25	38
Ialt...	62	220	427

Bopladsen Vingsted 34. I Forgrunden Vejleaa.

Krumning. Her fandtes 31 primitive Redskaber, 3 Flækker og 1 mikrolitisk Flækkeblok.

Beliggenheden af Bopladserne ved Runkenbjerg er meddelt ovenfor. Paa Grædebjerg er fundet 71 primitive Flintsager, paa Sletskov Banke 26 og 1 Flække og paa Fortvad Bjerg 38 Stykker, 1 Flækkekniv, 9 Flækkestumper og 1 mikrolitisk Haandtagsblok.

OLDSAGERNE

Paa de her nævnte Vejleaa-Kultur Boplads er der fundet ca. 700 Redskaber samt en Del Brudstykker og Affald. Alle Oldsagerne er samlede op fra Overfladen af dyrkede Marker, og jeg takker Frk. Maarup, »Kjeldkær«, for Tilladelse til at færdes paa Gaardens Jorder, endda efter at de var tilsaæde. Spor af Ildsteder, Trækul eller Lerkarskaar er ikke set.

Materialet, hvoraf Redskaberne er lavet, er i Reglen Flint, men i Modsætning til Gudena-Kulturens mange Flækkeredskaber er det her Flintknolden eller -kærnen, som især er anvendt. Paa de fleste af Stykkerne er Flintknoldens naturlige Skorpe bibeholdt, ofte paa en saadan Maade, at den danner et godt Haandgreb. Tilhugningen er grov og indskrænker sig paa mange af Stykkerne til nogle faa Afslag, navnlig paa de Redskaber, der er lavet af en flad, naturlig Flintskive.

I det hele taget gør hele Fundet et saa primitivt og »gammelt« Indtryk, at man tror at staa overfor Oldsager af samme Art som dem, Neanderthaler-Manden og hans nærmeste Efterkommere har benyttet sig af i Urstenalderen, ogsaa kaldet den gammel-palæolitiske Tid. De allerældste palæolitiske Redskaber kaldes Haandkiler og Haandspidser og er lavet af aflange, flade Flintknolde med Tilhugning i Reglen paa begge Sider. Der skelnes mellem mandelformede, ovale, skiveformede og spidse Typer, og alle disse Former gaar saa at sige igen i Vejleaa-Kulturens Redskaber.

Men desuden er her endnu en Type, som rimeligvis er særegen for Kulturen her, nemlig nogle klumpede, ofte meget svære, kølleformede Redskaber. De er til-dannede enten med en grov Spids eller en kortere eller længere Tværæg i den ene Ende, medens den anden oftest har beholdt Flintknudens oprindelige Form eller ved Afslag er formet som et godt Haandgreb — især ved at fjærne alle skarpe Kanter. Tværnittet paa Redskabernes tykkeste Sted er rundt eller ovalt. De største gammel-palæolitiske Haandkiler (fra Chel-léen-Tiden) vejer efter Prof. Hugo Obermaier: »Der Mensch der Vorzeit«, 1912, ca. 500 g og er indtil 20 cm

lange, men disse Redskaber herfra Vejledalen har i Reglen en Vægt af 7—800 g, og det sværeste vejer endog 2500 g.

Ligesaa lidt som Haandkilerne eller -spidserne gør Indtryk af at have været skæftede — mange af dem er ogsaa for svære dertil — kan man tænke sig disse store, kølleformede Redskaber anbragt paa et Skaft, og jeg vil derfor kalde dem *H a a n d k ø l l e r*. Nogle af dem ser ud til at kunne være Forløbere for Maglemose- og Ertebølletidens Kærneøkser. Andre mærkelige Flintredskaber, som vist heller ikke før er fundet i Danmark, er nogle flade Flintstykker, undertiden tildannede som Bor eller Skrabere, men i Kanten forsynede med et Par Indbugtninger med en Spids imellem.

Om saa godt som alle Redskaberne gælder det, at de falder godt i Haanden, og at den Del af dem, som ser ud til at have været den virksomme, er tildannet paa en hensigtsmæssig Maade, f. Eks. er der paa nogle af Borene en Fordybning paa den ene Side, passende for Tømmelfingeren paa højre Haand.

Foruden de primitive Redskaber er, som anført, paa de fleste af Bopladserne fundet enkelte Flækkeredskaber og en Del Brudstykker af saadanne. Det drejer sig om et saa forsvindende Antal i Forhold til den samlede Mængde af Oldsager, at man maa gaa ud fra, at de ikke har noget med Vejleaa-Kulturens Redskaber at gøre. De er tabt der ved tilfældige, rimeligvis senere Besøg paa de gode Fangststeder. Fra neolitisk Tid (de slebne Øksers Tid) er der intet fundet.

Naar der paa Vejleaa-Kultur Bopladserne ikke er iagttaget Redskaber, der ser ud til at have været brugt som Knive, maa man formode, at saa uundværlige

Stykker Værktøj har været fremstillede af Ben eller Horn, og saadanne er naturligvis forlængst opløste i Jordoverfladen.

Med Hensyn til Oldsagerne paa den ovenfor nævnte, formodede Boplads ved Tørskind Bro er at sige, at de der fundne primitive Redskaber ikke helt ligner Vejleaa-Kulturens. Men mange af Flækkerne derfra falder heller ikke sammen med Gudena-Kulturens Former, er grovere, bredere og kortere. Det kunde se ud, som om man her staar over for en Blandingskultur.

En Del af Redskaberne fra de forskellige Pladser ser ud til at være rullede i Vand.⁶⁾

Til denne kortfattede Omtale af Oldsagerne fra Vejleaa-Kulturens Bopladser slutter sig en Del Afbildninger i $\frac{1}{2}$ Størrelse af saavel de almindelig forekommende Former som af de mere sjældne. Hvor intet andet er anført, er Materialet graa Flint. Findested og Vægt er angivet.

---

⁶⁾ Foruden de her beskrevne Flintredskaber er paa Vingsted Bopladserne opsamlet en Del meget primitivt udseende Redskaber af andre Stenarter. De fleste af dem er stærkt vandrullede. Om disse vil der senere blive givet Oplysning i Vejle Amts Aarbøger.

1a

4

2

1b

3

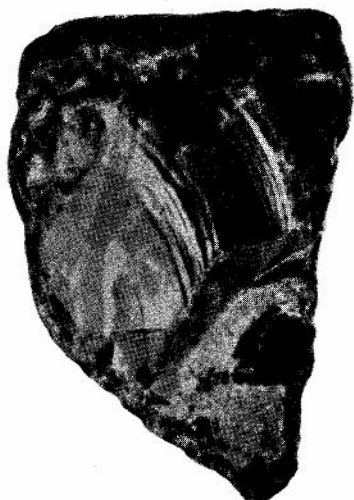
1a

1b

1a

2

1b

3

1

2

3

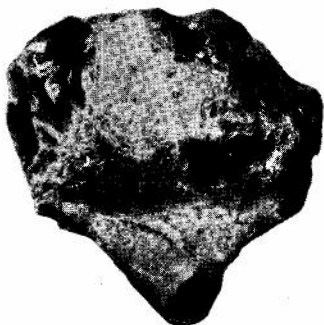
1

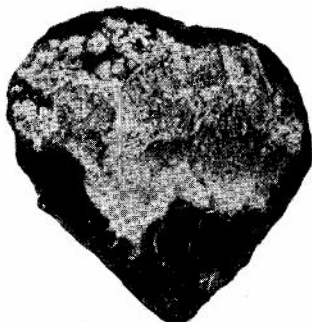
2

3

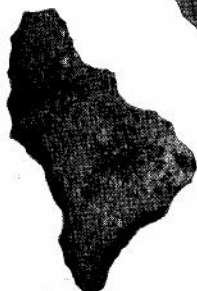
4

5

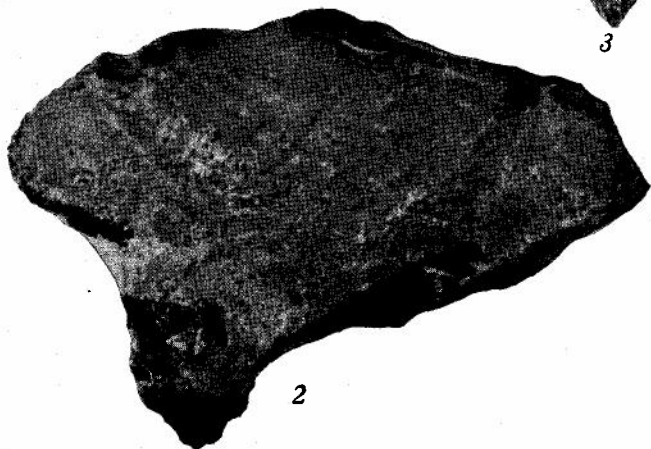
1

4

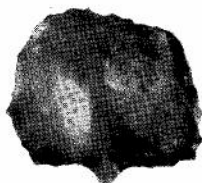
3

2

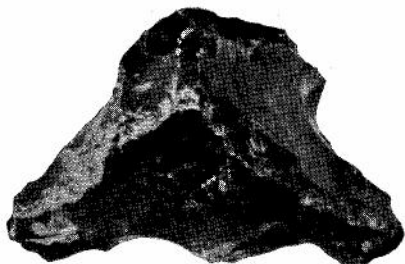
1

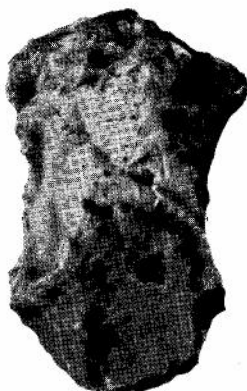
3

4

2

8

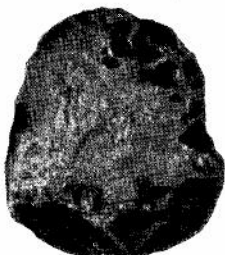
6

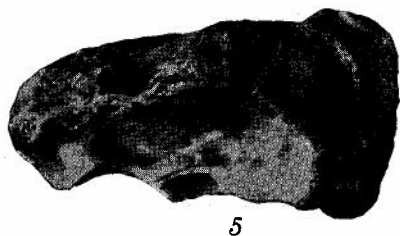
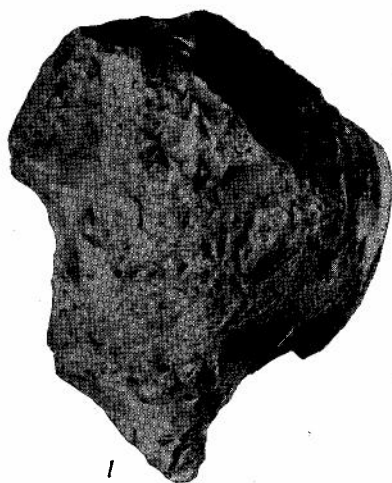
9

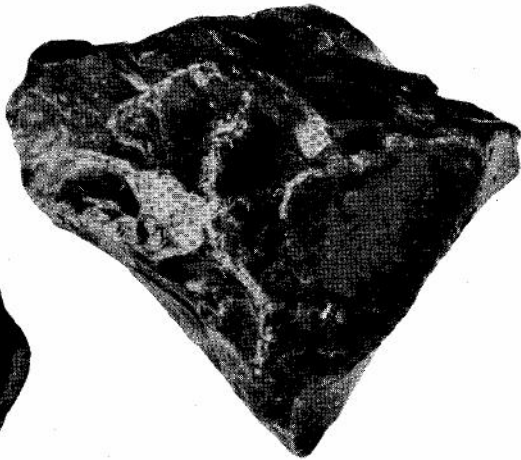
5

7

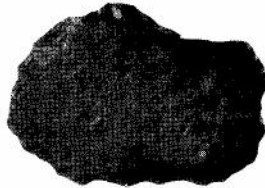
1

5

6

3

2

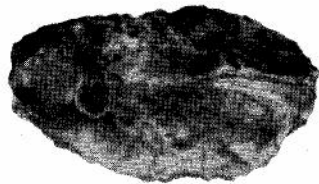
4a

4b

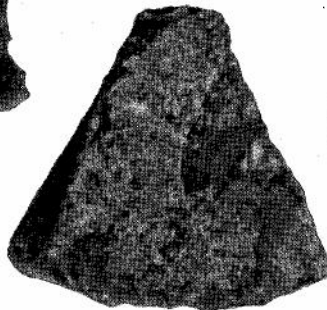
1

2

3

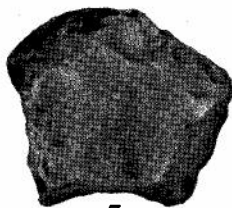
4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

TAVLE 1

De almindeligst forekommende Typer
af Haandkøller.

1. Er den smukkeste af de fundne Køller, dannet af en stor Flintknold, hvis naturlige Spids er bibeholdt og ved grove Hug gjort tresidet. Forsiden har en rødgul Patina, Bagsiden er lidt affladet. Vingsted 33 — 1150 g.
2. Ogsaa et svært Redskab med Spids i begge Ender og en flad Bagside. Paa begge Sider lidt Skorpe. Vingsted 31 — 1140 g.
3. Er dannet af en oval sort Flintknold med Skorpe paa 2 Sider. Vingsted 32 — 490 g.
4. En af de mindste Haandkøller af tresidet Gennemsnit og med Skorpe paa de 2 Sider. Sort Flint. Vingsted 32 — 205 g.

TAVLE 2

Den største og tungeste af de hidtil fundne Køller, lavet af en tyk, omhyggelig tilhugget Flintknold og med Skorpe paa For- og Bagsiden. Den 8 cm lange Æg er fint tildannet med Hug fra begge Sider og ret skarp. Redskabet kan have været brugt paa samme Maade som en Retøkse, men uskæftet. Vingsted 30 — 2500 g.

TAVLE 3

Haandkøller med Tværæg.

1. En Kølle, som kunde være Tværøksens Forbillede. Foroven har den en tresidet tyk Spids. Den nederste Æg, som er 9 cm lang, er beskadiget noget ved Brug. Der er Skorpe paa de 3 Sider. Vingsted 32 — 1200 g.
2. Ogsaa et økselignende Stykke, som paa Afbildningen er set fra Siden. Det er groft tilhugget og næsten uden Skorpe, men alle skarpe Kanter er fjernede. Vingsted 34 — 1100 g.
3. Er et smukt lille Redskab, dannet af en flad, sort Flintknold med Skorpe paa begge Sider. Forneden en regelmæssig tilhugget Æg. Vingsted 32 — 345 g.

TAVLE 4

Haandspidser.

1. Dette kraftige Redskab er 22 cm lang og dannet af en flad, ca. 4 cm tyk Flintknold med Skorpe paa begge Sider. Bagenden er Stenens naturlige Overflade og falder godt i Haanden. Vingsted 33 — 1800 g.
2. Har flad Underside og ingen Skorpe. Vingsted 31 — 260 g.
3. Dannet af en flad Knold med Skorpe paa 1 Side. Har 2 retucherede Indbugtninger i venstre Side. Vingsted 33 — 270 g.

TAVLE 5

Haandkiler af forskellig Form.

1. En ret stor Haandspids, dannet af en flad Flintknold med Skorpe paa begge Sider og paa Bagenden, som er rund og giver et godt Haandgreb. Vingsted 33 — 1100 g.
2. Ser næsten ud til at være lavet af den samme Flintknold som 1. Ligner en plump Skivespalter. Vingsted 33 — 550 g.
3. Et Redskab af lignende Art, men uden Spids foroven og kun med Skorpe paa den skraa Æg. Vingsted 34 — 325 g.
4. En flad lille Haandkile med Skorpe forpaa og flad tilhugget Bagside. Vingsted 34 — 275 g.
5. Et lignende, hjerteformet Stykke, hvoraf der er fundet adskillige. Sort Flint. Vingsted 32 — 195 g.

TAVLE 6

Haandspidser og Bor.

1. Dannet af en svær flad Flintknold med Skorpe paa begge Sider. Spidsen fornedet er tresidet og sandsynligvis den virksomme Del af det store Redskab. Vingsted 33 — 1500 g.
2. Af samme Form, men tyndere. Spidsen er omhyggelig tildannet til en V-formet Tværæg. Sort Flint. Vingsted 33 — 760 g.
3. Et Bor kun med Skorpe paa Forsiden. Den fine Spids er nærmest formet som en kort Tværæg. Vingsted 32 — 260 g.

4. Et borlignende Redskab dannet af et ganske tyndt Flintstykke med Skorpe paa den ene Side. Øverst til højre er indhugget 2 Indbugtninger med en Spids imellem. „Grædebjerg“ — 43 g.

TAVLE 7

Skrabere og lignende Redskaber.

1. Af et fladt Stykke Flint med Skorpe paa Forsiden og Skrabeæg forneden. Vingsted 33 — 335 g.
2. Et mærkeligt formet Redskab ligeledes med 2 indbugtede Skrabeæg forneden. Vingsted 33 — 200 g.
3. En lille flad Flintskive formet som en Skraber øverst til venstre og forneden 2 Indbugtninger med en Spids imellem. Vingsted 34 — 38 g.
4. Er et ganske lignende Redskab, ogsaa uden Skorpe, men af rødbrun Flint. Vingsted 32 — 73 g.
5. Har en Skrabeæg til venstre og desuden 2 Indbugtninger forneden. Vingsted 30 — 58 g.
Lignende Redskaber som de 5 sidste, der alle er forsynede med 2 Indbugtninger med en Spids imellem, kendes fra et Fund vest for Lübeck og kaldes af den tyske Arkæolog, Prof. G. Schwantes i Kiel, for „Doppelbuchtspitzen“ (herom senere).
6. Skraber uden Skorpe. Vingsted 33 — 140 g.
7. Skraber dannet af en tyk Skive med Skorpe paa den ene Side. Vingsted 32 — 118 g.
8. Et ret fladt Redskab med en grov, slidt Æg forneden. Det har ingen Skorpe og kunde se ud til at have været skæftet. Vingsted 34 — 225 g.
9. Denne lille grove Spids ser ud til at være lavet af en Flintflække eller -skive. Vingsted 33 — 5 g.

TAVLE 8

Redskaber fra „Grædebjerg“.

1. En Haandkølle med tresidet Spids, dannet af en tyk Flintknold med Skorpe. 800 g.
2. Haandkølle af et fladt Stykke Flint med Skorpe paa begge Sider og en ret skarp Æg, dannet ved faa Hug fra begge Sider. 800 g.

3. Lille Haandspids med Skorpe paa een Side. Sort Flint. 160 g.
4. Groft tilhugget Bor med en meget fin Spids. 130 g.
5. En Skraber, som ligger svært godt i den højre Haand. 250 g.

TAVLE 9

Forskellige Redskaber fra Omegnen
af Runkenbjerg.

1. En af en tyk Flintknold dannet Haandkølle fra „Fortvad Bjerg“. Den har en god Spids. 950 g.
  2. En Haandkile, som er lavet af en flad, sort Flintknold. Fra en Gudena-Kultur Boplads. 400 g.
  3. Skraber af et fladt Stykke Flint med Skorpe paa den ene Side. Gudena-Kultur Boplads. 58 g.
  4. Fra en lignende Boplads stammer dette Bor, som ser ud til at være dannet af en rund Flintknold. Det har en ualmindelig smuk og hensigtsmæssig Form. Der foreligger flere af lignende Type, men grovere. 105 g.
  5. En Haandspids af en aflang Knold, som er gjort flad paa Bagsiden. Fra „Tørskind Bro“. 270 g.
  6. Fra samme Findested stammer dette savlignende Redskab, som har Skorpe paa hele Overkanten og et V-formet Gennemsnit. 110 g.
- NB. Paa Gudena-Kultur Bopladserne ved Runkenbjerg er ikke fundet Haandkøller.

TAVLE 10

Med Undtagelse af Nr. 1 og 11 stammer disse Flintredskaber fra „Tørskind Bro“.

1. En tyk Stikkel eller Kradser uden Skorpe. Vingsted 34 105 g.
2. Flad Skraber uden Skorpe. 65 g.
3. Skraber med lidt Skorpe og 2 Indbugtninger forneden. 75 g.
4. En Haandkile med Skorpe paa den ene Side. 185 g.
5. Flintredskab, som ligner en daarlig Skivespalter. 88 g.
6. En lille Skiveskraber med Skorpe paa Oversiden. 28 g.
7. Tyk Skraber uden Skorpe og med en god indbuet Æg. 112 g.

8. Skiveskraber med en Fordybning til Tømmelfingeren. Saadanne Redskaber er der fundet adskillige af paa forskellige Bopladser. 55 g.
9. Aflang Skraber, groft tilhugget. 28 g.
10. Et omhyggeligt tilhugget Redskab uden Skorpe med helt flad og glat Underside. 130 g.
11. Smukt lille Bor eller Pren, „en Synaal af Flint“, med en Fordybning til Tømmelfingeren. Vingsted 31 — 14 g.
12. En bred og grov Flækkekniv med Skorpe. 57 g.
13. Smal, tyk Flække med Skorpe. 37 g.

TIDSFÆSTELSE

Selv om denne Offentliggørelse kun er tænkt som en foreløbig Fundberetning og samtidig som en Meddelelse til Nationalmuseet om Fundene, maa det være tilladt til Slutning at fremkomme med nogle Gisninger med Hensyn til Alderen af disse i den danske Stenalder saa godt som ukendte Oldsager.

De faktiske Kendsgerninger er jo, at der langs med Vejleaa er fundet en Samling Stenalderbopladser, hvoraf nogle — liggende paa lave Sandpolde — dels indeholder Flintredskaber af den Slags, som er kendt fra Gudena-Kulturen, dels mere primitive og grovere tildannede Redskaber af palæolitisk Udseende.

Men desuden er, navnlig paa Steder, hvor Vejledalen er smallest, og hvor Lerskrænter vender direkte ned mod Aaen og mod Syd, fundet en Række andre Bopladser, som er højere beliggende end de først nævnte. Paa disse er der saa godt som udelukkende truffet primitive Flintredskaber af palæolitisk Udseende, rimeligvis tilhørende en helt anden og antagelig ældre Kultur, *Vejleaa-Kulturen*.

Rent typemæssig set kan disse Redskaber ikke anbringes hverken i mesolitisk eller neolitisk Tid i Danmark. Som nævnt kunde de efter Udseendet at dømme

stamme fra den gammel-palæolitiske Tid, d. v. s. den ældre Del af Urstenalderen. Nogle af dem minder paafaldende om Redskaber fra Gammel-Palæolithikums samtlige 3 Afsnit, Chelléen, Acheuléen og Moustérien, der tilsammen menes at strække sig over mindst 100,000 Aar. Hugo Obermaier afbilder i »Der Mensch der Vorzeit«, paa Tavle 10, Haandkiler og andre Redskaber af Moustérien-Typer, hvortil der Stykke for Stykke kan findes Paralleller blandt Vejleaa Sagerne. Det samme gælder for en stor Del om Redskaber fra tyske Hulefund fra samme Periode, f. Eks. Sirgensteiner-Hulen (se f. Eks. R. R. Schmidt: »Die diluviale Vorzeit Deutschlands«, 1912).

Men fordi der langs Vejleaa er fundet palæolitisk udseende Oldsager, er det jo langt fra sikkert, at de er samtidige med Gammel-Palæolithikum i Vest- og Mellemvropa — der maa søges ad andre Veje for at tidsfæste dem.

Da det drejer sig om Overfladefund, er en Datering ved Pollenanalyser eller ad ren geologisk Vej desværre ikke mulig. Maaske kan Gravninger nedenfor Bopladserne give Oplysninger. Det rigtigste vil maaske være først at faa klarlagt, hvor tidlig Jylland og især Vejledalen overhovedet kan have været beboet af Mennesker. Herom skriver Statsgeolog, Dr. V. Nordmann i »Menneskets Indvandring til Norden«, 1936, Side 37, »— at Klimaet og de øvrige Naturforhold i Danmark i det mindste under Interglacialtiderne har været saadanne, at Landet i høj Grad maa have været beboeligt for Mennesker; ja, naar man tager Livsbetingelserne for Eskimoer og andre af Nutidens Tundrafolk i Betragtning, saa skulde man synes, at Mennesker kunde have fundet Betingelser for Livsophold i de Dele af Landet, som ikke var dækkede af Indlands-

isen under den sidste Istid, nemlig det sydvestlige Jylland, hvor der maa have hersket Naturforhold som dem i Nutidens Tundraer.«

Under hele Istiden maa man tænke sig, at Plante- og Dyrelivet i de varmere Mellemistider følger den tilbagevigende Is. Efter Dyrene kommer Menneskene som nomadiserende Jægere og Samlere. Deres Hovedvildt har Rensdyret været — deres Værktøj og Vaaben, som blev forfærdiget af Flint, Rensdyrtakker og Ben, maa vise Sammenhæng med sydlige Kulturkredse i Frankrig, Belgien og Tyskland, hvorfra de vandrede mod Nord. De efterladte Redskaber af Horn og Ben kan kun findes, hvor de er dækkede og beskyttede af Jordlag, medens Flintsagerne ikke paavirkes af at ligge paa Jordens Overflade.

Hvis man altsaa forudsætter, at der har levet Mennesker i Vejledalen før eller under sidste Istid, maa Betingelserne for at kunne finde deres efterladte Flintredskaber samlede paa Bopladser nødvendigvis være, at den sidste Isstrøm ikke er gaaet hen over dem, eller at de ikke har ligget for nær ved Smeltevandsfloderne.

Hvorlangt Isen naaede mod Vest i Jylland under den sidste Istid, ved man naturligvis kun i store Træk. Geologerne siger, at for Vejleegnens Vedkommende har Grænsen været ved Randbøldal, netop ved Grædebjerg, og herfra er der 5 Kilometer til Vingsted. Men selvom det altsaa ikke er utænkeligt, at Dele af Vejledalens Omegn har været isfri under sidste Istid, har Egnen dog befundet sig for nær ved Isranden til, at Bostedernes Efterladenskaber har kunnet faa Lov til at ligge saa urørte, som Tilfældet er.

Vejleaa-Kulturens Redskaber maa derfor snarere stamme fra den postglaciale (d. v. s. efter sidste Istid kommende) Tid. Herfor taler Bopladsernes høje Be-

liggenhed. De ligger ca. 10 til 25 Meter over Aaens nuværende Overflade, og man maa derfor gaa ud fra, at Vandstanden i denne, da Pladserne var beboede, var meget højere end nu, idet det er rimeligst at antage, at Bostederne har ligget lige ved Vandet, saaledes som Tilfældet senere har været i Gudena-Kultur-Tiden, Ertebølle-Tiden o. s. v.

Dette Forhold kan have været til Stede, inden sidste Istids Isrand havde trukket sig helt bort fra Østjylland, idet der i Vejledalen, der jo er en Tunneldal, paa dette Tidspunkt maa have været opstemmet en langstrakt Sø med Afløb mod Vest. Da denne senere fik det nuværende Afløb mod Øst, kan Vejledalen en Tid lang have været opfyldt af en Række mindre Søer, indbyrdes forbundne med Aaløb, og det ser ud til, at Bopladserne navnlig har ligget ved disse Vandløb.

I Ishavs-Tiden — for ca. 20—25,000 Aar siden — kan der have set saaledes ud i Vejledalen.

De ældste sikkert daterede Spor af Mennesker i Danmark stammer fra Maglemose paa Sjælland og Klosterlund Mose syd for Silkeborg. *Maglemose-Kulturen* er ansat til ca. 6000 Aar f. Kr., og Klosterlund Bopladsen, som hører til *Gudena-Kulturen*, menes at være ca. 1000 Aar ældre. Hertil kommer den berømte Pilespids fra Nørre-Lyngby, hvorefter nogle Forskere har opkaldt en hel Kultur, *Lyngby-Kulturen*, som henføres til ca. 9000 Aar før vor Tidsregning.

Men ved Foden af Jylland, i Holsten omkring Hamborg og Lübeck er der i de senere Aar gjort Fund, som er langt ældre. En Tidsfæstelse af disse var til en Begyndelse vanskelig, fordi det drejede sig om Overfladefund af Flintredskaber, ligesom her ved Vejleaa, men for et Par Aar siden fandt en Arkæolog paa at grave i Engen nedenfor en af Bopladserne nord for

Hamborg, og derved fandtes store Mængder af Affald fra Bopladsen, hovedsagelig bestaaende af Gevirer og Knogler af Rensdyr samt Redskaber, lavet heraf sammen med Flintredskaber af lignende Slags som Bopladsens. Herefter var det ikke vanskeligt at paavise, at Bopladsen stammede fra den postglaciale Tid, d. v. s. 15—10,000 Aar f. Kr.

Prof. Schwantes har beskrevet denne Kultur og kaldt den *Hamborg-Kulturen*.

Kun om et af disse Fund, fra *Schaalsee* vest for Lübeck, hersker endnu Tvivl med Hensyn til Tidsfæstelsen — dog er de fleste Forskere enige om, at det er betydelig ældre end Hamburg-Kulturen. Schwantes ansætter det til Tiden omkring Slutningen af sidste Istid, 22—21,000 Aar f. Kr. Det er et Markfund med grove og primitive Flintredskaber, Haandspidser af palæolitisk Udseende og store, tykke Flækkeredskaber. Endvidere foreligger fra *Schaalsee-Kulturen* en Del flade Flintskiver, i hvis Rande der er dannet Indbugtninger med en fremstaaende Spids imellem. »Doppelbuchtspitzen« kalder Prof. Schwantes dem, og lignende Redskaber, om hvis Anvendelse man ikke ved noget bestemt, er ogsaa fundet paa *Osnings-Kulturens* Bopladser, kendt fra Overfladefund i Teutoburger Wald og endelig fra et Hulefund, *Balver-Hulen* i Hönnetal i Westfalen. Den tyske Arkæolog, Dr. J. Andree har fastslaaet, at *Balver-Kulturen*, som han kalder den, er samtidig med *Aurignacien*⁷⁾ i Vesteuropa, svarende til den første Del af sidste Istid.

Men disse mærkelige Skrabere, »Doppelbuchtspitzen«, forekommer jo ogsaa blandt *Vejleaa-Kulturens*

⁷⁾ Den yngre Del af Urstensalderen, Palæolithikum deles i *Aurignacien*, *Solutréen* og *Magdalénien*.

Redskaber (se Tavle 6 Fig. 4, Tavle 7 Fig. 1, 2, 3, 4 og 5, og Tavle 10 Fig. 3) og giver netop, sammen med de øvrige primitive Redskaber, hele Fundet et umiskendelig palæolitisk Præg. De viser, at der maa være en Samhørighed mellem Schaalsee-Kulturen og Vejleaa-Kulturen.

Dr. Nordmann efterlyser i »Menneskets Indvandring til Norden« ».... arkæologiske Fund, der kunde udfylde det baade i Tid og Rum store Gab mellem Palæolithikum og Lyngby-Kulturen.«

Et saadant er utvivlsomt gjort her!

I. O. BRANDORFF

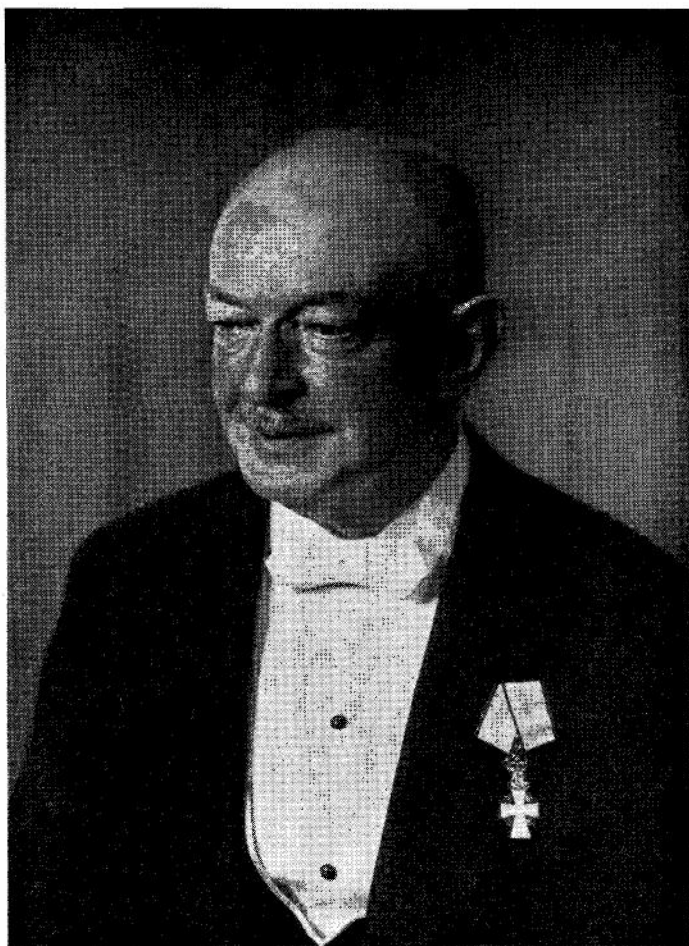
Det kendes, at Vejle Amts historiske Samfund er vokset i Alder — de gamle falder fra. Siden sidste Aarbog udkom, har vi mistet vort Æresmedlem, I. O. Brandorff.

Brandorff døde den 11. Februar, 83 Aar gammel.

Han havde en væsentlig Part i Stiftelsen af Vejle Amts historiske Samfund 1905, indvalgtes straks i Bestyrelsen, hvis Næstformand han var til sin Død; gennem Aarene 1910—35 bestred han desuden Hvervet som Kasserer.

Naar vi nu ikke længere har I. O. Brandorff, vor faderlige Ven, iblandt os, maa vi bag Savnet være taknemlige for den Indsats, han øvede, og finde os opfordret til ihærdigt at føre det Arbejde videre, han nidkært og lykkeligt satte i Gang. Jeg betragter min Gerning med Aarbogen som en Arv fra Redaktør Eliassen og Købmand Brandorff, en Arv, der skal vogtes og øges bedst muligt. De kaldte i Forening paa mig 1928, da Eliassen blev alvorligt syg. Eliassen sagde: Brandorff ligger inde med et mægtigt og meget betydningsfuldt Materiale, han er Samler, men bør være Aarbogens stadige Skribent — faa ham til at skrive langt mere end hidtil. Det faldt mig let at følge denne Henstilling. Brandorff gjorde sine omfattende Afhandlinger færdig: »Kolding i Oldtiden« og »Drikkevandet

I. O. BRANDORFF

FØDT 26. NOVEMBER 1854 - DØD 11. FEBRUAR 1938.

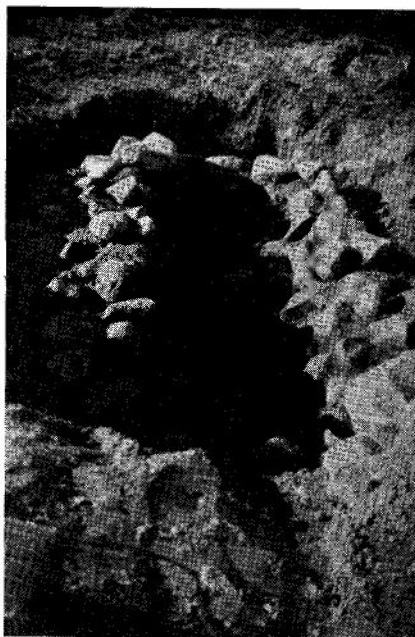
i Kolding«, de to Arbejder, hvorfor han modtog Dansk historisk Fællesforenings Prisbelønning og Den grevelige Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelses Medaille — Æresbevisninger, som glædede den dygtige Forsker overordentlig meget, allermest fordi der herved ogsaa kastedes Glans over Vejle Amts Aarbøger. Brandorff var eet med Aarbogen — at erkende dette og fremdeles stræbe mod højt Maal er at yde ham vort bedste Eftermæle.

Og saa har I. O. Brandorff lært os at agte paa Værdien af Jordfund. Ligesom en anden uforglemmelig Medstifter af Vejle Amts historiske Samfund, Evald Tang Kristensen, samlede Folkets aandelige Minder, samlede Brandorff Haandens efterladte Spor, hvori der ogsaa er Aand. Disse to Sider supplerer jo netop hinanden paa naturlig og god Maade. Evald Tang Kristensens Værk bygges videre af Mesterens Elever. Gid enhver By og Egn maatte have Mænd, som vil efterfølge Brandorffs Eksempel: iagttage, hvad der findes i Hjemstavnens Jordbund fra Fædrenes Virke! Da samles Kilderne, fast og grundigt underbygges dansk Historieskrivning.

Vi skylder Brandorff Ære og Tak.

Rasmus Mortensen.

Vest.

Øst.

ET OLDTIDSFUND I ROSTRUP

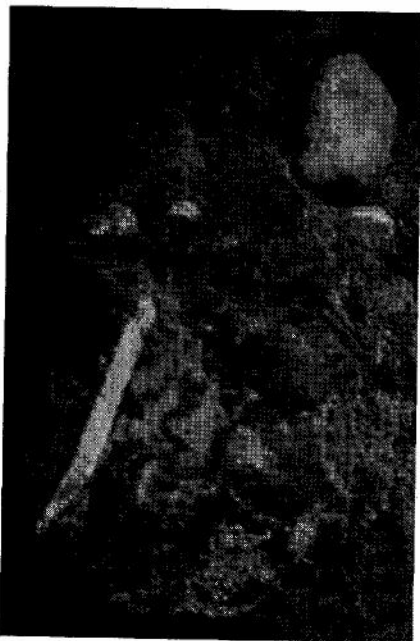
Paa Gdr. Arne Hansens Mark i Rostrup ved Gadbjerg er der i Oktober 1937 fundet en Begravelse fra Bronzealderen. Fundet blev gjort ved, at Arne Hansen under Pløjning flere Gange pløjede til Stensætningen. Ved at foretage en Udgravning af Stedet fandt man en cirkelrund Plads, omgivet af en Stensætning. Midt i Cirklen, som havde en Diameter af 12 m, fandtes Graven; dens Længde var ca. $2\frac{1}{4}$ m og Bredden $\frac{3}{4}$ m. Hovedenden vendte mod Vest. Der var saa godt som intet bevaret af Skelettet, men i Gravens ene Side (ved Ligets venstre Side) laa et Bronze-

sværd, en Ragekniv og noget af en Bøjlenaal. Genstandene var alle stærkt forvitret, men Sværdet havde været meget smukt; det havde haft et Træhaandtag og øverst paa dette en smuk Bronzeclap.

Nationalmuseet blev underrettet om Fundet, og Assistent Vibæk undersøgte det nøjere. Han fastslog, at det stammede fra omkr. Aar 1100 før Kr. F. (Bronzealderens 4. Periode). Det antages, at Liget har været nedlagt i en Trækiste, som fuldstændig er bortraadnet. Paa Stedet har der været en Høj svarende til den, der endnu ligger paa Naboens Mark faa Meter fra Fundet. — Nationalmuseet har erhvervet de fundne Genstande.

E. K. P.

Vest.

Øst.

VEJLE AMTS HISTORISKE SAMFUND

Regnskab for Aaret 1937.

	Kr.	Øre		Kr.	Øre
<i>INDTÆGT:</i>			<i>UDGIFT:</i>		
I. Kassebeholdning ¹ / ₁ 1937	18	57	I. Udgivelse af Aarbogen:		
II. Bidrag fra 718 Medlemmer	2872	00	1. Halvbind	Kr. 1594,18	
III. Livsvarige Medlemmer	0	00	2. »	- 1405,45	2999 63
IV. Andre Samfunds Medlemmer	104	50	II. Foredrag og Udflugter		174 36
V. Salg af ældre Aargange	80	00	III. Arkiv og Inventar ..		130 00
VI. Aarsbidrag fra Stat, Amt og Kommune:			IV. Bestyrelsens Rejser og Udlæg		34 05
Statskassen	Kr. 155,00		V. Udsendelse af Aarbogen....	Kr. 462,94	
Vejle Amts	- 100,00		÷ Portorefusion	- 380,30	82 64
Fredericia Kommune... -	50,00		VI. Administration		244 86
Kolding. » .. -	50,00		VII. Andre og uforudsete Udgifter		326 16
Vejle » .. -	25,00		VIII. Overført til Grundfonden		0 00
	380	00	IX. Kassebeholdning ³¹ / ₁₂ 1937		0 00
VII. Aarsbidrag for Banker og Sparekasser:					
Fredericia Sparekasse ..	Kr. 50,00				
Kolding » .. -	50,00				
Vejle » .. -	50,00				
Vejle Bank	- 100,00				
	250	00			
VIII. Entre ved Foredrag	0	00			
IX. Renter af Kassebeholdning	22	59			
X. » » Legat	20	00			
	Kr. ...	3747 66			
Underskud - ...		244 04			
	Kr. ...	3991 70			
			Kr. ...	3991	70

Kapitalformuen androg pr. ¹/₁ 1937, Grundfond 3808,32, Obligation 500,00, ialt 4308,32, hvortil er tilgaaet Renter 153,84 og fragaar Gæld til Bogtrykker 244,04, hvorefter Kapitalen pr. ³¹/₁₂ udgør 4218,12.

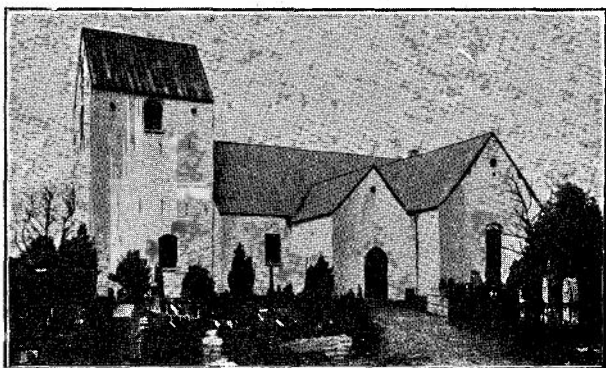
Kolding, den 18. April 1938.

sign. **Axel Johansen,**

Regnskabet er revideret og fundet i Overensstemmelse med Bilagene.

Kolding, den 28. April 1938.

Fredericia, den 30. April 1938.

I. F. Kiær fot.

SMIDSTRUP KIRKE

VED MARIUS HANSEN

Smidstrup Kirke — i sin Landsby — staar som en værdifuld Repræsentant for vort Lands gamle Kvaderstenskirkker fra Valdemarernes Dage — fra den rigeste Kirkebygningstid, Danmark har kendt; den staar som et jørdfast Minde fra de gamle Tider, og vi vil i det følgende høre lidt om dens Bygning og Inventar og lytte til dens Historie.

Kirkens Bygning.

Kirken ligger paa en lille Høj; den har romansk Skib og Kor med senere tilbygget Taarn, Kapel og Vaabenhus.

Koret og det usædvanlig lange Skib, der i meget tidlig Tid, før Taarnet byggedes, udvidedes i Vest, er opført af ganske smukt tilhuggede Granitkvadre, der hviler paa en Sokkel med simpel Skraakant.

Kirkens to oprindelige Døre: Norddøren (Kvindernes) og Syddøren (Mændenes Indgangsdør) er begge beva-

rede. Syddøren er noget omdannet. Norddøren er til-
muret, men ellers uforstyrret; den omgives af glat-
hugne Kvader og afsluttes foroven af en tilsvarende
aflang, firkantet Dæksten. Sokkelen med Skraakant er
ført hen under Døren; en Hjørnestein med Rundstav
henlaa i sin Tid i Præstegaarden — fortælles der —
den var utvivlsomt fra en af Døraabningerne; men den
er nu borte.

To smaa oprindelige Vinduer — eet i Nord og eet i
Øst — er synlige paa Koret. Skibet har ikke bevaret
nogen af sine oprindelige Vinduer. Og dog ser man
indvendig en Levning af det østligste Vindue paa Nord-
siden, nemlig den ene Smig, der er forsynet med et
Kalkmaleri: Evangelisten Johannes, der holder en
Kalk foran sig, hvori Slangen ses. Smigen danner en
Del af det senere indsatte Vindue, der er ellipseformet
buet med firkantet Trækarm.

Paa Korets indvendige Sydmur var der henimod den
vestlige Ende en Niche, der synes at have ført ud igen-
nem Muren, hvor dens Afslutning ender, ses som en
c. 50 cm over Sokkelen siddende aflang smal Aabning
med en smuk rundbuet Overligger.

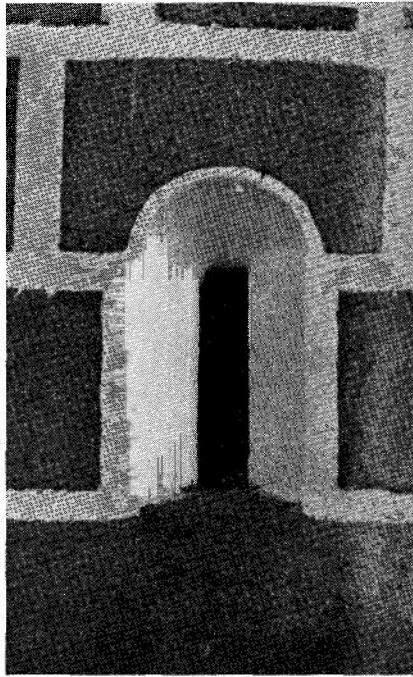
Spørger vi, hvad saadan en Aabning har været brugt
til, falder Kenderes Svar forskelligt. Arkitekt F. Uldall,
der kendte denne Lysaabning nøje, siger²⁾ bl. a.: »Det
tilfredsstillende mig ikke, naar der fortælles, at Aab-
ningerne i sin Tid blev brugt til grove Syndere, der ej
turde træde ind i Kirken, men derigennem skriftede
deres Synd og modtog Absolution. —

Det synes mig derimod mest sandsynligt, at Aab-
ningerne har været benyttet som Udkigshuller, for fra
Koret at iagttage, hvad der foregik uden for Kirken,
f. Eks. om et Ligfølge nærmede sig el. lign., hvortil de
højt siddende Vinduer var uegnede. Man tør vel ej heller

afvise den Tanke ganske, at Aabningerne muligvis kunne have været bestemte til Skydeskaar for Bueskytter.....«

Ved et Foredrag om Smidstrup Kirke udtalte Arkitekt Uldall, at disse Aabninger maaske ogsaa havde gavnet de spedalske. Da disse Stakler ikke maatte komme ind i Kirken, saa kunde de der staa udenfor og se ind i Koret til Alteret og til Alterlysene og følge Messen m. m.³⁾

Lysaabning. H. Albjerg fot.

Her i Egnen har vi flere Kirker med denne Lysaabning: Vejlbj, V. Nebel og den i 1898 nedbrudte Erritsø K. i samme Form; andre Kirker har Spor af runde Lysaabninger: Viuf og Gaarslev.

Arkæologen Jakob Helms skriver⁴⁾ om disse Aabninger: »Ville vi naa frem til en fyldestgørende Forklaring, synes det allerførst at gælde om at faa Klarhed over, hvad Grunden kan være til, at paa alle de omtalte Kirker findes Aabningen omtrent paa et og samme Sted, nemlig forneden paa Korets sydlige Mur, netop paa det Sted, nær ved Alterets sydlige Side — »Epistelsiden« —, hvor der i mange gamle Kirker er bevaret

fra Middelalderen et saakaldt »Piscina«, d. v. s. en lille Vask eller Skyllekumme, hvori Præsten efter de gamle kirkelige Forskrifter skulde vaske sine Hænder før Messen og tillige skylle Fingrene efter dens Tilendebrielse, ligesom Ministranten⁵⁾ deri skulde afskyllø Alterkalken. Dette sidste gik dog af Brug fra det femtende Aarhundrede af, da det blev almindeligt, at Præsten selv drak Absolutionsvandet, og fra den Tid synes ogsaa i det hele Brug af Pisciner at være ophørt. Vandet fra disse Pisciner synes ofte at være ledet ned i Grunden; men da dette var uheldigt, blev det almindeligt Brug at lede det gennem en Rende, der blev lagt skraat ud igennem Muren ud paa den indviede Grund, der omgav Kirken. Pisciner, ordnet paa den Maade, har utvivlsomt foranlediget Anlæggelsen af disse Aabninger lavt ned igennem den sydlige Kormur i en Del jyske Landsbykirker; og Pisciner ordnede saaledes findes ikke sjældent i Landsbykirker i det sydlige Udland, men ogsaa i den gamle danske Provins: Skaane.⁶⁾ «

Her i Kormuren — bag Korpillen — var i sin Tid Nischen — til Vaskekummen — og Lysaabningen er bevaret. For mig ligger da den Tanke nær: Lysaabningen kunde jo nemt tjene et »baade-og« baade som Udkigsaabning og som Piscinens Udløb.

— — —

Foruden det nævnte Vindue i Skibets Nordmur er der indmuret et Vindue længere i Vest paa samme Side og et i Sydsiden.

Korbuen har i det væsentlige sin oprindelige Form. Pillerne er de oprindelige af huggen Granit; de hviler paa en profileret Sokkel, og de har profilerede Vederlagsbaand eller Gesimser; paa Nordsiden er Baandet

velbevaret og uberørt; imod Syd er Baandet afhugget — sandsynligvis i tidlig Tid, da Prædikestolen opbyggedes og fik sin Opgang langs den søndre Pille.

I Koret er indbygget en spidsbuet Hvælving med Gjord og Skjoldbuer og med 4 firkantede Ribber. Ribber som Skjoldbuer er ført helt ned til Gulvet, hvor man ser en Formsten ved Vederlaget.

I den senere Middelalder tilbyggedes Taarnet i samme Bredde som Skibet. Det er oprindelig opført af store røde Munkesten i Munkeskifte; men ned igennem Tiderne er det blevet saaledes forandret og ombygget, saa der af det oprindelige Taarn kun staar de nederste Dele — nær Grunden — og saa Nordsiden.

I Taarnets nedre Partier i Syd- og Vestsiden ses Granitkvadre, det er Kvadre, der udtoges af Kirkens Vestgavl for at benyttes i Taarnmuren.

Taarnrummet faar Lys fra et firkantet Vindue. Spidsgavlene vender i Øst og Vest. Taarnet har fem rundbuede Lydhuller med False. Nordsidens er fladbuet; to af Lydhullerne vender imod Øst.

Paa den vestlige Gavl staar Kong Frederik den Femtes kronede Navnetræk i Jern, og lidt længere nede paa samme Side staar Aarstallet: 1754, i hvilket Aar Taarnet har faaet en Hovedrestauration — maaske genopbygget — thi i Aarene lige før skrives der om Kirken: Kirken er en smuk Bygning, men uden Taarn.⁷⁾

Tilbygningen paa Skibets Sydside — Korsarmen eller »æ Kapel«, som man kalder den — er opført af Munkesten og en Del Kvadre indsat særlig i Vestsiden, der har Sokkel med Skraakant; denne Sokkel + de indsatte Kvadre er indvundne ved Nedbrydningen af Dele af Skibets Mur. Kapellet har Gavl i Syd, men uden Blindinger. I Kapellet var i sin Tid et lille Alter; her er indbygget en Kryds-Hvælving med 4 firkantede

Ribber, en stor Rundbue fører ind i Kirken. Under et oprindeligt fladbuet Vindue i Sydgavlen er en senere indsat Dør. — Kapellet har Kalkmalerier fra Tiden omkring 1470. Det har saaledes været bygget i tidlig Tid. Bygherren maa sandsynligvis søges paa en af Sognets Hovedgaarde, maaske paa St. Velling, der paa den Tid ejedes af Slægten Raale. 1473 af Per Raale, 1483—1499 af Mads Raale, hvis Datter, Barbara Pedersdatter Raale, ægter Henrik Vind til Rønshave og bringer Gaarden ind i Vindernes Slægt, hvor den bliver til 1575, da Henrik Vinds og Barbaras Søn, Christen Henriksen Vind, mageskifter med Frederik den Anden og faar Lydumgaard.

Vaabenhuset er oprindeligt bygget af store, røde Mursten i Munkeskifte; men senere ombygget med smaa Mursten uden særlig Stil.

Hele Kirken er dækket med Blytag.

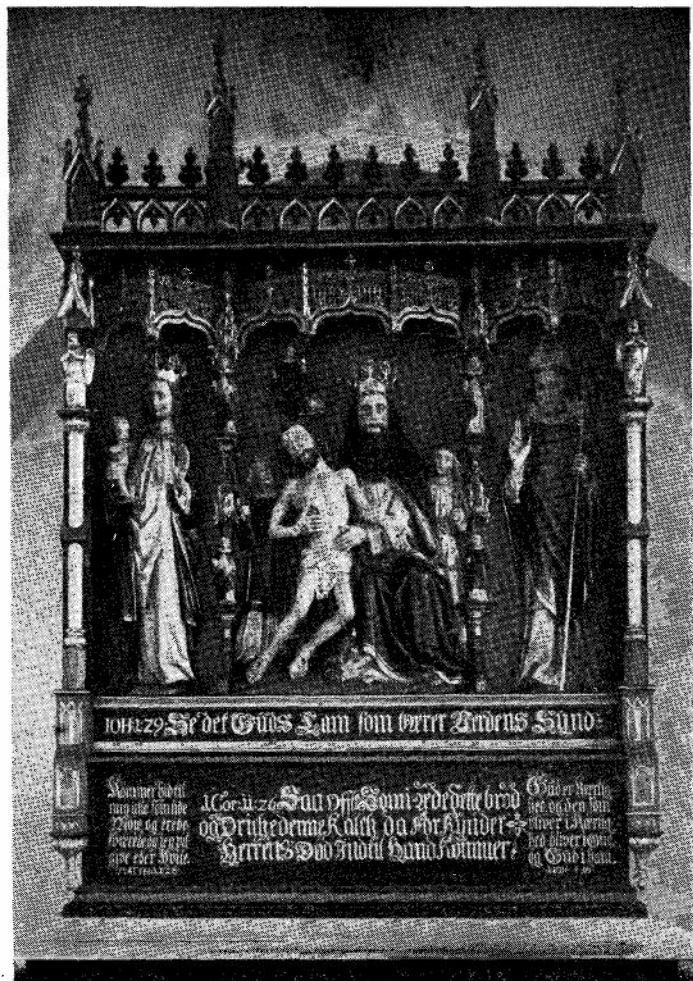
Kirkens Sokkel med dens simple Skraakant tyder paa, at den hører til den ældre romanske Tid,⁵⁾ vi maa antage, at dens Byggetid ligger i Aarene 1160—1200.

Kirkens Inventar.

Alteret.

Alterbordet er af Træ. Forsiden er dekoreret med Renæssancesnitværk. Herpaa staar Midtstykket af en gotisk Altertavle fra Tiden omkring 1490. Skønt Tavlen to Fløje er borte, er den dog en interessant Levning fra den senkatolske Tid.

I Rammen ses foroven spidse Buer og gennembrudte gotiske Ornamentter. I Midterpartiet ses en stor Gruppe, hvor vi ser Gud Fader siddende. Han er kronet, har langt Haar og Skæg og er klædt i en folderig Kappe; med den højre Arm holder han Sønnen op-

Senkatolsk Altertavle.

Einar V. Jensen fot.

rejst. Sønnen er fremstillet segnende i Døden; han bærer Tornekroner, Klæder om Lænderne og staar med et sørgmodigt, lidende Udtryk.

Ved Siden og foroven staar Engle med Lidelsesattributerne: Kors, Spyd, Stang med Svamp, Hammer, Tang, Nagler; men Engelen ved Kristusskikkelsen bærer en Kalk.

Syd for Midterpartiet staar en Biskop, velsignende og med Krumstav i venstre Haand. — Ved den nordre Side staar Jomfru Maria, hun er kronet og bærer det nøgne Jesusbarn paa sin højre Arm. — Desuden findes flere mindre Figurer, over hvis Hoveder er Baldakiner.

Om alle disse Træbilleder kan vi sige, at de er smukt og omhyggeligt skaarne, og saavel Kompositionerne som Stillingerne er særdeles heldige. Ansigterne er fulde af Udtryk og Følelse; vi ser den alvorlige Højhed i Vorherres Hoved; og den dybe Lidelse i Kristusfigurens Ansigt er lige saa heldigt fremstillet som den fine Ynde hos Maria og den venlige Mildhed hos Biskoppen.⁹⁾

Ved Nationalmuseets Medvirkning blev Altertavlen i 1933 restaureret og nystafferet af Kunstmaleren Einar V. Jensen; og den danner nu et interessant og skønt Alterparti.

Paa Fodstykkets søndre Endestykke læser vi:

»I Mindet om deres to tidlig afdøde Sønner
bekostede Lærer Chr. Christensen og Hustru
denne Altertavle istandsat Anno 1933.«¹⁰⁾

Paa Alterbordet ser vi to kønne Malmalterstager, der hver bæres af tre Løver, paa Stagerne læser vi: H. Niels Lauritzøn¹¹ : : R : Else Michelsdatter.

Her staar vi overfor en Gave til Kirken fra en af dens Tjenere i Tiden 1635—1675, den ædle Niels Lauritzen Riber, der saavel i Svenskekrigen som i Pestens tunge Dage blev paa sin Plads og virkede til Velsig-

nelse ikke alene for Smidstrup-Skærup, men ogsaa for mange i de omliggende Sogne, der søgte Hjælp og Trøst hos ham. Og jeg tænker mig, at han og hans Hustru efter Krigens Rædsler og Pestens tunge Tider har indsat disse Stager som en Tak til Gud for Frelsen gennem trange Aar.

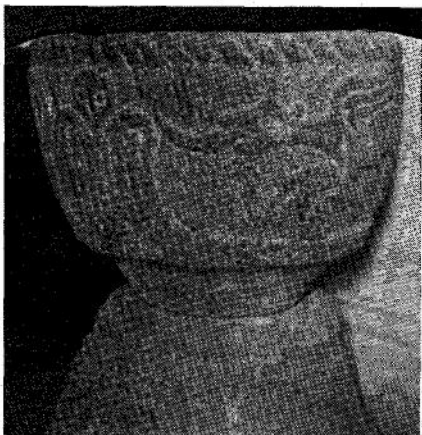
Paa Alterbordet staar ogsaa den gamle Sølvkalk med Indskriften paa den 6 fligede Fod: Gud til Ære. Smidstrup Kirche til Zirat hafver H. Clemend Sørensen¹²⁾ Aar 1 . 6 . 7 . 7 ladet denne Kalch . oc . Disch gjøre paa Menighedens Bekostning. Og paa Bægeret staar: Dricher - dette - er - Christi - Blod.

Vi ser en ny sølvforgylt Disk og en lille Sølvæske med to Vaabenskjolde og derover Indskriften: Wittue von Weisz : 1723 : Anna Mette Langhaar.¹³⁾ (Wittven havde været gift med Fendrik Claus Langhaar Weisz paa Rønshave.)

Den smukke syvarmede Stage paa Alterbordet skænkedes i 1919 af Gaardejer P. Lund og Hustru i Hastrup, Gud til Ære og Kirken til Pryd.

Døbefonten.

Den gamle romanske Døbefont er af betydelig Interesse. Øverst paa Kummen ser vi en snoet Rundstav og derunder flere Figurer: En Drage med lang Tunge, en Engel, to Løver ved et Træ, den ene med Tungen

H. Albjerg fot.

ud af Munden, og ud af Gabet paa den anden rager Underkroppen af et Menneske. Alle Fremstillingerne staar skarpt — i lavt Relief. Fodstykkets tre Sider har Bladornamenter.

Prædikestolen.

Prædikestolen ved Skibets sydlige Side i det syd-østlige Hjørne er et meget smukt Arbejde i Renæssancestil. Den er sandsynlig snedkret af den dygtige Kolding Billedsnider, der formede det kønne Tralværk, som nu staar foran Sakristiet i St. Nikolai Kirke i Kolding.

Stolen var med sin Egetræsmaling og maadelige Billeder brugelig, men ikke skøn. Billederne af Kristus og Evangelisterne var malet paa tyndt Pap og med Indskrifter i Guldbrønze.

I Feltet ved Opgangen læstes:

Jeg er kommen at kalde Syndere til Omvendelse.
Matth. 9,13.

Gjører alle Folk til mine Disciple. Matth. 28,19.

Kierligheden troer alt, haaber alt, taaler alt. 1. Cor. 13,7.

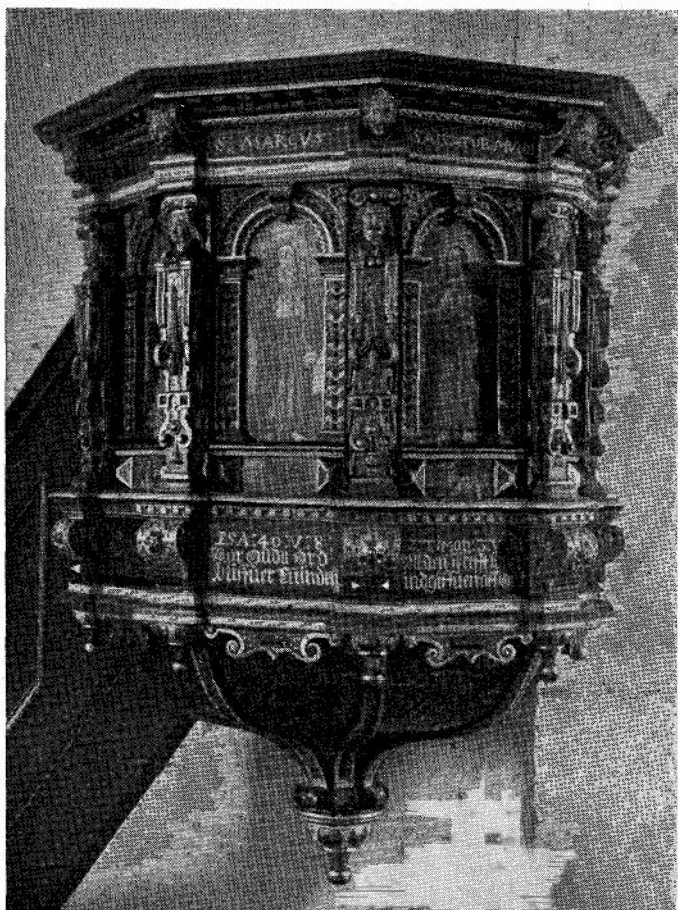
Ordet blev Kjød og boede iblandt os. Johs. 1,4.

Gud har gjenfødt os til et levende Haab. 1. Petri 1,3.

Ved Restaureringen i 1933 fandt man under de gamle Lag Maling den gamle Renæssancestaffering i Farverne: hvidt, violet, grønt, rødt, blaat, brunt og sort, dertil Sølv, rød og grøn Lazur samt Forgyldning. Og i de fem Storfelter fandtes bag de nævnte Billeder paa Pap ypperligt bevarede og vel udførte Malerier forestillende de fire Evangelister og Kristus som Salvator Mundi.

Rækkefølgen fra Opgangen var (er): St. Matthæus, St. Marcus, Kristus Salvator, St. Lucas og St. Johannes. Under hvert Maleri er det tilsvarende Symbol malet:

Prædikestolen.

Einar V. Jensen fot.

Engelen, Løven, under Kristus det korsprydede Lam, Løven og Oksen.¹⁴⁾

I Frisefelterne staar Figurerne Navne, og i de nederste Smalfelter staar med Fraktur i Guld:

(Johs. 15,5): Uden mig kunde I intet gjøre.

(Esaj. 40 v. 8): Vor Guds Ord bliffuer evindelig.

To Planker fra Prædikestolen med Malerier af Kristus Salvator, derunder Lammet, og af St. Johannes, derunder Ørnen.

Einar V. Jensen fot.

(2. Timot. 3 v. 16—17): All den skrefftt som er indgiffuen af Gud . . . . Hun er Nyttelig til Lærdom til Straf til Forbedring til . . . . Underuisning i Retfærdighed . . . . Herren skal forsee os det.

To Planker fra Prædikestolen med Malerier af St. Matthæus, derunder Engelen, og af St. Marcus, derunder Løven.

Einar V. Jensen fot.

Stolen har kønne Hermer, der her, som paa det nævnte Tralværk i Kolding Kirke, er brugt som bærende Led skiftende med Mands og Kvindes Hermer. Det var en enestaaende Vinding for den, at den

fik fremdraget sine gamle livlige Farver og dens sjældne Malerier. — Som Altertavlen restaureredes den paa skønneste Maade af Einar Jensen; og den staar nu saa herlig, som da den var ny og indsattes som en Gave til Kirken vel nok af den unge Christian den Fjerde.

Himlen over Prædikestolen er et yngre Arbejde af nogenlunde Værdi; den bærer Christian den Sjettes Navnetræk.

Orgelet.

Orgelet med Pulpituret i Rokokostil stod før i Skibets Vestende; men det er nu flyttet ned i Taarnrummet. Pulpituret indsattes i 1701 af Kirkens daværende Ejer, Sognepræsten Laurits Risom.

I Forsidens Fyldinger ses 12 malede allegoriske Figurer: Spes — Haab. Pietas — Fromhed. Amor — Kærlighed. Fides — Tro. Humelitas — Ydmyghed. Simplicitas — Uskyldighed. Prudentia — Kyndighed. Pax — Fred. Justitia — Retfærdighed. Patientia — Magt. Constantia — Bestandighed, og Picemonia.

Lysekroner.

Kirken har fire Lysekroner af Messing og Malm. Paa den i Kapellet læser vi: Til Minde om Familien Ladegaard, skænket af A. Ladegaards Enke i Lille Velling 1922. — Paa Kronen nær Koret staar: Anno domini 1919 skænkede Frøken Marie Hartvigsen paa Haastrupgaard denne Krone til Smidstrup Kirke, Gud til Ære, Kirken til Pryd. — Paa den nær Orgelet læses: Til Minde om Palle Hansen Elkjær og Hans Damkjær Elkjær af Vellinggaard 15. April 1917.

Gravminder og Æreminder.

I Vaabehuset ligger en meget forslidt Gravsten over Sognepræsten Jakob Elling, der var født den 24.

Januar 1713(14) paa Brandtlund i Skærup Sogn. Faderen var Skovrider Ingvar dt Jakobsen, Moderen hed Anna Kathrine Andersdatter. Elling var i 1744—1746 Kapellan i Kollerup-Vindelev og kom derfra til Smidstrup-Skærup. Han ægtede i 1746 Marie Elisabeth Nielsdatter Lobedanz, der var en Datter af Raadmand Niels Lobedanz i Fredericia. Elling blev Provst for Holmans Herred. Han døde i Oktober 1778.

Paa Kapellet's Østvæg er indmuret et stort Epitafium til Minde om Fru Bachmann fra Vellinggaard.

Vi læser:

Her neden hviler Støvet af

Den i Livet høyædle oc velbaa. r ne

Himmel-Salige Frue

Kristine Benedichte Bachmann fød Kruse

Hun gik ind i Verden den XXViii Juli Aar MDCCXXV

Kom i Ægteskab den XVii December Aar MDCC. . . med

Høyædle oc velbaa. . *Peder Bachmann*

Kongl. Mayts. Jægermester over Fyen

I hvilket Ægteskab hun blev Moder til iii Sønner

og iV Døtre

Hvoraf ii Sønner oc ii Døtre døde før deris

salige Moder

En Død for Benoni forvoldte

at denne Rachel maatte betale

Naturens Skyld den Viii Oktober MDCCLV:

Guds Frygt .. Forstand .. Fromhed ..

Belevenhed og Kærlighed gjorde hende

Elskelig for sine Børn .. Mageløs for sin Mand

Som sin inderlig elskede Ægtefælle til et kærligt

Æreminde har ladet sætte denne Sten.

*

*

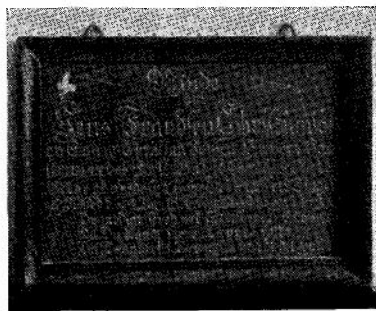
*

I Taarnet hænger 3 Mindetavler over Soldater, der faldt i Trearskrigen:

H. Albjerg fot.

1. Hans Jensen af Tjufkjær faldt for Fædrelandet ved Fredericia 6. Juli 1849. Tak og Ære med hans Ihukommelse.

H. Albjerg fot.

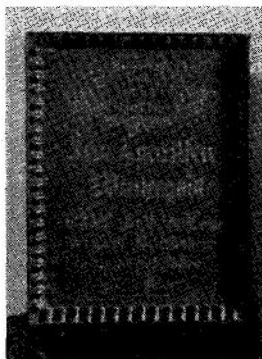
2. Minde over Jens Frandsen Christiansen, en Søn af Christian Jensen, Væver i Haastrup, ved 4. Forst. Bat. 2. Comp. Nr. 236, der 33 Aar gammel ofrede sit Liv for Fædrelandet i Slaget ved Isted d. 24. Juli 1850.

Dig foresatte gav den Ros
 Du modigt stred ved Stenderup Skov
 Da du blandt flere tapre faldt
 Da Danmarks Trængsel hardt det gjaldt.

3. Taknemlig Erindring
(om)

Jens Lauritsen Wintergodt
af

4. Forst. Bat. 2. Comp.
der fandt Heltedøden
i Slaget ved Idsted
d. 24. Juli 1850.

H. Albjerg fot.

Kirkeklokken.

I Taarnet hænger den gamle velstøbte Klokke. —
Vandresagnet fortæller om den, at da den blev
hængt op, da var dens Klang saa overvældende stærk;
derfor blev der boret et Hul i dens Legeme og sat en
Nagle deri; derved mildnedes den stærke Klang.

Over dens Indskrift er der en smuk Frise, og dens
Hanke har Mandehoveder.

Indskriften staar paa Latin:

- ANNO 1585 - MATIAS BENNINCH -
ME FECIT - LYBECE :
- DUM : TRAHOR : AVDITE : VOCCO : VOS :
AD : GAVDIA : VITÆ -

Paa Dansk: Aar 1585 støbte Matias Benninch¹⁶⁾
mig i Lybæk.

- Saa længe jeg trækkes (lyder) skal I høre mig.
(Jeg) kalder jer ind til Livets Glæde. -

Kalkmalerier.

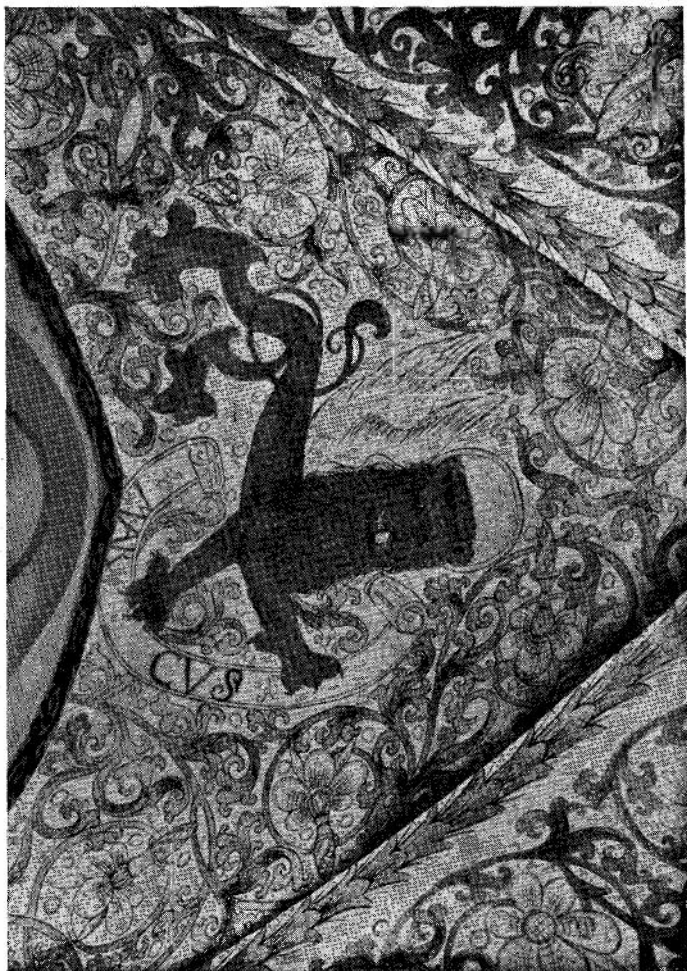
Foruden det nævnte lille Kalkmaleri i Smigen i
Nordvinduet, har der været Kalkmalerier paa Kapel-
lets vestlige Væg; et Maleri, der forestillede Kristus

Kalkmaleri i Korets Østskappe. *Egmont Lind fot.*
Engelen med Skriftbaandet Matthevs.

paa Himmelbuen siddende som Dommer. Til højre for Kristus var de i Himlen optagne Sjæle; til venstre for ham de til Helvede fordømte. Underneden læstes: Jesus setter til Dom. Matth. XXV.

Kalkmaleri i Korets Sydkappe. *Egmont Lind fot.*
Løven med Skriftbaandet Marcvs.

Ved Slutningen af Indskriften var malet en Djævel,
der trak en fordømt Sjæl ved Haaret, medens en anden
Djævel med Æselhoved og med en Kølle i Haanden

Kalkmaleri i Korets Nordkappe. *Egmont Lind fot.*
Ørnen med Skriftbaandet Johannes.

jager en anden fordømt Sjæl ind i Helvedes Flammer.
— Maleriet antoges at være fra Tiden ca. 1480; foroven og forneden var det omfattet af gode Ornamen-

ter i røde og gule Farver; men ellers var det i det hele temmelig raat behandlet.¹⁷⁾

Korbuens Underflade er smykket med smagfulde (nu istandsatte) Ornamentslyngninger i Løvværk fra en lidt senere Tid.

Under Kirkens Restauration i 1933 opdagedes det, at der var Kalkmalerier i Korets Hvælvingskapper. I Østkappen afdækkedes Detailler af en Engleskikkelse med Skriftbaandet Matthevs; da der tillige viste sig at være Malerier i de andre tre Kapper, var det at vente, at man i disse vilde finde de tre andre Evangelisters Emblemer.

Sognets Menighedsraad søgte nu at fremskaffe de fornødne Midler til Afdækning og Fornyelsen af Korets Malerier. Dette lykkedes, dels ved en Bevilling (700 Kr.) paa Finansloven paa Kontoen: Kalkmaleriers Istandsættelse, og dels ved en Legatsum (500 Kr.) fra »Pastor Lundholms Grundfond til Udsmykning af Landsbykirker«. Legatsummen tildeltes Kirken af Fondets Bestyrelse d. v. s. Bestyrelsen for Kirkelig Forening for Indre Mission i København.

Da Midlerne var for Haanden, kunde Fornyelsesarbejdet paabegyndes under Nationalmuseets Medvirkning ved Konservator Egmont Lind, der forestod saavel Afdækningsarbejderne som den omhyggelige Udførelse af samtlige Malerier.

Korets Hvælving er vel indbygget ca. Aar 1500, maa-ske lidt før. Malerierne er dog ikke samtidige med Indbygningen. — Konservator Lind formener, at de er fra en lidt senere Tid — »fra 1500 Tallets Midte«. ¹⁸⁾

De her indsatte Billeder fortæller iøvrigt saare tydeligt om Maleriernes Indhold og Udstyrelse; de giver os en god Forestilling om den herlige Udsmykning med den pragtfulde Rankeornamentik; men de kan —

desværre — ikke give den skønne, fint sammenspillende Farvevirkning, der fryder Øjet paa Stedet.

I Østkappen fremdroges, som nævnt, Engelen med Skriftbaandet: Matthevs; i Nordkappen: Ørnen med Skriftbaandet: Johannes; i Sydkappen: Løven med Skriftbaandet: Marcvs og i Vestkappen: Oksen med Skriftbaandet: Lvcas.

Restaurationen af Malerierne gennemførtes paa den skønneste Maade, og Smidstrup Kirke har nu et — næsten enestaaende — smukt Kor.

Kirkens Historie.

(— til 1765.)

Fra Kirkens første Aarhundrede har vi ingen historiske Oplysninger. Dens Navn træffer vi første Gang i »Ribe Oldemoder«, et gammelt Pergaments Haandskrift fra ca. 1325, hvori Ribe Domkapitels Rettigheder og Adkomster er indførte. — Heri har vi en værdifuld Fortegnelse over Stiftets Kirker med et vedføjede Skatte-tal i Sterling for de Beløb, der skulde svares til Kannerne i Ribe, og som blev opkrævet aarlig af Sysselprovsten. Kirken her i (Smidstrup) Smithstorp er tilføjet Skattetallet: V; Skyeptorp: iiiii; Winningh: iiiii; Garzløf: iiiii; Gauerlund: vi; Petæsteh: iiiii Skilling.

Kirken var i Middelalderen annekteret Provstiet over Almind Syssel, og den lagdes i 1330 sammen med Provstiet ind under Cantoratet i Ribe Domkirke. — Det var en meget fin Forbindelse; men sikkert ikke altid til særlig Gavn, hverken for Menigheden eller for Kirkens Bygning og Vedligeholdelsesstand.

En af Domkirkens Kanner tjente Menigheden som Præst for Sognet, og Kirkens Indtægter gik ind til Cantoratet, der da skulde vedligeholde Kirkens Bygning.

I kirkelig gode Tider gik alt vel godt, og Kirken kan fra disse Samhørsdage vise den kønne nu istandsatte Altertavle, der i sin Tid var en stor og herlig Gave til en Landsbykirke, og det er sikkert rigtigt, naar Takken for denne smukke Gave rettes til Cantoratet i Ribe.

I 1525 skal Kirken sammen med andre Kirker i Jylland betale Landehjælp. I Registret over Kirkerne i Almind Syssel, som »Hr. Thomas Hvasz gjorde paa Oluf Munches Vegne, Cantoris i Ribe,« over Landehjælpen, ser vi bl. a. følgende Ansættelse, der giver os godt Kendskab til denne som de omliggende Kirkers Formuesforhold og Tilstand i de Dage. Smidstrup Kirkes Tilstand er da god i Sammenligning med andre nære Kirker. »Smestrup« svarer XXiiii march — »Skerop« V march — »Vinninge« Vi march — »Garssløf« XX march — »Geverslund« XXV march — »Pestedt« X march og »Brestrup« VIII march.¹⁹⁾

Snart gaar Reformationens Bølger ind over Landet, meget forandres, og Kirken gaar ind under Kronen. Faa Aar før kaldes den sidste katolske Præst her til Kirken og Menigheden. Det var Mads Jensen, der til lige blev Sognets første lutherske Ordets Forkynder. »Han var født paa Rønshauge — en Enstedgaard der i Sognet — der ligger to Bøsseskud fra Smidstrup Kirke,« skriver en af Sognets senere Præster om ham og tilføjer, »han var endnu Præst i 1559, da Kong Frederik vandt Ditmarsken, paa den Tid havde han været Præst i 29 Aar«. Denne korte Biografi stod i sin Tid skreven med Munkebogstaver paa den nørre Side af Kirken.²⁰⁾

Kirken er i 1573 »meget brøstfæddig«; men den istandsættes og faar i 1585 sin ny smukke Klokke.

I 1638 indberetter Sognepræsten Niels Lauridsen Riber til Ole Worm:²¹⁾

I Smidstrup Sogn er at agte: 1. Smidstrup Kirke og By, 2. Horsterup By, 3. en Enstedgaard Runshaffue, 4. Fredtzkjer By; paa dens Bymark findes en stor Sten, paa hvilken 20 Heste kan staa med de to frammer, d. v. s. de to forreste Ben. 5. St. Velling By, 6. Lille Velling By. Til disse to Byer findes en stor Skov, som kaldes Blaakær.

Sognepræsten N. L. Riber tjente Menigheden fra 1635 til 1668. Han blev Provst, og der er fra hans Virketid bevaret en Del smukke Vidnesbyrd om hans ædle Handlemaade imod sine Sognebørn baade i Krigens Tid og i Pestens tunge Dage. Vi nævner et af disse Vidnesbyrd.

»Først i forleden Fejdetid,«²²) siger et Tingsvidne i Holmans Herreds Tingbog fra 1662, »bleff han forjagen med Hostru och Folch i ynkelig Maade fra Hus och Hiemb, och berøvit det meste aff Formue och Gods.

Siden effter, da han var kommen tilbage til Prestegaarden igien, blev han for anden Gang paa nye udplyndret och ilde behandlet, indtil de Svenske endelig flygtede til Frederichsodde for de allieredes Krigsfolch.

Da søgte baade hans Sognefolch saavel som Bønder andre Steder fra til ham i Prestegaarden, fordi han blev til Stede och udstoed, hvad Haardhed han af Gud blev paalagt. — Ogsaa da Sygdommen och Dødens Borttagelse grasserede baade der och andre Steder meget stærkt, forholdt han sig meget ærlig, christelig och vel imod samme syge, fattige och elendige Mennesker, som var i stort Mengde hos ham i Gaarden, betjente de syge, saavidt mulig var, stedte de døde i Hobetal til Jorden og viste sig ellers i andre Maader, som en hæderlig Præstemand och tro Sjølesørger for

andre kan være bekendt. — Derover led och udstod han megen Nød och Elendighed, blev tit och ofte udplyndret, slagen och i ynkelig Maade tribuleret, hvilket er nochsom vitterlig for alle —.«²³⁾

— — —
Den 6. Marts 1686 faar Jørgen Rantzau, Major i Livgarden til Hest, paa sin Hustrus Marsille v. Gabels Vegne for en Fordring paa Kongen efter hendes Fader afdøde Statholder Christopher v. Gabel jus patronatus til 15 fynske og 14 jyske Kirker, hvoraf flere her i Egnen: Daugaard, Hedensted, Engom, Grejs, Sindbjerg, Ø. Snede, Smidstrup og Taulov. Smidstrup Kirkes Tiender er store, nemlig 48 Td. og Jordskyld 3 Skp., til Sammenligning skal jeg blot nævne: Grejs 13 Tdr., Sindbjerg 23 Tdr., Ø. Snede 45 Tdr. Kirkens Købesum var 1200 Rdl.²⁴⁾

I Herredsbogen skriver Sognepræsten Rasmus Strangesen i 1690 bl. a.: Efter gamle Folks Beretning her hed Hr. Mads Jensens Eftermand Laurits, og han var Præst her i ca. 40 Aar. Efter ham var Hr. Niels Lauridsen (Riber) Præst og Provst i 44(?) Aar. Efter ham kom Clemens Søfrensen, Kapellan i 6 Aar og derefter Provst i 6 Aar. Efter ham er jeg uværdig kaldet den 31. Juli 1681.

I Smidstrup Sogn er Byerne: Smidstrup med 5 Gaarde foruden Præstegaarden. I Horstrup er 15 Gaarde. I Tyfkær er 12 Gaarde og 2 Bol. I Store Velling er 10 Gaarde og 6 Bol. I Lille Velling er 4 Gaarde og 1 Bol. Endog er i samme Byer nogle Gadehuse, som stunddom beboes, somme tjener intet, naar der er Folk i dem, gør de Præsten en Høstdag. Desforuden er der en Enstedgaard, som hedder Runshauge, og en Mølle, der hedder Bouballe Mølle, hvoraf Præsten intet bekommer uden Offer, da der ingen Jord er til den.

Korntienden af begge Sogne — Smidstrup og Skærup — naar de ringe Gaarde ligger tilhobe; thi i den ene By Tyfkjær bor der nogle, der ikke kan saa 10 Skp. Byg, kan ungefær eragtes til 136 Rdl.

Kvægtienden af begge Sogne betales med $1\frac{1}{2}$ Skilling for et Lam, ligedan for en Gris; for en Kalv og for et Føl 3 Skilling.

Offer er hver Højtidsdag 16 el. 18 Rdl.; ligesom der ligger Ryttere eller Officerer i Sognene. Brudevielser, Barnedaab og Begravelser m. m. er en 6 Rdl.

Der ydes hverken St. Hans-, Paaske- eller Julerente. Der gives aarlig 10 Rdl. af Præstegaarden i Gæsteri — før til Koldinghus — nu til Patronen.

Præstegaarden bestaar af 4 Huse, der tilsammen har 75 Fag. Der er en Kaalhave nord for Gaarden som til andre Bøndergaarde.

Byens Marker er delt i 4 Parter. I Faurholt har Præstegaarden 11 Agre; i Søndermarken 12; i Vestermarken 12; i Nørremarken 11. De ligger mellem de andre Gaardes Agre. Desforuden har Præsten en liden Indtægt paa 2 Agre, der kaldes Kalvehaugen. Et Engstykke til Præstegaarden kaldes Kirkekrog, der kan avles 2 Læs Hø. Et Indtægt til Præstegaarden er fredgjort, det kaldes Enemærket, der kan avles 8 Læs Hø, og der kan brydes noget, saa der kan saas 12 Skp. Havre. Ved Enemærket ligger i Syd en liden Humlegaard, deri kan avles 24 Skp. Humle, naar den bærer til. Præstegaardens Køb og Værdi blev sat til 400 Slettedaler, som forrentes. Til den var et Hus, som gjorde en Ugedag; men det er nu taget til Rytterhold. Der er tilstrækkelig Ildebrændsel til Præstegaarden, men ingen Olden. — Noch en Eng og Jord i Trantzvad, men der, siger man, »er Præsten lodløs«. —

Sognedegnen Peder Madsen Vedel skriver samtidig

om sine Indtægter bl. a.: Der er ingen Degnebolig. Kornlønnen er 16 Skp. Rug og 50 Skp. Byg; men deraf giver han de 28 Skp. Byg til Frederits Skole.

I Offer paa de store Højtidsdage samt til Bryllupper, Begravelse o. s. v. har han en Indtægt af 4 Rdl. aarlig.

Til Paaske, »*naar han gaar om at sjunge*«, kan han bekomme til en 40 Snese Æg. Desuden modtager han af Sognebeboerne Mælk til Ost, som kan aarlig værdsættes til 2¹/₂ Mark danske.

I 1689 sælger Rantzau Kirken til Jens Lauridsen Risom paa Nebbegaard for 1040 Rdl. — Kirkens Tínder angives i Skødet med dens gamle Ydelser: 10 Ørte Rug, 12 Ørte Byg og 14 Ørte aur (Havre).²⁵⁾

Fra Risoms Ejertid har vi bevaret et Syn over Kirken, der i nogen Maade beretter os om dens Tilstand ved den Tid. — Synet er dateret 24. Maj 1700, og deri læser vi:

»Eter Kongl. Maytts. allernaadigste Befaling til Hans Excellence Stiftamtmanden samt Velædle Højærværdige Biskoppen i Ribe Stift videre Ordre til Herritsprousten Hr. Laurids Davidsen Foss, Sognep. til Pjedsted oc Gaarslef Sogne oc Herritsfogeden Laurits Henriksen — tillige Kongl. Maytts. Byefoged udi Fredericia — taget Syn²⁶⁾ ved 4 lovligen opkrævede Dannemænd i Holmans Herrit: Jens Rafn udi Høstrup, Niels Jensen ud i Piested, Jørgen Krag udi Gaverslund oc Niels Pedersen udi Vinding, da offuerværede Hr. Laurits Jensen Risom, Sognepræst til Smidstrup og Skærup Sogne.

S m i d s t r u p K i r c h e

hvis jus patronatus Sl. Hr. Assessor Jens Lauridsens Risoms Arfvinger er tilfalden haffuer vi offenbemeldte Synsmænd oc besigtiget oc funden den i Tilstand, som følger:

Udvortes. Murene paa den søndre Side af Taarnet maa spækkes med Kalk. Over Suerfjælene er fire

Alen daarlige, og vil andre i Stedet oplægges. Taarnet, Kirken, Koret og Korskirken er tækket med Bly. Vaabenhuset, den vester Side med Bly og den øster med Sten, som er anset fra Arilds Tid saa at have »vaarit« og er ingen Mangel derpaa.

En Klokke i Taarnet er brugelig.

Indvortes. Gulvene, Stolene, Pulpitur og Loft er vel ved Magt, uden en Tylt Dieller (Fjæle) som Loftet vil forbindes med.

Mur og Hvælvinger skader intet.

Ornamenter. Prædikestolen med sit Tilbehør, Altret med sin Tavle er vel ved Magt.

Nok findes Kalk og Disk af Sølv.

Messing-Lysetager, Messehagel, Messeskjorte, Alterdug ved god Hævd og Syn.

Kirkegaards-Mur med Laage og Porte er og ved Magt uden paa en ringe Del, ved den vestre Side, som ved to Dags Arbejde kan opsættes.«

Jens L. Risoms Arvinger overdrager Kirken til Broderen Provsten hæderlig, vellærde og velærværdige Sognepræst til Smidstrup og Skærup Menigheder, Lars Jensen Risom, der, som vi har hørt, indsatte Orgelpulpituret med de sindbilledlige Malerier.

Den 28. Februar 1715 sælger han Kirken til Jægermester — senere Etatsraad — Christian Ratlou til Ratlousdal og Gersdorfslund. Han beholder kun Kirken et Aars Tid, hvori han øver sin Patronatsret ved at kalde Magister Laurits Gertsen Londemann til Sognepræst for Sognene. — En af Londemanns Sønner blev den i sin Tid saa kendte Skuespiller og fortrinlige Holbergfremstillér, Gert Londemann.

Der gaar et Sagn om, at en anden af Londemanns Sønner skulde være omkommen ved Præstegaardens Brand. Han vilde redde et Klædningsstykke, fortælles der, og blev derved et Bytte for Luerne. — Sagnet maa være urigtigt. — Magister Londemann var født i 1684, og Præstegaarden og med den en stor Del af Smid-

strup By brændte i 1702 i Laurids Risoms Tid, det er da ganske udelukket, at en Søn af Londemann kunde omkomme ved den nævnte Brand.

Under 20. Januar 1716 gaar Kirken med »dens jus patronatus, med dens Grunde, Ejendomme, Tiender . . . . visse og uvisse Indkomster, som det fra Arilds Tid været haver« tilbage til Lars Risom, der tilbagebetaler Ratlou 1900 Rdl. i »hele og halve Kroner«, som hannem self derfor forhen giffuet haver, og som jeg tog ham for god og rigtig Betaling«. ²⁷⁾

Risom ejer Kirken til sin Død. Da giver hans Enke Dorothe Andersdatter Roesten — »Salig Laurits Risoms« — d. 12. April 1724 Skøde til Kongelig Maje-stæt paa Kirken. Kongens d. v. s. Frederik den Fjerdes befuldmægtigede er Niels Morville til Brandberg — Inspektør over Kongens Rytteridistrikter her i Jylland. Betalingen 2250 Rdl. i danske Kroner blev erlagt i Snapstinget i Viborg i samme Maaned. ²⁸⁾

I Londemanns Præstetid visiteres Sognene et Par Gange af Biskop Brorson, der skriver: »D. 19. Majj (1745) visiterede jeg i Smidstrup Menighed. Præsten Mag. Lauritz Londemann, som er svagelig af Helbred, catechiserede først over noget af den første Artikel og siden Personel Capellanen Fedder over den Hellig Aands Embede. Ungdommen gjorde smukt Rede for sig. —

Hos en gammel Skoleholder (Jakob Hansen Rafn) i Kongens Skole i samme By fandtes en kiøn aandelig Forfarenhed; han viiste mig og i sit Huus en Deel smukke Bøger; men beklagede, at Folk der paa Egnen var bange for dem for det Rygtes Skyld, som gik i Landet, at Bøger, som var trykt i det Kongl. Waisen-Huus i Kiøbenhavn, skal indeholde vildfarende Lærdomme. Til saadant Rygte siges i Særdeleshed slette

Lærere at være Aarsag, som enten af Høymodighed (!) og Egensindighed stride imod Catechismi Forklaring, eller af Dovenskab heelst ser, at Menighederne blev i deres Vankundighed paa det, deres egen kiødelige og lunkne Leve- og Lære-Maade ikke skal blive obenbaret. —

Menigheden blev heel bevægelig og lovet efterdags at leve med Alvorlighed i deres Salighedssag — — de lovet at afskaffe den forargelige Juuleleg, og de forsikrede mig ogsaa, at de vilde forskaffe deres Børn Nye Testamenter.

Jeg fandt ogsaa iblandt de gamle een og anden her i Menigheden, som kunde tale smukt om den sande Christendom — —.«

Fem Aar senere visiterer Brorson igen og noterer bl. a.: Sognepræsten Mag. Londemann er gammel og svag. Personel Capellanen Hr. Jakob Elling catechiserede meget grundigt og opbyggeligt om Syndefaldet og dets Forskrækkelighed. . . . Ungdommen svarede meget vel og vidnede om Capellanens og Skoleholderens Fliid i deres Embeder . . . . der er og i denne store Menighed en Livs-Opvækkelse. . . .

29. Juni 1755 skriver Brorson: Sogne-Præsten Hr. Jacob Elling holdt en skikkelig Prædiken om en christens Flittighed i sin Saligheds-Sag. . . . Ungdommen svarede vel. . . . Degnen Studiosus Lauge Halling²⁹⁾ er ulastelig i Levned, Skolemesteren Jakob Hansen (Rafn) i Hovedsognet upaaklagelig i Levned og flittig i Lærdom; i Annexet ligeledes en Skoleholder Henni Luxdorff, som ogsaa fik Vidnesbyrd for skikkelig Levned og at være nogenledes habil til Skoleholdet. De 2de Medhjælpere i hver Bye var Præsten fornøjet med; de meste af Forældrene berattedes at være flittige i at holde deres Børn til Skole. . . .³⁰⁾

Kirken fra 1765 til 1918.

Kirken er nu i Kronens Eje et Par Snese Aar, hvori Taarnet faar en Hovedstandsættelse og Prædikestolen sin Himmel. — Den bortsælges sammen med »Rytter-gods« ved en Auktion paa Koldinghus i 1765. Køberen var Overførster, Jægermester Peder Bachmann paa Vellinggaard, der tillige købte nogle Gaarde og Bol i Velling og i Smidstrup. — Jægermesteren døde allerede i 1769, og Arvingerne overdrager Gaard, Gods og Kirke til Svogeren, »Kongl. Maytts. Liutenant af Cavalleriet« Christian v. Wildenradt for ialt 11,786 Rdl.; v. Wildenradt er ikke pengestærk, han lever paa Laan, det gaar ud over den gamle Kirke, der Gang efter Gang pantsættes.³¹⁾ — Jeg nævner en enkelt af de mange Pantsættelser. I 1773 pantsættes Vellinggaard med Gods og Kirke til den rige Sognepræst i Løsning-Korning »Velærværdige Hr. Ernst Kier Torup« for 3800 Rdl. Da dette Laan kun løber et Aar, yder Wildenradts Omgangsvener ham et Afløsningslaan i det følgende Aar; det var »Højædle og Velb. Brigadier William Halling« paa Tirsbæk med 2000 Rdl., »Højædle og Velb. Hr. Justice-Raad Jørgen Lindenspalm« til Bryskesborg med 1000 Rdl. og »Velærværdige Hr. Deichmann, velmeriteret Sognepræst for Engom Menighed« med 1000 Rdl.

Allerede i 1772 havde Wildenradt udbudt³²⁾ Vellinggaard med Gods til Salg, og i Februar s. A. ses det i en Notarial-Forretning over en Extrakt af Kiøbe-Konditioner mellem ham og Svogeren, Hofjægermester Hans Bachmann³³⁾ angaaende Kirken, at v. Wildenradt vil afstaa den til Bachmann efter det af Peder Bachmann i 1769 givne Skøde med den i dette indførte Reservation, at det af »Jægermester P. Bach-

mann til Candidatum Theologie Monsør Jens Storm udgivne Expetantz eller Kaldsbrev paa Smidstrup Præstekald, om der maatte forefalde Vacance, formedelst denne Kontrakt ikke skal vorde svækket; men maa staa ved sin fulde Kraft . . . . saa at efterkommende Ejere af min paaboede Gaard ikke har nogen Rettighed til Jure patronatus et vocandi, førend bemeldte Monsør Jens Storm haver nydt det ham givne Kaldsbrev, eller om det ved indfaldne Omstændigheder ikke skulde behøves mere. . . .« — Disse Konditioner førte dog ikke til Salg; v. Wildenradt beholder Kirken til ind i 1782, da han sælger den til Jens Storm, der var bleven Sognepræst i 1774, for 7400 Rdl.³⁴) Jens Knudsen Storm var en Præstesøn fra Egtved. Han ægter Gyde Kristine Bertelsdatter Bruun, Raadmand Bertel Bruuns Datter i Fredericia, bliver Provst og Consistorialraad.

En senere Ejer, Consul Secher i Horsens, lod i Aarene 1833—34 udføre betydelige Arbejder ved den gamle Kirke, alt Træværk i Overbygningen blev nedtaget, Blytaget omstøbt og Kirkestolene fornyede; men i 1836 afhænder han Kirken til Major Seidelin i Haderslev for 9000 Rdl. og blev derved ikke færdig med sine Arbejder og Forbedringer i Kirken. Den synes i 1838 af Provst J. Thune i Gauerlund, og han siger: »Denne Kirke, der nu ejes af Major Seidelin, trænger høyligen til Spækning og Kalkning udvendig, Messelhagel mangler, Prædikestolen bør beklædes.« Manglerne afhjælpes, saa Synet i 1843 kan udtale: »Denne Kirke er uden Mangler.«

Fra disse Aar er bevaret et lille nu Hundredeaarsminde af Interesse, en Bispevisitats. — Den 13. Juli 1838 visiterede Biskop Tage Müller i Smidstrup Kirke, hvor der var en talrig Forsamling af Smidstrup og

Skærup Menigheds Medlemmer, og hvor omtrent 160—170 Unge af de sidste fem Aars Konfirmander fremstillede sig til Overhørelse. — »Pluraliteten af disse,« skriver Biskoppen,« fortjente Ros for god og forstandig Kristendomskundskab efter den befalede Lærebog og var ej heller ukendt med det vigtigste af Bibelhistorien. — Ligesom et Par Drengene i kort Tid havde glemt simple Sætninger af Lærebogen, saa udmærkede andre sig ved god Iver. — Boglæsningen var — saa vidt jeg kunde prøve — god, med nogle flere Undtagelser for de Unge af Mandkønnet end dem af Qvindekønnet, hvoraf en ikke liden Deel læste meget godt i Bogen....

Guds Fred med den værdige Oldings Hvile paa Livets Aften.

Hans Styrke og Velsignelse være med den unge Mand, som her med Flid har begyndt sin Gerning i Herrens Tjeneste.«

Den »værdige Olding« er Sognepræsten Claus Clausen f. 1760, gift 1799 med Kirsten Krarup af Vejrum f. 1776 d. 1840. Clausen døde i 1842. Den »unge Mand« er Kapellanden Herman Frederik Petersen f. 1797 i N. Jernløse. Han var gift med Augusta Eleonora Grundtvig af N. Snede. H. F. Petersen døde i 1853.

I 1842 faar Kirken en ny Ejer, idet Gaardejer Hans Damkjær paa Vellinggaard køber den af Major Seidelin for 10,000 Rdl.; i 1850 gaar Gaard og Kirke i Arv til Palle Hansen Elkjær, der ejer den til sin Død i 1888, da den arves af Sønnen Hans Damkjær Elkjær og senere af dennes Enke, Fru Cathrine Elkjær.

Igennem Elkjærernes Ejertid har Kirken været i gode Hænder. — De mange skiftende Syn har Aar efter Aar gjort mange Udsættelser, der alle synes efterkommede med omhyggelig Interesse og paa en god

og forsvarlig Maade for den gamle Kirke. Jeg nævner nogle faa Eksempler: I 1866 forlanger Synet ved Provst Mørk betydelige Arbejder udført ved Taarnets, Kapellet og Vaabenhusets Murdele til en Sum af 1000 Rdl. — Tre Aar senere ønsker Synet et nyt Knæfald, samtidig med at Præstens og Degnens lukkede Stole borttages fra Koret; og som en Slags Erstatning faar Præsten en Lænestol bag Alteret, mens Sognets Skolelærere faar Plads i de to øverste Stole i Korbuen.

I 1875 kræver Synet, at Blytaget skal omlægges paa Kirkeskibets søndre Side. — Kirkeejeren, Palle Elkjær, er villig til at ordne Tagspørgsmaalet; men han ønsker at ombytte Blyet med Skifer. Da denne Ombygning ikke tillades af Ministeriet, omlægges Blyet paa Kirkens Sydside i 1876 og paa begge Sider af Taarnet i 1877, Arbejder, der medførte betydelige Udgifter; dog ikke større, end at Ejeren i sidstnævnte Aar lod anbringe en Udgangsdør i Korskirken, en Dørindsættelse, som Synet fandt »meget hensigtsmæssig«.

I 1883 faar Kirken sin Kakkelovn. I 1890 udsætter Synet (R. Assens,³⁵) Aage Brummer³⁶) og Steffen Andersen) Taarnets Bly til Omlægning, og dette sker.

Ved Aarhundredskiftet skete det mærkelige, at Døbefontens Fad bortkom fra Kirken. Derfor maatte Synet (Frederik Zeuthen,³⁷) J. Jespersen³⁸) og M. Pedersen) kræve fremskaffet et nyt Fad enten af Messing eller Sølv. — Det bortkomne Fad, der midlertidig havde funden anden Anvendelse i et privat Hjem, kom ved Udsættelsen tilbage til sin rette Plads, og Nyan-skaffelsen bortfaldt. — I 1906 flyttes Døbefonten hen i Korbuen, og i 1909 faar Sognepræsten, Provst H. C. Møller,³⁹) den flyttet imod Syd, saa Korbuen blev nogenlunde fri.

Et Aars Tid før faar Kirken sin Kakkelovn ombyttet

med et Kirkevarmeapparat fra C. M. Hess i Vejle. Ved Udgravningen for dette Apparat med tilhørende Luftkanal i Kirkens nordøstre Hjørne opgravedes flere Lig, hvoraf nogle, fortæller et Øjenvidne,⁴⁰⁾ var nedlagt i Kister forsynede med almindelige Jernhanke. Der var flere velbevarede Kranier, og iblandt disse et Kranie af en — ikke gammel — kronraget Munk med en velbevaret Haarkrans. Tonsuren stod ren og klar, og den var et Minde om Kirkens Samhørighed med Cantoratet og dets Munke.

Den 6. Januar 1911 døde Kirkeejeren Proprietær Hans Damkjær Elkjær paa Vellinggaard; og ved hans Død saa det ud til, at den gamle Kirke skulde faa flere Ejere. — Ved Arveskifte efter H. D. Elkjær udloddedes nemlig den gamle Kirke med dens tiendeydende Hartkorn ca. 543 Tdr., ialt vurderet til 20,000 Kr. Derfra gik Kirkens gamle Pantegæld, oprindeligt i 1765: 2500 Rdl. »kongelige Penge«, nu 5000 Kr.; dertil kom Arveafgiften m. m., saa der blev ca. 14,860 Kr. tilbage, og denne Sum udloddedes til: Palle Hansen Elkjær, Knud Peder Elkjær, Johanne Vilhelmine Elkjær, Ove Klein Elkjær, Hans Elkjær, Karen Kirstine Elkjær, Else Anna Kathrine Elkjær, Christine Sophie Elkjær, Povl Emil Elkjær, Jens Andreas Elkjær, Douzaine Elkjær, Ester Elkjær og Svend Walter Elkjær.

De mange Arvinger skulde dog respektere deres Moders, Fru Cathrine Elkjærs, f. Klein, Brugsret, indtil hun maatte gifte sig eller afgaa ved Døden.⁴¹⁾

I samme Aar afløses Beboernes Pligtarbejde til Kirken ved en Overenskomst mellem Kommunen og Ejerinden.

Den 1. Juli 1916 blev der holdt et ekstraordinært Syn i Kirken ved Provst Ankjær⁴²⁾ om Tiendeaflysningen. — Vi har hørt, at Kirkens gamle Hartkorn var

stort: 48 Tdr., og at dens tiendeydende Hartkorn var ca. 543 Tdr. — Til omkring Aaret 1800 leveredes Tienden i Kærven; men lidt efter lidt ordnedes Tienden omsat i Korn eller Penge. Saaledes skete det ogsaa her. I 1816 indgaar Sognets Tiendeydere en Tiendeforening med Kirkeejeren, Consistorialraad Storms Enke, der da boede i Kolding, alt efter den kgl. anordnede Tiendekommissions Kendelse.⁴³⁾

I Hundredeaaret efter afløses Tienden, og ved den Lejlighed synes Kirken. Dens Tilstand var god — uden Mangler ved selve Bygningen; men i en nær Fremtid vilde Stolestaderne være at forny, og Vinduerne trængte til Fornyelse.

To Aar senere — den 19. April — afleveredes den gamle Kirke — som selvejende — til Sognets Menighedsraad. Forretningen ses underskrevet af Ejerinden Fru Cathrine Elkjær og Sognets daværende Menighedsraad: Pastor Hans R. Hansen⁴⁴⁾ og Gaardejerne P. Lund, N. H. Lomholt og Chr. Hansen.

Kirken i Menighedens Eje.

Den gamle Kirke er igen — efter Aarhundreders Gang — i Folkets Eje og betroet i Menighedens Værn og Forsorg.

Overdragelsen skete under Verdenskrigen; derfor gaar der en Del Aar, før Sognets Menighedsraad tør gaa i Gang med de omfattende Arbejder, der trængte paa: Fornyelse af Gulve og Stolestader og Restaurationen af Alter og Prædikestol. I 1924 tilkaldes Arkitekt B. Billund i Fredericia; men Omkostningerne er betydelige, og der gaar hele syv Aar hen, til Raadet⁴⁵⁾ d. 14. Juli 1931 vedtog, at nu skulde Arbejderne fremmes; dette skete i det følgende Aar, og Fornyelses-

arbejderne udførtes af stedlige Haandværkere: Snedkermestrene Th. Hvid, H. P. Nielsen og J. Madsen.

Under Arbejderne i Kirken blev Orgelet flyttet fra Kirkens Nordvæg ned i Taarnet, og derved kom det kønne Kirkeskib til at ligge frit i hele sin Udstrækning.

— — —

Nu staar Smidstrup Kirke som en velholdt og værdig Repræsentant for vore gamle Granitkirker.

Omkring dens Bygning tuedes igennem de gaaede Aarhundreder de »Tusinde Grave« med Ejere — Menigmand — og mange af Kirkens og Menighedens Tjenere.

Ejere som Provst Risom og Consistorialraad Storm fandt her Hvilested — den første vel i Kirken — den anden vel nær dens Kor. For senere »Tjenere« er der endnu synlige Minder, saaledes for: Claus Clausen, »Herrens Tjener i Smidstrup Sogn« nævnes han paa hans Jernmindekors, og ved hans Side mindes hans Hustru: C. S. Clausen, f. Krarup. Provsten Herman Frederik Pedersen og Hustru Augusta Eleonora, f. Grundtvig, ligger Side om Side med Pastor Johannes Angel Sørensen og Hustru Johanne Severine, f. Grundtvig, af Torkildstrup. Pastor Sørensen holdt Kapellaner i mange Aar; af disse hviler her: Hans Chr. Hansen, der døde som Sognepræst for Ø. Nykirke 30. Oktober 1873, og ved ham hans Hustruer: Emely Caroline, f. Krag, d. 1869, og Caroline, f. Debell, d. 12. Januar 1915. Endnu maa nævnes Minderne for Pastor N. P. Christensen og Hustru Charlotte, f. Brahm, og over Provst H. Chr. Møller. Ved Kirkens Indgangsdør har Beboerne rejst et smukt Minde for gamle Læge H. V. Hartvigsen (1844—1915).

— — —

Den gamle kønne Kirke med de nyrestaurerede Inventardele fik sin højtidelige Ny-Indvielse Paaskedag 1934, da Biskop V. Ammundsen prædikede ved Højmesse gudstjenesten.

Noter.

- 1) Soph. Müllers Indberetn. til Nationalmuseet.
- 2) Aarb. for Nord. Oldkynd. og Hist. 1894, S. 289.
- 3) Medd. af Gartner Hans Elkjær.
- 4) Aarb. for Nord. Oldkynd. og Hist. 1895, S. 218.
- 5) Katolsk Messetjener.
- 6) C. G. Brunius: Skaanes Konsthistorie, S. 549.
- 7) Danske Atlas.
- 8) M. Mackeprang: Vore Landsbykirker.
- 9) Ejnar V. Jensens Indberetn. til Nationalmuseet.
- 10) Sønnerne var:
Karsten Christensen, f. $21/2$ 1887, d. $22/3$ 1917.
Gustav Christensen, f. $17/7$ 1888, d. $31/3$ 1916.
Paa deres Mindesten læses:
»Er Løbet kort,
lad dem ej fattes en Plads,
hvor hjemme selv er du.«
- 11) Provst, Sognepr. til Smidstrup Skærup 1635—1668.
- 12) Sognepr. til Smidstrup Skærup 1668—1681.
- 13) J. J. Ravn: Holmans og Elbo Herreder.
- 14) Ejnar V. Jensens Indberetning til Nationalmuseet.
- 15) Meddelt af Gartner Hans Elkjær.
- 16) Matias Benninch støbte bl. a. Egtved Klokke i 1595 og
Glud i 1578.
- 17) C. Engelhards Indberetn. til Nationalmuseet i 1879.
- 18) Egmont Linds Beretning.
- 19) Danske Magasin, IV R., 2. B., S. 44.
- 20) J. J. Ravn: Holmans og Elbo Herreder.
- 21) O. Nielsen: Ribe Stifts Beskrivelse 1638, S. 79.
- 22) Holmans Herreds Tingbog 1662.
- 23) Historisk Tidsskrift, 2. B., S. 239.
- 24) Kronens Skøder.
- 25) Viborg Landstings Skøde- og Panteprotokol, Nr. 31, S. 289.
- 26) Holmans Herreds Kirkers Syn i 1700 (Landsarkivet).
- 27) Viborg Landsting, Skøde- og Panteprotokol, Nr. 37, S. 110.
- 28) Samme, Nr. 38, S. 164.
- 29) Aarlige Visitatz-Relationer fra Ribe Stift (Vejle Amt)
1743—1763.
- 30) Sognets sidste Degn var Studiosus Knud Storm, død den
15. Juli 1815, 51 Aar. Som de forrige Sognedegne havde han sin
Bolig i den Ejendom, der nu ejes af Smedemester C. Hoffmann.
- 31) Viborg Landstings Skøde- og Panteprotokol, Nr. 47, S. 122.
- 32) I Jydske Efterretninger 1772.

- 33) Død som Generalmajor.
 34) Viborg Landstings Skøde- og Panteprotokol, Nr. 49, S. 366, 67 og 68.
 35) Sognepræst i Gaverslund 1890—1900.
 36) Arkitekt i Vinding.
 37) Provst, Sognepræst til Michaelis og Erritsø.
 38) Arkitekt i Fredericia.
 39) Sognepræst for Smidstrup 1901—1916.
 40) Gartner Hans Elkjær.
 41) Elbo m. fl. Herreders Skøde- og Pantebog, Nr. 39, Fol. 418.
 42) Sognepr. i Pjedsted.
 43) Elbo m. fl. Herreders Skøde- og Pantebog, Nr. 8, Fol. 415.
 44) Sognepræst i Smidstrup Skærup 1916—1921.
 45) Raadets Medlemmer var Pastor Th. Korsholm, Proprietær H. Hansen, Haastrup, Grdjr. Hans Pedersen, Ll. Velling, Lærerne M. Nørup, Tjufkjær, og R. Jespersen, Klattrup, samt Gaardejerne Abraham Sørensen, Haastrup, Niels Bjerre, Smidstrup, og Egeskov i Ll. Velling.

I 1937 virker Johs. Rosenløwe som Sognepræst, Førstelærer i Smidstrup Corydon Pedersen som Kirkesanger; Lærer i Ll. Velling Carl Franck som Organist, Christian Bjerre som Kirkebetjent og Jørgen Gad Sørensen som Graver.

BILLEDHUGGER JENS HIERNØE OG HANS KIRKELIGE ARBEJDER I VEJLE AMT

AF OTTO NORN

Landets Kirker og i dig — du Snilde!
føle Savn af Billedhuggeren,
Suurdej at udfeje, og affilde
ædle lyse Grupper der igjen;
See de Prydelser fra Tempelen smiler
til det Sted — hvor Hiernøes Levning hviler,
See der Cherubim af Smag og Flid
pryde Alterne, for hver stupid
klodset Engel fra den mørke gothisk Tid.

Ovenstaaende for Datiden saare karakteristiske Vers er et Citat fra en smuk, lille Bog: »Jens Hjernøes Billede med Samling af det der i Anledning af hans Død er udkommen«, udgivet i København i Aaret 1802. Bogens Indhold er for Størsteparten Genoptryk af »Eftermæle« og »Minde«, det første skrevet af Rasmus Nyerup, Nationalmuseets Grundlægger, det sidste af Datidens mest ansete Læge, Professor Tode. Ingen af disse to Bidragydere forsøger paa at give en fuldstændig Biografi af Jens Hiernøe; de nøjes med at antyde hans Betydning paa flere Felter, men forbigaar næsten fuldstændig hans kunstneriske Virksomhed; senere Undersøgelser har vist, at den ikke er daarligt karakteriseret i ovenfor anførte Vers af »Hiernøes Minde«, digtet af Søren Møller, Sognepræst i Ørting, ogsaa trykt i omtalte lille Bog.

Med Udgangspunkt i disse tidlige, trykte Kilder og efter at have samlet arkivalsk Stof har jeg gennemgaaet en stor Del af Kirkerne i Horsens- og Vejleegnen for at undersøge, hvad Tiden maatte have levnet af Hiernøes Arbejder; da det herved har vist sig, at selve Vejle By og Amtet er de Steder, hvor man i Dag lettest lærer Hiernøes kirkelige Arbejder at kende, saa har jeg ment det naturligt at henvende mig til dette Tidsskrifts Læsere.

Selvom Billedhugger Jens Hiernøe stammer fra Horsens og har alle sine tidlige kunstneriske Forudsætninger i denne Bys Billedhuggerkunst, har han dog ogsaa en ikke ringe Tilknytning til Vejle Købstad, skønt det for en stor Del er paa Omraader, som falder udenfor Rammen af denne Undersøgelse.

Vejle By var sidst i det attende Aarhundrede blevet distanceret af Horsens paa næsten alle Omraader,¹⁾ hvad flere Forhold viser; til trods for at Horsens' Indbyggerantal var dalet fra 2584 til 2221 i Tiden fra 1769—1787, var Byen dog endnu langt større end Vejle, der i 1793 havde 185 Familjer af 550—60 Personer over 12 Aar, og det, at Indbyggerantallet i Horsens var gaaet ubetydeligt ned, viser sig ikke at have Betydning for Byens udmærkede Stilling som Handels- og Kulturcentrum; medens man i Vejle i 1781 klager over, at Handelen næsten er svundet ind til intet — takket være bl. a. Havnens Tilmudring —, saa blomstrede Livet i de store Købmandsgaarde i Nabobyen mod Nord, hvor stadig de samme Slægter herskede, dygtigt og fremsynet, og da Havnens Besejlingsforhold blev forbedret sidst i Aarhundredet, saa det ikke længere var nødvendigt for Skibene at ligge ved Sundet og losse Varerne over i Pramme for at flaaede dem til Byen, blussede Handelen yderligere op; de store Pak-

huse langs den paa lange Strækninger pilotterede Aa fyldtes Gang paa Gang for atter at tømmes, naar Værerne fordeltes langt vesterpaa; Horsenshandelens Fangearme havde udstrakt Rækkevidde og tillod ikke Vejle noget større Spillerum.

Horsens Bys Velstand, der skyldtes relativt faa, initiativrige Handelsslægter, havde selvfølgelig i Aarenes Løb faaet en ikke ringe Betydning for Kulturen, hvad der gav sig Udslag ved Haandværk og Kunst, og her byggedes der paa gamle, værdifulde Traditioner. Vejle kunde paa dette Omraade lige saa lidt som paa Handelens tage Konkurrencen op med Nabobyen; tit maatte dens eget Haandværk leve i Skyggen af Nabo-købstadens, og hvad Kunsten angaar, domineredes den sidst i Syttenhundrederne ganske af den vidtrækkende Horsensnyklassicisme, som ikke blot omskabte sit eget Arnested fuldstændigt i det attende Aarhundredes sidste Aartier, men ogsaa satte sig større eller mindre Afleggere rundt om paa Halvøen, og Vejle laa tilstrækkeligt nær til ganske at kunne beherskes.

Vejle havde i 1790 kun fem sluttede Laug,²⁾ og blandt de vigtigste Fag, der savnede Sømmenslutning, var Snedkerne; man ser da ogsaa derfor allerede paa et tidligt Tidspunkt af det attende Aarhundrede, at Læredrengene fra Vejle maatte ty til Horsens for at faa deres Uddannelse i det derværende, store og ansete Snedkerlaug, og der er Eksempler paa, at Snedker-mestrene i Vejle blev ved med at tilhøre Lauget i Horsens og regelmæssigt at deltage i dets Møder.³⁾ Disse Forhold gør det forstaaeligt, at man i Vejle har staaet i intim Kontakt med Snedkerhaandværket i Horsens, og det er sandsynligt, at lignende Omstændigheder har gjort sig gældende for de andre Fags Vedkommende.

Det er for de Problemer, der her skal drøftes, netop kun Snedkerfaget, som har Betydning. Horsens Snedkerlaug havde fra gammel Tid ikke blot været en Sammenslutning af Haandværkere, men tildels ogsaa af Kunstnere, idet Lauget havde holdt de gamle Billedsnidertraditioner fra Peder Jensens Dage i Live, og takket være Byens velhavende »Negotianter«, havde der altid været Brug for een eller flere virkelig duelige Billedskærere, der kunde smykke Borgerhuse og Kirker; Vejle har sikkert allerede paa et tidligt Tidspunkt maattet ty til Horsens, naar den savnede Kunstnere til at udføre Epitafier i dens Kirke eller Udskæringer paa dens Huse; desværre tillader Byens nuværende stærkt ændrede Udseende ikke at begrunde dette med tidlige Eksempler; men der er al mulig Grund til at antage, at den stærkt udskaarne Porthammer, som en af Byens betydeligste Mænd fra den Tid, Jens Fevejle, i 1769 anbragte paa sin Gaard i Torvegade, er udgaaet fra Horsensskolens Rokokoværksted. Dette Billedsniderarbejde er, saa vidt jeg har kunnet efterspore, det eneste Levn af et saadant fra Tiden før den store Brand, og dets Proviens falder smukt i Traad med, hvad de skrevne Kilder synes at meddele.

Fevejles store, smukke Porthammer, som den Dag i Dag vækker forbipasserendes Opmærksomhed paa Façaden af Huset Nr. 22 paa Torvegade i Vejle, er skaaret i Horsensbilledhuggerværkstedet, der lededes af Jens Jensen, som 1760 fik Borgerskab som Billedhugger i Horsens, hvor han vedblev at holde Værksted, indtil han døde i Aaret 1769.

Jens Jensen, hvis Fader havde været Billedsnider før ham, var den, der skulde føre de gamle Former videre iført et nyt Klædebon, Rokokoens; det blev ham, der skabte den karakteristiske Horsensrokoko, hvis

festligste Værk findes i Vejle Amt, nemlig Inventaret i Engom Kirke, der vel overhovedet er et af de morsomste Kirkeinteriører i hele Landet, præget af en ren verdslig Humor, der taler ud af enhver lille Del af det elegant skaarne, dekorative Snitværk.

Jens Jensen var gift med Mette Cathrine Olufsdatter, Enke efter »sejlendes Mand« Rasmus Jensen Hiernøe (d. 1759); ved sit Giftermaal med Mette Olufsdatter blev Jens Jensen Stedfader til hendes Søn af første Ægteskab, Jens Rasmussen Hiernøe, født den 2. Juni 1748, den Mand, hvis Liv og Virke skal omtales i det følgende.

Skønt Jens Rasmussen tilhørte en udpræget Skipper-slægt, af hvilken utallige Medlemmer før og efter ham hørte til paa Søen og helst var hyret paa Horsensskibene, der især efter 1800 for viden om, saa maa dog Faderen have sporet Evner til Billedhuggerkunsten hos Stedsønnen. Denne har sikkert imødekommet et naturligt Ønske hos Stedfaderen om at se Familjetraditionen bevaret, da han traadte ind i Horsensværkstedet som Læredreng; naar dette er sket vides ikke, men man maa antage, at det har været først i 1760erne, altsaa kort efter at Faderen havde nedsat sig i Horsens.

Sønnen glemte aldrig ganske, hvad han lærte i Stedfaderens Værksted, skønt dette helt blev drevet i Rokokoens Aand, og alle Jens Hiernøes Arbejder — bortset fra et enkelt tidligt — tilhører Nyklassicismen; da Hiernøe efter afbrudt Studieophold i København maatte vende tilbage til Horsens, knyttede han sin Produktion til Faderens, og da de ydre Betingelser ikke totalt var ændret, genspejler Formerne sig — dog oftest kun vagt — i Stedsønnens Produktion; Horsensnyklassicismen er ikke blot en Aflægger af den københavnske, den er ligesom Rokokoens særpræget, lokalbestemt.

Lahde, skæst 1802.

NIELS HIERNÖE

Födt 1748. Död 1801.

*Sku Patriotens Troet, hvis Tid
Svandt hen ved almengavnlig Tid.
Hans Borgerdaad og Kunstner-Værd
Vil lange werde mindet her.*

N.L.

Hiernøes Portræt stukket af Lahde 1802 efter en Gipsprofil
forfærdiget af Rajje.

Om Jens Hiernøe har lært meget andet end Snedkerhaandværk i Faderens Værksted, gives der ingen Steder Oplysninger, og selv om Uddannelsen hjemme ogsaa har været i »Bilthuggerkunst«, har det ingen afgjort Betydning haft; thi Stedfaderen sendte Jens Hiernøe til København for at uddanne sig der. Heller ikke om Tidspunktet for hans Afrejse til København vides noget bestemt; men da han allerede i 1769 var tilbage i Horsens, maa Københavnsopholdet være paa-begyndt omkring 1765, maaske først i 1766 eller 67. Den kunstneriske Kreds, Jens Hiernøe kom i Forbindelse med i Hovedstaden, har sikkert meget hurtigt faaet ham til at glemme, hvad han maatte have lært af Rokokoens Formsprog i Faderens Værksted; thi netop i disse Aar blev de første alvorlige Slag rettet mod den snart saa forkætrede Stilart, Rokokoen, og Hiernøe, der blev Wiedevelts Elev, kom i Kampens Brændpunkt, hvor han hurtigt har maattet lære de nye Idealer at kende; han var ung, og det har sikkert kun kostet ham faa Kampe at opgive, hvad Faderen har maattet kunne lære ham, og tilegne sig den nye Stils, Nyklassicismens, Former, saaledes som de foreløbigt ret ufuldstændigt udvikledes af Datidens førende Billehugger.

Johannes Wiedevolt, der var en personlig Ven af den berømte Kunstfilosof Winckelmann, som leverede det teoretiske Grundlag for en ny Vurdering af Antiken ogsaa indenfor Kunsternes Kreds, har sikkert formaaget at begejstre sin unge Elev, der kom direkte fra et lokalpræget Værksted, hvor der arbejdedes dygtigt med de gamle Former, men hvor man var ganske uvidende om, at en ny Stil var i Færd med at fødes. Der hersker nogen Uklarhed om, under hvilke ydre Betingelser Jens Hiernøe er traadt i Forbindelse med Ny-

klassicismen og dennes ivrigste Forkæmpere Wiedevelt og Harsdorff.

I sit »Eftermæle« meddeler Nyerup, at Hiernøe nød Akademiets Undervisning;⁴⁾ hans Karrière har i saa Fald ikke været videre glørværdig, da den ikke har sat sig Spor i Akademiets Protokoller; end ikke saa meget som den lille Sølvmedalje synes Hiernøe at have opnaaet; det kan dog maaske ogsaa tænkes, at Nyerup kan have været galt underrettet om dette Spørgsmaal. Maaske har Hiernøe blot været en af Wiedevelts private Elever, af hvilke der var saa mange i det travle Værksted i Materialgaarden ved Frederiksholms Kanal. Givet er det i hvert Tilfælde, at Hiernøe i de faa Aar, han har været i København, maa have været Mesterens direkte Elev; hvad han som saadan først og fremmest har lært, er Anvendelsen af Nyklassicismens rent ydre Kendetegn, de antikke Dekorationsformer og -led: Triglyfferne, Mæanderfrisen o. a.; endvidere har han tilegnet sig Louis-seize-Stilens særlige Yndlingsformer: Vasen og Baandet, ja, gennem Wiedevelt har han arvet Eigtved-Rokokoens yndede Dekorationer: Palmegrenen og Egebladet, som i hans personlige Udformning næsten bliver et uundgaaeligt Kendemærke paa hans Kunst.

Som det vil fremgaa af Gennemgangen af Hiernøes Arbejder, er der ikke bevaret noget Friskulptur fra hans Haand, og det er vel i det hele taget tvivlsomt, om han overhovedet har beskæftiget sig med andet end den rent dekorative Skulptur; dette behøver ikke at skyldes hans Evners Begrænsning, men kan simpelthen forklares deraf, at han overhovedet ikke har haft Lejlighed til at løse Opgaver indenfor den egentlige Monumentalskulptur; hans Bestilleres Kreds udgjordes jo fortrinsvis af velhavende Borgere og Kirkeejere, og

de Krav, de stillede til Billedhuggerkunsten, laa paa helt andre Omraader.

Under sit Studieophold i København uddannede Hiernø sig ikke alene i Billedhuggerkunsten, men iflg. Nyerup ogsaa i Arkitekturen, og kan man helt stole paa dennes Meddelelse, var han endog stærkt estimeret af Harsdorff. Hiernøes Betydning som Arkitekt skal blot antydningvis omtales her; den er relativt ringe, og hans Produktion falder udelukkende i de første Aar efter Hjemkomsten fra København. Da Harsdorff i 1778 opholdt sig i Horsens for at tilrettelægge Opførelsen af et Palæ til de forviste russiske Prinser og Prinsesser, omtaler han Hiernø i et Brev til Ove Høgh Guldberg,⁵⁾ men ikke som Arkitekt; Hiernø havde paataget sig forskelligt Billedhuggerarbejde ved Palæet samt Fremstillingen af nogle Møbler; Byens ledende Arkitekt var Anders Kruuse, og i Stedet for at konkurrere med denne paa Arkitekturens Omraade havde Hiernø valgt at slaa sig sammen med den erfarne Bygmester, til hvis Huse han leverede den dekorative Skulptur, der har givet Horsensnyklassicismen et rigere Udssende end andetsteds og et Særpræg, der gør den let kendelig, hvor den optræder.

Paa eet Punkt kan man dog sige, at Hiernø har haft Betydning som Arkitekt; thi uden at kunne føre Beviset her kan anføres, at han har bygget det første nyklassicistiske Borgerhus i Jylland, nemlig Nørregade Nr. 11 i Horsens i Aaret 1772; det er fuldstændig i Harsdorffs Aand og meget svagt i sine famlende Forsøg paa at efterligne den store Mesters klassiske Former. Maaske kan ogsaa Æren for at have bygget den første jydsk Herregaard i Harsdorffs Nyklassicisme tilskrives Hiernø; jeg tænker paa Petersholm ved Vejle, bygget 1775; flere af Bygningens Detaljer ligner

Hiernøes Borgerhuse paafaldende, uden at man paa dette Grundlag kan bygge andet end en foreløbig Formodning.

Hiernøes Begavelse som Arkitekt har været ringe og uoriginal; han har nøje fulgt sin Lærer Harsdorff i de klassicerende Detaljer, og han er sluppet daarligt fra sit Forsøg paa at skabe en Type paa et Pilasterhus, passende for en Provinsbys Krav, men svarende til Hovedstadens i ydre fornem Opstalt; her var det, Vennen og Medarbejderen satte ind, og Resultatet af deres Samarbejde fortjener en nøjere Redegørelse, som ikke kan indpasses i dette Arbejdes Rammer.

Hiernøes Ophold i København fik en brat Afslutning; ved Stedfaderens Død i 1769 maatte han vende tilbage til Horsens for at underholde sin Moder og Stedsøskende. Selv om man maa beklage, at han i Utide har maattet forlade sin paabegyndte Uddannelse i København, hvor han ikke har haft Tid nok til at blive sikker i Anvendelsen af Nyklassicismens dekorative Elementer, saa kan man dog vist uden videre med Nyerup tvivle paa, at han kunde have naaet sine Læreres Navnkundighed.

Stedfaderen havde ligesom sine Forgængere i Kunsten i Horsens ikke naaet at tjene andet end til det daglige Livs Ophold, og det har været af den pure Nødvendighed, at Hiernøe straks har maattet træde i hans Sted. De første Aar synes Hiernøe at have ledet Værkstedet for Enken, og Tiden er vel gaaet med at fuldende Faderens efterladte Arbejder; Omstændighederne har atter tvunget Hiernøe tilbage til Rokokoens, og hvor nødig han end har villet det, har han for en Tid maattet glemme, hvad af nyt han havde lært i København; endnu var Jylland ikke moden til Nyklassicismen, langsomt og modstræbende har man i Horsens

givet efter, og der gik et Par Aar, før den helt havde sejret. Dette skete endeligt i 1778, da selve Bevægelsens Førstemand Harsdorff gav Horsens nye Centrum, Fyrsteresidensen paa Tørvet, et nyklassicistisk Klædebon; da gav de sidste Tvivlere blandt Byens Borgere efter og skyndte sig at give deres Huse et Anstrøg i den nye Aand; hertil var Hiernø altid rede. Nu var der ikke længere Tvivl, Nyklassicismen blev Tidens Løsen.

Karakteristisk for de Omstændigheder, under hvilke Hiernø har maattet arbejde i de første Aar i Horsens, er hans tidligste Arbejde som Arkitekturdekoratør, en udhugget Stenplade, der har siddet over Døren til Søndergade Nr. 15 i Horsens. Det er det eneste signerede Arbejde af Hiernø; det bærer Aarstallet 1772 og er i alle Former ren Rokoko. Man kan tage denne smukke gotlandske Kalksten som et Udfald af Kampen mellem nyt og gammelt. Hiernø har sikkert slaaet et Slag for det nye, han havde lært i København; men Bestilleren, en af Byens rige Købmænd, har ikke vovet at være den første, der smykkede sit Hus »paa den antikke, nu brugelige Manér«, som Hiernø selv udtaler det et Sted i Forbindelse med Palæet; Bygherren har holdt paa, hvad der hidtil havde været anset for god Latin i Byen, og som det ofte gaar, naar Bestilleren og Kunstneren er uenige, maa den sidste give op, tvunget af Nødvendigheden.

Dristigere end Købmanden paa Søndergade var Sadelmageren Claus Andersen paa Nørregade i Horsens, som samme Aar ikke alene lod Hiernø opføre ovenfor omtalte Pilasterhus helt i den nye Stil, men ogsaa lod hugge et Skilt af en stor, gotlandsk Kalkstensblok, som trods konservative Islæt næsten er ren Nyklassicisme; dette smukke Sadelmagerskilt befinder sig nu i Horsens Museum, hvor det indtager en fremskudt

Plads, fortjent baade i Kraft af sin Skønhed og sin kunsthistoriske Betydning; thi her tonede Hiernøe for første Gang som Billedhugger Nyklassicismens Flag over Horsens.

Denne Overgang mellem Rokoko og Nyklassicisme omkring 1772 kan efterspores i en anden Gren af Hiernøes Produktion, som der senere i denne Artikel skal gøres nøjere Rede for, nemlig i det store Antal af Ligsten, som er udgaaet fra Horsensværkstedet, og som er saa fyldigt repræsenteret i Kirker og paa Kirkegaarde i Bjerge og Hatting Herreder. Her kan man meget nøje følge den Udrenselsesproces, der fra de rige, af Faderen inspirerede Rokokoarbejder førte til de nyklassicistiske, enkle og selvstændige.

Hiernøe har ikke i længere Tid end i et Par Aar kunnet være Moderens Bestyrer af Stedfaderens Værksted; da han endvidere har maattet opgive sin Arkitektvirksomhed, fordi Byen fik en Mand, som var langt kyndigere paa dette Omraade, er det naturligt, at han har søgt Borgerskab for sig selv som Billedhugger; det havde jo vist sig, at der paa forskellig Maade endnu var Brug for en saadan i Horsens. Hiernøe havde, efter at de første Par Aar var gaaet, faaet slaet sit Ry fast i Borgernes Bevidsthed som en duelig Efterfølger af Stedfaderen, og da yderligere den ny Stil begyndte at trænge frem for Alvor, blev der ligefrem haardt Brug for en Mand, der var fortrolig med dens Former og i Stand til at udplante den i Provinsbyen og paa Landet. Den 14. Juni 1773 bevilgedes der Jens Rasmussen Hjarnø Borgerskab som Billedhugger i Horsens.⁶⁾

For yderligere at sikre sin Stilling som saadan ansøgte Hiernøe samtidig om at faa kgl. Privilegium paa at være Billedhugger i Horsens; men Ansøgningen, der

anbefalede af Magistraten i Horsens, blev afslaaet; Hiernøe maatte søge at klare sig uden.⁷⁾

Den unge Billedhugger vidste ogsaa at skabe sig en Karriere indenfor de afstukne Rammer; hans mangesidede Talent var netop af den Art, at det sikrede ham en fremskudt Plads indenfor Borgerskabet, og da han døde i 1801, følte dette Tabet som uerstatteligt; og som vi har set, giver fremragende Mænd deres Sorg over hans Bortgang Luft i Tidens opstyltede, højtidelige Stil.

Der er allerede i det foregaaende skitseret nogle Sider af Hiernøes mangeartede Virksomhed: hans Optræden som Arkitekt og Billedhugger; men foruden som saadan har han ogsaa virket som Byplanlægger, Havneingeniør og lignende; hvad Hiernøe har udrettet paa Ingeniørkunstens Omraade vil ikke blive omtalt her, men der henvises i Noterne til Steder, hvor man vil finde fyldige Oplysninger om hans store Arbejder paa disse Felter.⁸⁾

Selvom Hiernøes Ingeniørarbejder, ikke mindst ved Horsens Havns Udrensning, var det, der imponerede Samtiden mest, har han dog selv betragtet Billedhuggerkunsten som sit egentlige Kald, og skønt netop hans Alsidighed og fængslende Personlighed gør ham interessant ogsaa i Nutidens Øjne, vil Billedet af ham dog først og fremmest tegne sig i Form af Horsensnyklassicismens Billedhugger.

Hiernøes Produktion som Billedhugger falder i to forskelligartede Kategorier, der dog har det fælles, at de begge ligger indenfor den rent dekorative Skulptur; hans verdslige Skulptur, Udsmykningen af Borgerhuse med Sandstens-, Træ- og Stukdekorationer vil ikke blive behandlet her; den har en intim Tilknytning til de Huse, hvorpaa den optræder, som gør det naturligt at omtale den i Forbindelse med disses Arkitekt Anders

Kruuse, Hiernøes Ven og Medarbejder i mange Aar.

Skarpt adskilt ved sin Art fra den profane Dekorationsskulptur er den anden Gren af Hiernøes Produktion, hans dekorative Kirkeudstyr; som en underordnet Afdeling indenfor denne kan man anbringe hans Ligsten, der, som allerede antydet, har en særlig Værdi, fordi de tillader at følge Stiludviklingen meget nøje.

Paa dette, den kirkelige Billedhuggerkunsts Omraade, fortsatte Hiernøe Stedfaderen Jens Jensens Virke; som det vil blive paavist af mig andetsteds, er denne Billedsnider, der arbejder i en rig Rokokomaner, Mester for nogle meget markante østjydske Kirkeindrer fra 1760'erne. Stedsønnen har været fortrolig med disse Arbejder, og da han en Snes Aar efter deres Tilblivelse stilles overfor lignende Opgaver, fornægter han ikke aldeles, hvad han her har lært, trods det en hel ny Stil var opstaaet, en Stil, som han ellers helt viede sig. Hiernøes kendte kirkelige Arbejder er alle fra næsten samme Tid, 1780'erne; men maaske vil der i Fremtiden dukke flere op, som kan supplere Udviklingsrækken.

Det første store Kirkeinventararbejde af Hiernøe er Hatting Kirkes Inventar. Kirken er bygget i 1786; Bygherre var Etatsraad Lars de Thygeson til Bygholm,⁹⁾ og man kan vel formode, at han som Arkitekt har brugt Bygmester Anders Kruuse i Horsens; næsten overalt, hvor den ene har virket ved en Kirke, optræder den anden, og det har sikkert en levende Baggrund, naar Søren Møller indleder et af Versene i sin Jammerklage med følgende Strofer:

Ak! han savner dig, den ædle Kruse,
Haand i Haand I vandred Banen frem,
Fælleds bygte I de skønne Huse;
Han gav Styrke, du gav Smag til dem.¹⁰⁾

Vi skal senere se uomtvistelige Eksempler paa Hiernøes og Kruuses Samarbejde, som altsaa ikke har indskrænket sig til Profanarkitekturen. Da Hatting Kirke ifølge en Indskrift paa en Sandstensplade (af Hiernø) var færdig i 1786, maa man slutte, at Inventaret er praktisk talt samtidigt. Paa nær Granitdøbefonten, som stammer fra den middelalderlige Kirke, der laa paa samme Sted, hvor de Thygeson opførte sin nye Bygning, er alt Inventaret fra Hiernøs Haand, og de enkelte Stykker er typiske for hans Løsning af dets forskellige Funktioner.

Altertavlens Skema gaar igen i alle de andre endnu eksisterende af Hiernøe; ja der synes overhovedet kun at have været eet Arbejde af den Art, som har afvejet fra Typen, nemlig en nu forsvunden Altertavle fra Vor Frelzers Kirke i Horsens. Tavlen bestaar af et Midterfelt, hvori er indsat et Maleri (det nuværende er af nyere Dato); dette flankeres af to Søjler, hvis nederste Tredjedel er kannelerede, og som foroven afsluttes med korinthiske Kapitæler. Midterpartiet, som er fremskudt, afsluttes foroven over en høj Tandsnitgesims med et Jehovaøje omgivet af flødebollelignende Skyer og en Straalekrans. Paa hver Side af Midterpartiet er smallere Sidefelter, som er udstyret med et Baand, i hvilket forskellige Symboler er ophængte; paa Gesimsen over Sidepartierne staar et Par Louisseize-Vaser. Svarende til Gesimsen foroven er en høj Sokkel forneden. Man har i Hatting pietetsfuldt søgt at bevare de samtidige Farver, ikke alene her paa Altertavlen, men i hele Kirkens Indre. Altertavlen er stafferet med en graa og hvid Marmorering, ved hvilket den staar i den skarpeste Kontrast til Stedfaderens muntre Snitværker, der ogsaa, hvad Stafferingen angaar, er et helt Festfyrværkeri; men dette var ganske

mod Nyklassicismens Aand, nu ønskede man det strenge, det værdige fremhævet og efterlignede Marmorarterne i Bemalingen; thi egentlig burde som i Oldtiden kun ædle Materialer have været anvendt, og i Mangel af disse maskerede man de mindre kostbare.

Spørgsmaalet bliver, hvor man skal søge Forbilledet for denne Altertavletype, som Kunstneren har sat saa megen Pris paa, at han har gentaget den atter og atter. Undersøgelserne synes at vise, at denne Opbygning i de store Hovedtræk er original, om end Forudsættningerne for visse Detaljer kan paavises.

Wiedevelt har ikke givet Hiernøe nogen Anvisning paa Løsningen af en saadan Opgave; hos ham kan han ikke have lært andet end visse antikt inspirerede Enkeltformer; deres Kombination maa i dette Tilfælde skyldes Kunstnerens egen Opfindsomhed. Betragter man, hvorledes Stedfaderen Jens Jensen løste en lignende Opgave, er der naturligvis den afgørende Forskel, som Tiden giver; men samtidig er der Lighedspunkter, som ikke gør det usandsynligt, at Hiernøe paa Grundlag af Stedfaderens sidste Altertavle kan have naaet til sin Løsning uden noget Forbillede udenfor Horsenskunstens Omraade.

Jens Jensen skar i 1769 Altertavlen til Tyrsting Kirke for en Broder til Lars de Thygeson; dette Værk er meget maadeholdent i Formerne i Forhold til Jens Jensens noget ældre Produktion (Engom Kirkes Inventar f. Eks.), og gennem en Udrensning og Stivnen af alle Former og ved at bortfjerne alle Rokokoornamenter og erstatte dem med antikiserende kan Hiernøe have været kommet til sin Løsning. Det er interessant saaledes at kunne vise, hvor sejgt en Provinstradition kan holde sig, hvor isoleret og original den kan vedblive at være; trods de uhyre Forskelle, der maa være mel-

lem Jens Jensens saa udprægede Rokokoarbejder og dette, ligesaa fremtrædende Louis-seize, blev Baandet fra Fortiden altsaa ikke ganske kappet over. Denne nyklassicistiske Altertavle laa i Kim i Horsensbilledskærernes bruskarokke, 200 Aar ældre Arbejder. Direkte overtaget fra Stedfaderens Altertavler er Jehovaøjet i Skyerne og Solgisen, i dette Tilfælde plumpt udført og sammentrykket paa en ubehagelig Maade; i det hele taget er denne Altertavle i Hatting Kirke den daarligst udformede af Typen, og med en vis Vemod sammenligner man den med Stedfaderens overstrømmende humørfyldte; her er alt pure Højtidelighed, en Ophøjethed, som hos Nutidens Betragtere nu og da maa kalde paa Smilet, ligesom Søren Møllers og Prof. Todes Vers gjorde det, men som af Datiden er blevet taget ganske alvorligt.

Altertavlen i Hatting Kirke flankeres i Korets Vesthjørner af Skrifte- og Degnestol, uundværlige Led af det fra Horsensværkstederne udgaaede Inventar. I Korets nordøstre Hjørne, som aabenbart har været Døbefontens tidligere Plads, hænger nu kun dens Himmel; et enkelt, men fint lille Arbejde, hvor Kunstneren har fundet Anvendelse for sine Yndlingsmotiver: Egebladranken og Palmegrenen. Kirkens Prædikestol synes ogsaa at have bevaret sit oprindelige Udseende; i dens Fyldingfelter optræder Hiernøes andet Hovedmotiv: Baandet i hvilket Symboler af forskellig Art er ophængte; ogsaa dette Stykke Inventar virker især ved sin klodsede Opstilling noget tungt, men gaar smukt ind i Helheden. Kirkens Stolestader har Hiernøe forsynet med Gavle, som foroven afsluttes med en forgyldt Bladkrans.

Som det fremgaar af ovenstaaende Gennemgang af Inventaret, danner det en sjælden Helhed og skaber et

af vore faa, homogene Landsbykirkeinteriører i Louis-seize-Stil. I Hatting Kirke er bevaret et enestaaende Eksempel paa Nyklassicismens Løsning af et Kirkebyggeri; thi Inventarets Værdi forøges ved den samtidige Ramme, Kirkebygningen, og Indtrykket af Nyklassicismens Stil forøges endvidere ved den smukke Samling af Ligsten, der er bevaret i Vaabenhuset, Wiedevelts pompøse og stemningsfulde Gravminde paa Kirkegaarden og den statelige Præstegaard, som ligger op til Kirkegaarden og kun er en halv Snes Aar ældre end Kirken. Skjult anbragt paa Gavlen af Kirkegaardens Redskabshus gemmer sig et lille Minde fra Rokokoen, en ypperlig Gravsten af gullandsk Marmor, et Værk af Hiernøes Stedfader Jens Jensen: den synes at skamme sig over sin Tilstedeværelse og har ikke turdet tage Plads blandt sine yngre Brødre i Vaabenhuset.

Med en for Datiden saare karakteristisk Pietetsløshed fjernede Arkitekt Estrup i 1905 det gamle Inventar i As Kirke¹¹⁾ (Bjerge Herred) og erstattede det med nyt i »linealgotisk«¹²⁾ Stil. Et gammelt Fotografi tillader dog, at man faar et Indtryk af, hvorledes Kirken har set ud før »Restaureringen«, og Dele af Inventaret er efterhaanden reddet fra Undergang og opbevares nu i Horsens Museum. Ganske som Hatting Kirke var As en Herregaardskirke — det er i det hele taget en Regel, næsten uden Undtagelse, at man kun finder Kirkeinventar fra det attende Aarhundrede i Landsbykirker, der har tilhørt en Herregaard, eller i Købstadskirkerne — den ejedes af Herren til Palsgaard, Baron Juel, som sikkert kun faa Aar efter, Hatting Kirke fik sit Inventar, har forsynet denne med et af en lignende Art, ogsaa af Hiernøe. Altertavlen¹²⁾ er af Hattingtypen, men af langt bedre Kvalitet; den

As Kirkes Indre før 1905 (efter et gammelt Fotografi).

er slankere og mindre plump, hvad baade kan skyldes Kunstnerens forøgede Erfaringer, men ogsaa, at Rummet her har tilladt en bedre Udformning, da Koret er overdækket, ikke med et fladt Loft som i Hatting, men med et Hvælv, hvorunder Altertavlens Topstykke frit kan udfolde sig. Svarende til Forholdet i Hatting er Degne- og Skriftestol anbragte i Korets Hjørner. Interessant er Døbefonten, som Forfatteren ved et Tilfælde opdagede i en Præstegaard i Thy og ved Ejerens Elskværdighed erhvervede for Horsens Museum; den er cylinderformet og af Træ; Materialet har vel været medvirkende til denne lidet traditionsmæssige Udformning af dette Stykke Inventar, hvorpaa der kun findes nogle ganske faa samtidige Eksempler i hele Landet; den virker nu i sin brune, tunge Egetræs-

maling noget servanteagtigt, men har i sit oprindelige Udseende taget sig net ud med en Louis-seize-Vase paa Laaget, alt malet hvidt med Guirlandedekoration i Guld paa Siderne.

Ved Udformningen af Prædikestolen har Hiernø søgt en hel anden Løsning end i Hatting; ogsaa denne var som Døbefonten cylindrisk med en enkel Ranke-dekoration paa Siderne og forneden afsluttet med en flad Kegel. Himlen var langt lettere end Hattings. I hele sin Form minder denne Prædikestol om Empirens faste Type, som fandt sin første Udformning i Harsdorffs og Wiedevelts smukke Prædikestol i Vor Frelseres Kirke paa Christianshavn.

Vis à vis Prædikestolen skyder Herskabsstolen i en spændt Bue ind i Rummet og afgrænser de fornemmes Indelukke; den var som det øvrige smukt udformet i sine Enkeltheder, hvor fine Profiler, smaa, lette Hængeornamenter og øverst Palmekranse udgjorde hele Dekorationen.

Stoleværket var lukket, hvilket bevirkede den Helhed, som de protestantiske Kirker oftest mangler i Modsætning til de katolske, hvor som Regel ingen faste Stole findes. Sit store Bidrag til Helheden maa ogsaa det uregelmæssige Flisegulv have givet, sikkert af gullandske Fliser og samtidigt med Inventaret.

Man maa dybt beklage, at denne Kirkes Indre ikke er blevet bevaret; det har været langt mere inspireret end Hatting Kirkes, her er Tørheden afløst af en morsom Anvendelse af Cylindermotivets, som først anslaaes i den lille Døbefont i Koret, for dernæst udvidet at træde frem i Prædikestolen i Korbuen og endelig fuldt at udfolde sig i Herskabsstolens vidtfavnende Halvcylinder. Hvis Kirken i Dag havde haft dette Inventar, vilde den have været et af Landets morsomste Eks-

empler paa et nyklassicistisk Kirkeinteriør, i Stedet for som nu at fryse Beskueren ud med sit maskinpolerede Egetræ.

Et andet forsvundet Arbejde af Hiernøe er Altertavlen i Vor Frelzers Kirke i Horsens, der maa stamme fra 1790 og har haft et ganske andet Udseende end de to allerede omtalte Altertavler. Man kan danne sig et lille Begreb om, hvorledes den har set ud, dels af en Opmaaling af Kirken, der viser dens Udseende før »Restaureringen« i 1864, dels af nogle gamle Beskrivelser; den synes at have tildraget sig de tilrejsendes Opmærksomhed, og flere Rejsedagbogsforfattere fra første Halvdel af det nittende Aarhundrede har omhyggeligt noteret deres Indtryk. Molbech skriver saaledes:¹³⁾ »Alteret har en usædvanlig Skikkelse, da det er indrettet som en Nische, hvis Halvkuppel bæres af hvide, riflede ioniske Piller med forgyldte Capitæler. I Nischen og paa Tavler ved Siderne findes otte Malerier af en ung Maler, som vel ikke have noget udm. Kunstværd, men dog forekom mig at være saaledes udførte, at de ret vel kunne pryde en Kirke. Alt Arbejde ved Alteret er et Værk af to i Horsens fødte Kunstnere ved Navn Hiernøe og Bræstrup, som her have viist, at de hverken mangle Smag eller Talent.« I Finn Magnussens Jellingerejse¹⁴⁾ læser man om Forfatterens Begejstring for Alteret, medens Høyen¹⁵⁾ fælder en haard Dom over det, da han i 1830 besøger Horsens og gennemgaar dens Kirker. Da intet er bevaret af dette Alter, er man ganske afskaaret fra selv at tage Stilling til dets Værdi som Kunstværk og danne sig en klar Forestilling om, hvorledes det originale Niche-motiv har været anvendt. 1864 blev Alteret fjernet sammen med Kirkens øvrige Inventar, hvoraf det aller-meste var samtidigt med dette, saaledes at Kirkens

Indre maa have været typisk for det attende Aarhundredes Smag, fyldt som det var med lukkede Stole og Pulpiturer,¹⁶⁾ hvor Byens fornemme Borgere hver har haft sin Plads efter Rang og Stand.

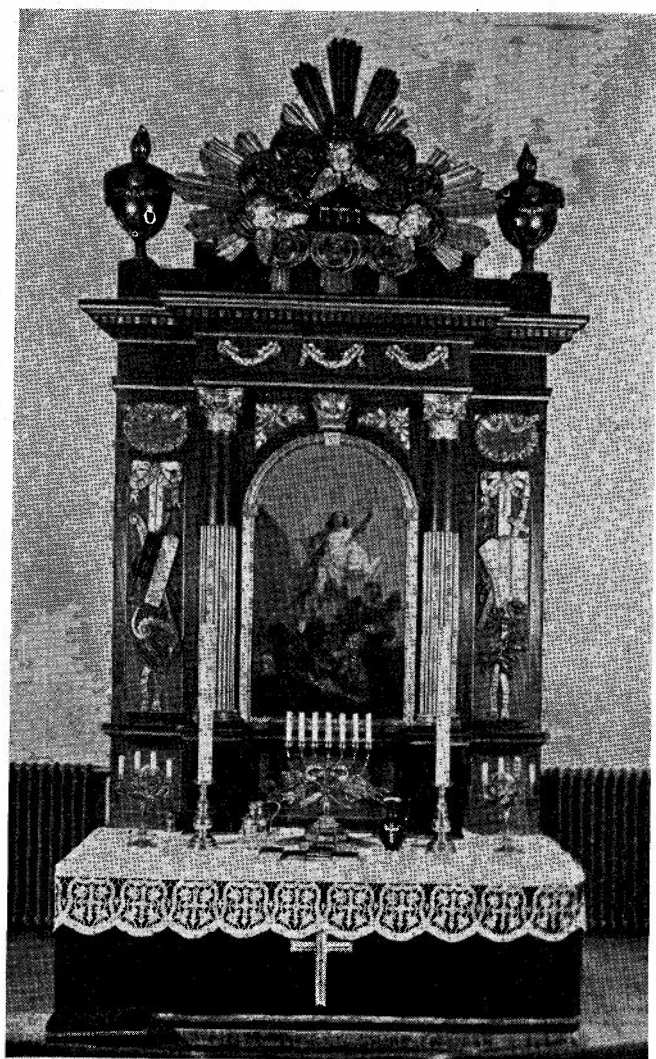
Efter den store Brand i Vejle i 1786 blev der haardt Brug for Haandværkere og Kunstnere ved den ødelagte Bydels Genopførelse, og da Byens egne Folk ikke kunde præstere det fornødne, maatte man hidkalde Assistance fra Nabobyen Horsens. Man betjente sig i første Række af de to Venner Hiernøes og Kruuses Hjælp; deres første Opgave blev som allerede nævnt at regulere Søndergade. En naturlig Følge heraf har været, at de har ladet sig engagere af Privatmænd, som opførte Huse paa de brandhærgede Grunde, og nogle af disse typiske »Horsenshuse« staar da ogsaa den Dag i Dag, om end de fleste er stærkt ændrede.

I dette Arbejde vil vi dog kun fæstne vor Opmærksomhed paa, hvad der er levnet af Hiernøes Arbejder i Byens Kirke. Vejle Kirke gennemgik 1791 en Hovedreparation,¹⁷⁾ som lededes af de to Horsensmænd Hiernøe og Kruuse, og saaledes som det altid synes at have været Tilfældet; hvor disse arbejdede sammen, fordelte de ogsaa her Arbejdet paa den Maade, at Anders Kruuse underlagde sig det rent bygningsmæssige, medens Hiernøe udførte det ved Restaureringen forefaldende Billedhuggerarbejde; af dette er nu kun Altertavlen bevaret; men derudover har Hiernøe næppe lavet noget synderligt.

Altertavlen i Vejle Kirke er det største blandt Billedhuggerens bevarede kirkelige Arbejder og viser den modne Udformning af Hatting-Skemaet, hvori der ikke er sket nogen væsentlig Ændring. Altertavlen, der kommer daarligt til sin Ret i det mørke Kor, har vundet meget fremfor de tidlige Eksemplarer af Typen;

Hiernøe har været mere sikker i Detaljernes Udarbejdelse og har bedre forstaaet at afveje de enkelte Led mod hverandre, saaledes at Helheden er blevet rolig; men samtidig har den bevaret den Stivhed, som desværre var en Side af Billedhuggerens Talent, han aldrig fandt bort fra. Man har i den seneste Tid begaaet den store Fejltagelse at udskifte Midterfeltets gamle Maleri med et nyt af tvivlsom kunstnerisk Værdi og af en paa Stedet afgjort uheldig Virkning. Det gamle Billede, som er samtidigt med Rammen og nu ophængt i Kirkens søndre Korsarm, kan vel ikke kaldes noget fremragende Kunstværk, men passede langt bedre i sine Omgivelser, hvori det har været helt indsmeltet, da Hiernøes Udskæringer havde sin oprindelige Staffering. Billedet, der forestiller Christi Opstandelse, er nederst i venstre Hjørne signeret med Kunstnerens Navn; det er malet af den samme Maler, som Molbech nævner under Beskrivelsen af Altertavlen i Vor Frelses Kirke i Horsens, nemlig Carsten Bræstrup. Weinwich omtaler ham i sit Kunstnerleksikon,¹⁸⁾ men anfører ikke andre af hans Arbejder end Billederne i Horsens, som er gaaet tabt. Carsten Bræstrup fik Borgerskab i Horsens som Maler i Aaret 1787¹⁹⁾ og har flere Gange arbejdet sammen med Hiernøe, til hvis Altertavler han leverede Midterbillede. Han har sikkert ogsaa virket som ren og skær Dekorationsmaler og forsynet mangt et Kirkeinteriør med Datidens Yndlingsstaffage, Marmorering, graa og hvide Farver med Guld. Alterbilledet i Vejle viser tilfulde, at nogen original Kunstner har han ikke været, dertil har han kæmpet med for mange tekniske Vanskeligheder; hans Tegning er svag og hans Farver ikke altid helt rene, selv om de er paa-faldende klare for en Maler, der ikke kan have kendt Eckersbergs lyse Palet.

Altartavlen i Vejle Kirke.

Den stærkt bevægede, barokke Komposition i Vejle-arbejdet er ikke Kunstnerens egen. Under en Rejse i Frankrig opdagede jeg det fjerne Forbillede: et stort Maleri indsat i en Altertavle fra det attende Aarhundrede i den nordre Korsarm i Domkirken i Bayeux; dette kan Bræstrup have lært at kende gennem et Kobberstik. Selv om Springet fra Altertavlen i den store franske Domkirke til den i Kirken i Vejle er stort, hvad Kvaliteten angaar, har de to Kunstværker dog mange formelle Ligheder, og det var en Oplevelse at konstatere Eksempler paa, hvor international Kunsten var i det attende Aarhundrede, ved at blive mindet saa stærkt om Vejle Kirkes Altertavle paa et saa fjerntliggende Sted.

Man har ved at erstatte det oprindelige Billede med et nyt ikke alene givet Altertavlens kunstneriske Helhed et Skaar, men ogsaa berøvet den en Del af sin gode Virkning og Forbindelse med Kunsthistoriens store Linjer.

Der kan næppe være Tvivl om, at det er Altertavlen i Vejle Kirke, som har været det højt beundrede Forbillede for Altertavlen i Daugaard Kirke, der i et og alt virker som en forenklet Kopi efter Kunstværket i den nære Købstad.

Bestilleren fra Daugaard har sikkert udtrykkeligt ønsket sin egen Kirke smykket med en Alterprydelse, der kom saa nær som muligt op ad Vejles. Blandt Hiernøes Altertavler er denne den enklest udformede og virker trods sin delvise Ombygning endnu meget smukt; det klæder Typen at optræde i en simpel Udførelse, berøvet nogle af sine Dekorationer, der i Vejle virker lidt tungt; det hele er her gjort slankere og lettere. Hvis man ved den paatænkte Restaurering vil give Altertavlen sin oprindelige Staffering og erstatte Bil-

ledet med det gamle, som hænger paa Korets Østvæg, bag Alteret, og som er en Gentagelse af Bræstrups Vejlebillede, saa vil den kunne blive af en meget smuk Virkning. Den er det bedste endnu eksisterende Eksempel paa, hvorledes Horsensnyklassicismen løste en saadan Opgave, fuldtud originalt, og ved sit direkte Forbillede i Vejle By og sin Ophavsmand fra Horsens knytter den disse to Byers kunstneriske Kultur i Slutningen af det attende Aarhundrede nær sammen.

Den ændrede Altertavle i Ørum Kirke og Resterne af et Epitafium sammesteds har ogsaa sine Forudsætninger i Hiernøes Kunst; selv om Arbejderne er fra Aarene umiddelbart efter Billedhuggerens Død, kan de godt have været fremstillet i hans Værksted, som har været fortsat en kort Tid deréfter under en meget daarlig Ledelse, der intet har præsteret udover yderst middelmaadigt Haandværk.

Hiernøes sidste større Arbejde paa Kirkeinventarets Omraade har været en Ombygning af Skanderborg Slotskirkes Indre; i en Medaljon paa Orgelpulpituret angiver Aarstallet 1800 Tiden for dette Værk, hvorved Kirken fik to af sine Pulpiturer samtidig med, at de to tidligere eksisterende blev overdækkede, Altertavlen ombygget og ligesom Orgelet forsynet med Louis-seize-Vaser og andre Dele af Hiernøes karakteristiske nyklassicistiske Dekorationsgenstande. Selv om dette Arbejde ikke fuldtud er Hiernøes eget, men kun en Modernisering af det allerede da forefundne Inventar, sporer man dog en mindre Elegance end i Billedhuggerens tidligere Arbejder; det hele er mere klodset og ufølsomt gjort end sædvanlig hos Hiernøe, og maaske kan dette tilskrives den Sygdom, som prægede Kunstnerens sidste Tid. Alligevel er Skanderborg Slotskirkes Indre interessant ogsaa i Kraft af den nyklassicistiske

Akcent, Renæssanceinventaret fik i Aaret 1800, og man maa haabe, at fremtidige Forbedringsbestræbelser mere maa gaa ud paa at gøre Træværkets Farver lettere end at ombygge eller nedbryde Pulpiturene; Jylland ejer kun faa Kirker, der bedre end denne illustrerer det attende Aarhundredes Forkærlighed for Opbygninger af lukkede Loger.²⁰⁾

Som en gavmild Skytsaand, der fra sit ophøjede Stade lader sine Yndlinge tilflyde Velsignelser ved hver given Lejlighed, mærker man Ove Høgh Guldberg bag næsten alle betydelige Foreteelser i Horsens i denne Tid; Byen kan takke den store Statsmand for meget. Struensees Efterfølger som Geheimekabinetssekretær og Enkedronning Juliane Maries fortrolige skaffede sin Fødeby det højfyrstelige Hof i 1778, som ikke alene ydede Byen en god Indtægt, men ogsaa gav den Residensbyens fornemme Stempel. Byens Borgere sluttede op omkring Hoffet, og Kulturen kulminerede nu i Nyklassicismen for anden Gang i det attende Aarhundrede paa en lignende Maade som ca. 25 Aar før, da Lichtenberg i sin fremtrædende Residens paa Søndergade var det fornemme Borgerskabs Centrum. Det var Guldberg, der som Stiftamtmand i Aarhus var Sjælen i Havnens Forbedring fra 1785—1802; men ikke alene ved disse betydelige Foretagender viste Statsmanden sin Fødeby en rørende Interesse, ogsaa i det smaa støttede han Byen og dens Borgere. Ganske særlig havde den lærde Skole, hvorfra han selv var udgaaet, hans Bevaagenhed, og paa en smuk, personlig Maade opmuntrede han, oplyst gennem Brevveksling med Rektoren, Skolens dygtigste Elever med Bogpræmier og Pengegaver. Guldberg ønskede selv at have Haand i Hanke med Gavernes Anvendelse og gav Skolens Rektor Anvisning paa nyttige og belærende

Sysler, som de historisk interesserede Elever passende kunde sættes til. Saaledes skrev Guldberg den 9. Oktober 1779 til Rektor Tauber:²¹⁾ »Til Hornsyld sender jeg herved 10 Rd., som Deres Velædelhed vilde give ham fra mig; men tillige bede ham at sende mig tilkommende Sommer en Fortsættelse over saa mange Liig-steen paa Kirke-Gulvene især, som han kunde læse.«

Disse Ligsten, som den dygtige Discipel har forsøgt at tyde, er nu næsten alle forsvundne, og de, der har afløst de gamle, slidte i Byens Kirkegulve, er i Tidens Løb blevet medtagne; ingen ligger længere over Grave, som indeholdt det jordiske af de Mænd, hvorom Indskrifterne meldte. Ved Prof. Storcks Restaurering sidst i forrige Aarhundrede af Klosterkirken i Horsens blev de fleste af de gamle murede Begravelser i Gangene mellem Stolestaderne sløjfede og en lang Række Gravsten blev lagt udenfor Kirken paa den lille Grønning, fordum Byens Kirkegaard, hvor de fattiges Ben smuldrede, og siden blev Indskrifterne i mange Tilfælde ganske slidt ud, fordi Børnene brugte dem som Legeplads; nu ligger de mosgroede under de høje Linde, og et enkelt læseligt Navn hist og her minder den forbigaaende om Byens gamle Slægter.

De gamle Ligsten har ikke blot kultur- og personalhistorisk Interesse, men ogsaa kunsthistorisk, og ved at gaa dem igennem paa samme Maade, som Guldberg anviste Hornsyld at gøre det, samler man ikke alene mange værdifulde Oplysninger om de gamle Borger-slægter, men ogsaa en typologisk, stilhistorisk Udviklingsrække, som supplerer, hvad man kan iagttage paa andre Omraader. Det følgende skal ikke gøre Krav paa at være en fuldstændig Oversigt over alle eksisterende Ligsten, som er udgaaet fra Hiernøes

Værksted i Horsens, men kun tilsigte i Hovedtrækkene at opridse Formernes Udvikling.

Allerede ved Midten af det attende Aarhundrede var det gaaet af Brug at opsætte Epitafier i Kirkerne over de døde; Antallet af Rokokoepitafier er forsvindende i Forhold til Bruskarokkens; man kom atter ind paa at markere mere velhavende Borgeres Grave ved en huggen Sten med en Indskrift. Fra Jens Jensens Horsensværksted er der udgaaet i det mindste 3 storartede Ligsten af gullandsk Kalksten omkring 1760; én er bevaret i Vaabenhuset i Falling Kirke; nævnt er allerede Hatting Kirkegaards, som ligner den førstnævnte uhyre meget; én af en lidt afvigende Form, men næsten samtidig, findes paa Korets Nordvæg i Gylling Kirke. Disse Ligsten er ligesaa typiske for Horsensværkstedets rige Rocailleanvendelse som de andre Arbejder, der er udgaaet herfra; men ikke desto mindre danner de Grundlaget for Nyklassicismens Ligsten fra Hiernøes Værksted, ganske som man i Jens Jensens sidste Altertavle kan se Udgangspunktet for Hiernøes Udformning af sin Type.

Jens Jensens Rokokoligsten har et Dekorations-skema, hvis Hovedbestanddel er en portalagtig Ramme med forkrøppede Led, foran hvis Pilastre to Kvindefigurer flankerer et ovalt Skriftfelt, som er omgivet af Rankeværk; Fladerne omkring Skriftfeltet er udfyldt med en vilter Rocailledekoration. Jens Hiernøe overtager i sine første Ligsten denne Type næsten uændret; men karakteristisk nok forenkler han den paa den Maade, at han først fjerner de to Kvindefigurer, som var et Levn fra Bruskarokken, og dernæst Rocailleværket. Pilasternes Skafter forsyner han i Stedet for de fjernede Figurer med forskellige af Dødens Symboler, ophængte i Baand, altsaa ganske tilsvarende

Udsmykningen af Altertavlernes smalle Sidefelter. Arkitekturrammen og det bladomkransede, ovale Indskriftfelt bibeholder han. Der er saaledes endnu ikke nogen afgørende Forskel mellem Jens Jensens sen-rokoko Ligsten fra 1760erne og Stedsønnens første nyklassicistiske Tillem্পninger fra Tiden omkring 1772. Der findes Eksemplarer af denne Overgangstype bl. a. paa Klosterkirkegaarden i Horsens, hvor en ituslaaet Sten, beliggende i Grønningens sydvestre Hjørne er ene om at repræsentere denne Type mellem de mange af den selvstændige Udformning. I Stenderup Kirkes Vaabenhus findes flere smukke Eksemplarer, der dog alle har faaet nye Indskrifter i det nittende Aarhundrede, da man er faldet for Fristelsen til atter at benytte sig af de gamle, smukke Sten til Fordel for senere afdødes Grave.

∕ Som allerede paapeget kan man i Hiernøes profane Dekorationsskulptur konstatere Overgangen til rene nyklassicistiske Former omkring Aaret 1772, og det samme Forhold viser sig, hvad Ligstenene angaar, idet Hiernøe netop paa denne Tid naar til en personlig Udformning, der har bevaret meget lidt — i flere Tilfælde overhovedet intet — tilfælles med Stedfaderens rige Rokokoarbejder. Hiernøe opgiver nu ogsaa Arkitekturrammen med alle dens Forkrøpninger som uforenelig med antik Følemaade; han udvider Skriftfeltet og gør dette firkantet samtidig med, at der kun levnes den egentlige Dekoration en smal Ramme uden om det; i denne bibeholder han paa Siderne de i Baand op-hængte Symboler, og oven over Indskriftpladen flankeres Midterpartiet: Timeglas o.l. af de bekendte Louis seize-Vaser. Denne stive Ligstentype varieres næsten i Uendelighed lige til Kunstnerens Død, uden at der egentlig sker nogen gennemgribende Fornyelse.

Af de talrige Varianter er ikke alle lige heldige, men blandt de mange Louis-seize-Ligsten i Horsens og Omegn findes dog enkelte, som er meget smukke; der er jo her i høj Grad Tale om Værkstedarbejder, og i de fleste Tilfælde har Udførelsen af disse Ligsten — som talmæssigt udgør en saa stor Del af Hiernøes Produktion — været overladt til Læredrenge og Svende i Værkstedet.²²⁾

Det vil her føre for vidt at give en Fortegnelse over disse Ligsten, som er saa karakteristiske for Horsens-egnens Kirkegaarde, men det skal anføres, hvor man lettest kan gøre sig bekendt med dem foruden paa Klosterkirkegaarden i Horsens. De synes fortrinsvis at have fundet Vej til Kirker og Kirkegaarde i Horsens sydlige Opland. Hads Herred, der i tidligere Tid i saa høj Grad modtog Kirkeinventar fra Horsens, kan kun opvise nogle faa af de karakteristiske Sten.²³⁾ I Hatting og Bjerger Herreder er næsten enhver Kirkegaard eller Kirke forsynet med een eller flere af Hiernøes nyklassicistiske Ligsten, og ofte har man med stor Forstaaelse af deres kunstneriske Værdi ladet dem opstille i Kirkens Vaabenhus, skærmet for Vindens og Vejrets ødelæggende Indflydelse. Det er allerede nævnt, at Hatting Kirke ejer en særdeles smuk Samling af Hiernøes Ligsten; til venstre for Indgangen til Ølsted Kirkegaard er én over Sognepræsten Andreas Raarup (d. 1790) bevaret paa sin oprindelige Plads. I Stenderup Kirkes Vaabenhus findes blandt de af Overgangstypen en enkelt Louis-seize af usædvanlig original Udformning. Et Par smukke og velbevarede Sten er anbragt i Bjerre Kirkes Vaabenhus, og den nærliggende Ut Kirke kan ogsaa opvise et Par Stykker. I Vrigsted Kirkes interessante Taarn er indmuret én, og paa Kirkegaarden i Glud findes et Par meget medtagne. Dette er kun tilfældige Eksempler, og vilde man

Ligsten 1775. Hatting Kirke.

konsekvent gaa alle Kirker og Kirkegaarde efter i Horsens Omegn, kunde man faa en smuk Samling; men de ufuldstændige Forsøg, jeg har gjort i den Retning, synes at vise, at »Jagten« bedst vil lykkes i Horsens frugtbare sydlige Opland, hvor Ligstenene fra Værkstedet lige nord for Amtsgrænsen er trængt helt ned i Nærheden af Vejle Købstad.

Disse pyntelige Louis-seize-Ligsten giver Horsens-kulturen endnu et rigt Træk, og ved deres Fordeling bidrager de til at kortlægge denne fine Købstadkulturs Indflydelsesomraade.

Efter Hiernøes Død i 1801 har man en kortere Tid forsøgt at vedblive med Fremstillingen af Ligsten i Værkstedet, idet man yderligere simplificerede Typen og strøg en stor Del af Dekorationen, først og fremmest de ophængte Symboler. Den Ligsten, der blev anbragt over Billedhuggerens egen Grav, og som endnu kan udpeges i Rækken paa Klosterkirkegaarden, er af denne Empiretype. Hiernøes Navn paa den er næsten ulæseligt; men endnu fortæller de udhugne Mejsler, Linealer og Køller, at herunder har hvilet en Billedhugger. I Længden har der ikke været nogen til at fortsætte Hiernøes gode Traditioner, og de allerfleste af de faa Ligsten fra Tiden efter Billedhuggerens Død er næppe værd at regne for mere end middelmaadigt Stenhuggerarbejde. Et pudsigt Eksempel paa, hvad det udartede til, viser en Ligsten i Væhr Kirkes Vaabenhus over en Herregaardsgartner; her har Stigen og Vandkanden afløst Dødens højtidelige Symboler, og alt er udført med et Barns Naivitet.

Hiernøe naaede i Kraft af sine store Fortjenester for Byen og sin vindende Personlighed en fremskudt Position blandt Borgerskabet. Som Paaskønnelse for Arbejdet med Horsens Havn tildeltes han i 1788 Medaljen »Pro Meritis«, hvad der yderligere har forøget hans Anseelse. Hiernøe boede, ligesom Stedfaderen havde gjort det, i Byens fineste Gade, nemlig Søndergade, hvor han ejede Huset Nr. 24 paa den søndre Side.²⁴⁾ Han havde ca. 1787 det Uheld, at hans Gaard brændte, hvorved han viste en virkelig Patriots Storsind, hvilket satte ham i stor Respekt hos en Samtid,

der mere end noget andet forstod at værdsætte Borgerdyd.²⁵⁾ Ved Branden gik næsten hele hans Ejendom op i Luer, og ved Genopbygningen benyttede han Lejligheden til at give Husets Gadefacade et antikiseret Præg med ioniske Halvsøjler flankerende Porten, saaledes som det var en nyklassicistisk Billedhugger værdigt.²⁶⁾ I sit Hus samlede Hiernøe Eliten af Borger-skabet under festlige Former, og ved hans Død begræder Søren Møller Tabet af det gæstfrie Hjem saaledes:²⁷⁾

Horsens Vennekreds ej meer skal skue
 Verten, munter, vittig, redelig,
 som anvendte ærlig sin Formue,
 ej at aargre — kun meddele sig,
 til hans Byes Børn, de ædle, jævne,
 patriotisk og med smagfuld Evne,
 lede hver en Ven og Skiønner frem
 til hans giestfrie pyntelige Hiem,
 bygge Alter der, for Glæden og for dem.

Ved højtidelige Lejligheder samlede Hiernøe Byens fremtrædende Borgere hos sig til et festligt Lag; saaledes fortæller Portrætmaleren Hans Hansen,²⁸⁾ at da en Datter af Byens Velgører, Gulberg, blev gift i Aarhus, blev Begivenheden fejret ved en fin Banket hos Hiernøe, hvorved mange Skaaler blev drukket, mange Taler holdt og Sange afsunget. Selskabeligheden i det muntre Billedhuggerhjem fik efterhaanden en fast Form i en af Tidens mange yndede Klubber; den gik under Navnet »den store Klub hos Jens Hiernøe«, og i smuk Samklang med Tidens patriotiske Aand øvede den Velgørenhed med Overskuddet fra sin Kasse.²⁹⁾

De sidste Aar synes at have været knapt saa muntre for den virksomme Billedhugger; personlige Sorger lagde en Byrde paa hans Liv, der havde været saa

fuldt af utrættelig Virke for sin Kunst og sin By; et Bevis paa, hvor skattet han var af sin Samtids bedste Mænd, er de Mindeord over ham, som tryktes i Landets Blade umiddelbart efter hans Død og et Aar senere blev samlet og udgivet i den lille Bog, som er nævnt i Indledningen.

Som en Prøve paa Samtidens Bedømmelse af Billedhugger Jens Hiernøe skal her som Afslutning citeres, hvad Prof. Rasmus Nyerup beretter om hans Egenskaber som Menneske, hans Sygdom, Død og Begravelse,³⁰⁾ som i Højtidelighed kun kan sammenlignes med Sørgefesten for den sidste russiske Prinsesse ca. 7 Aar senere.³¹⁾ Ved Hiernøes Død mistede Horsens et værdifuldt Træk af sin ejendommelige, rige, nyklassicistiske Borgerkultur, og da Palæet paa Torvet atter stod tomt, og alle fire Zarbørn hvilede i Klosterkirken, sattes det endelige Punktum for en rig Periode i Horsens Historie, hvis ydre Ramme Hiernøe ved sin Kunst havde været med til at skabe, og hvis Indhold han ved sin Personlighed selv havde været en Del af.

Rasmus Nyerup giver »Hiernøes Eftermæle« i Maa-nedsskriftet »Minerva«, November 1801, følgende Afslutning: »I den daglige Omgang var Hjernøe det lyse Hoved, den aabne Karakter, den grændseløse Velvillie, i højeste Maade interessant og behagelig, og følgelig inderlig kjærkommen allevegne. Selv var han gjæstfri i høj Grad, og undte sine Venner af inderste Hjerte, og ligesaa fuldkommen som sig selv, ethvert Livets Gode. I en Vennekreds at nyde Bordets Glæder var en Vederqvægelse for hans Aand, og man kan nok sige, at det gjelder om ham, hvad Dichman siger om den ædle Rosenpalm, at han sjelden forskjød Bægeret, som Vinguden rakte.

For faa Aar siden mistede han sin uforlignelige ret-

skafne Kone. Under dette Stød bugnede hans hidtil vældige Legemsconstitution, og aldrig mere opnaaede han sin forrige Kraft. Bevis nok for, hvad han tabte ved hendes Død.

Hans hæderfulde Liv ophørte alt for tidlig. Han forlod Verden og sine Venner d. 13. Nov. 1801. Hans Ligbegjængelse viste, at hans Medborgere fuldelig erkjendte, hvad de tabte ved hans Død. Det grønne Corps, eller Jægercorpset (som er den 2den Afdeling af Borgerskabet, bestaaende af 60 Mand), paraderede i deres fulde Uniform ligeoverfor Sørgehuset. Ved Ligets Udtagelse af Huset fyredes Minutskud med Kanoner. Jægercorpset med Sörgemusik af Stadens Musikantere gik foran Liget, der blev baaret i Strop-erne af Brandkorpset. Ved Kirkeristen kom Skolens Disciple til, og saaledes gik Toget, der tildels bestod af mangfoldige Uindbudne, hen til Graven. Efter Kistens Nedsættelse og Jordpaakastelsen gaves en tredobbelt Salve. Fra Havnen hørte man den hele Tid Minutskud, og alle Fartøjer flagede.«

Noter og Henvisninger.

¹⁾ Om Forholdene i Vejle i Slutningen af det 18. Aarhundrede: Gaarmann: Weile. Til Belysning af alm. økonomiske og kulturelle Forhold i Horsens paa samme Tid er, hvor ingen specielle Henvisninger er givet, fortrinsvis benyttet O. Fabricius: Horsens Kjøbstads Beskrivelse og Historie.

²⁾ Gaarmann: Weile. S. 38.

³⁾ Horsens Snedkerlaugs Laugsbog, Privateje i Horsens; af Ejeren elskværdigst stillet til min Disposition.

⁴⁾ Jens Hiernøes Billede. S. 15.

⁵⁾ Regnskab med Bilag vedr. Indretningen af det højfyrstelige Palæ i Horsens. Partikulærkammeret. (Rigsarkivet.) Omtalte Brev fra Harsdorff gengivet i Aarhus Stifts Aarbog 1938.

⁶⁾ Borgerskabsprotokol for Horsens 1728—1832. (Landsarkivet, Viborg.)

⁷⁾ Ansøgningen meddeles her efter Afskrift i Fr. Schiøtts Samling (Kunstakademiet): »Jens Rasmussen Hiernøe, som efter at have udlært hos Hofbilledhugger Bryde her i Staden, har opholdt sig i Horsens hos sin Moder siden 1769 og i den Tid underholdt hende og Børn til i forrige Aar hun ved Døden afgik, anholder om at maatte forundes Privillegium paa een og allene at være Bildhugger udi Horsens, siden hand har paataget sig at opføde de umyndige Børn, og det er umuligt at flere end hand kand have Levebrødet der.«

Magistraten erklærer, »at der udi mange Aar ikke har været meer end en Bildthugger, samt at det ej skjønnes, at flere kand ernære sig, siden den Kunst kun lidet er i Brug. Cancelli Kollegium, 10. Juli 1773.« »Herved er intet at gjøre« (Supplikprotokol 6. S. Nr. 152).

⁸⁾ Om Jens Hiernøes Andel i det store Arbejde ved Uddybning af Horsens Havn, et Arbejde, som han ikke naaede at se fuldført, da det paabegyndt 1785 først afsluttedes i 1802, jvf. O. Fabricius: Horsens Kjøbstads Beskrivelse og Historie. S. 275 ff. Man vil i Vejle Amts Aarbøger 1913—1916, S. 186 ff. i en Afhandling: »Den store Ildebrand i Vejle« finde Oplysninger om Jens Hiernøes og Anders Kruuses Gaderegulering i Vejle. Sammesteds findes afbildet Kruuses og Hiernøes nye Gadeplan, som sammenholdt med den gamle Byplan før Branden giver et udmærket Indtryk af den store Forbedring, der opnaaedes ved de to Venners Arbejde.

⁹⁾ Hovedportalen mod Gaardsiden paa denne Herregaard er smykket med et Kalkstensrelief, som uden Tvivl er et Arbejde af Hiernøe.

¹⁰⁾ Jens Hiernøes Billede. S. 47.

¹¹⁾ Gamle Fotografier viser, at As Kirke har gennemgaaet en mindre Istandsættelse i Slutningen af det 18. Aarhundrede, vel samtidig med at den blev forsynet med nyklassicistisk Inventar. Man maa som i tilsvarende Tilfælde antage, at Kirkens Restaurering skyldes et Sammenarbejde mellem Kruuse og Hiernøe.

¹²⁾ Nu i Horsens Museum.

¹³⁾ Molbech: Fragment af en Dagbog. S. 192. II.

¹⁴⁾ Finn Magnussens Jellingerejse. 1820. S. 156.

¹⁵⁾ Høyens Notebøger Nr. 8. (Nationalmuseet, II. Afdl. Arkiv.)

¹⁶⁾ To store, smukke, udskaarne Louis-seize-Vaser, som stammer fra Vor Frelzers Kirkes Loft og nu opbevares i Horsens Museum, har sikkert tjent til Udsmykning af et af Kirkens Pulpiturer.

¹⁷⁾ Gaarmann: Weile. S. 44.

¹⁸⁾ Weinwich: Kunstnerlexicon. 1829. S. 22.

¹⁹⁾ Borgerskabsprotokol for Horsens 1728—1832. (Landsarkivet i Viborg).

²⁰⁾ Da jeg ikke personligt har gennemgaaet alt nyklassicistisk Kirkeinventar i Aarhus Amt, skal jeg her helt undlade at udtale Formodning om, hvad af dette der kan være fra Hiernøes Haand. Efter en nærmere Undersøgelse skal jeg senere vende tilbage til Spørgsmaalet. Udenfor Vejle Amt findes foruden Skan-

derborginventaret i hvert Tilfælde ét sikkert Billedhuggerarbejde af Hiernøe, nemlig den store Himmel over Prædikestolen i Mariager Klosterkirke, som 1788—89 blev ombygget med Anders Kruuse, Horsens, som Arkitekt. (Kirkens Regnskaber, hvor Byggeriets Akter er bevarede, Landsarkivet i Viborg.)

²¹⁾ Historiske Notitser om Horsens samt Veiviser og Adressebog for 1866. S. 19.

²²⁾ Der kan anføres Navnene paa to af Hiernøes Elever: I. Hans Kristian Ratje (f. 1767), der forlod sin Lærer i Horsens for at uddanne sig i København, hvor han 1799 vandt den lille Guldmedalje. Han døde i Neapel den 20. Oktbr. 1805, og der kendes ingen Arbejder fra hans Haand. (Meir: Wiedevelt. S. 63.) II. I Borgerskabsprotokol for Horsens 1728—1832 (Landsarkivet i Viborg) anføres: »Anno 1802 den 17. May mødte Daniel Schumann, fød i Helsingør og beviiste at have lært Billedhugger Professionen her i Horsens, hvorføre han paa Begiæring blev forundt Borgerskab som Billedhugger.« Af denne Hiernøes Elev og Efterfølger i Horsens kendes ingen Arbejder; muligvis kan man tilskrive ham »Empireligstenene«, som kun er omtalt i Forbigaaende i Teksten paa Grund af deres ringe kunstneriske Værdi. Man gør sig lettest bekendt med deres enkle Udseende paa Klosterkirkegaarden i Horsens, hvor der er bevaret nogle faa Stykker.

²³⁾ I Gylling Kirke findes i Koret vis à vis Jens Jensens Rokoligsten en Ligsten af Hiernøe, hvis slanke Form er usædvanlig for Kunstneren. Stenen har dækket over Vitus Bjerning (d. 1786). I Randlev Kirkes Vaabenhus er opsat en Ligsten fra Hiernøes Værksted over en Præst, ligeledes død 1786; Stenen er af den gængse Louis-seize-Type.

²⁴⁾ Folketælling, 1801. (Landsarkivet i Viborg.)

²⁵⁾ Jens Hiernøes Billede. S. 18.

²⁶⁾ Huset er nu nedrevet; men et Billede af det er bevaret i II. Afdls. Billedsamling, Nationalmuseet.

²⁷⁾ Jens Hiernøes Billede, S. 44.

²⁸⁾ Hans Hansen: Portrætmalerens Dagbog 1793—1797, S. 62 f.: »Jeg har i Dag læst i den Aarhus Avis en Lovtale over dem, som celebreerte Frøken Gulbergs Bryllupsdag med canonade, hvor der var brugt den passende Talemaade, at Præster, Magistrat og Byens bedste Borgere var hos Billedhugger Hiernøe for at hædre Dagen. Den som har komponeret denne Lovtale, maa formentlig selv have været en af disse bedste Slags Borgere, og jeg maae dog nok viide, hvem der henregner sig til værste Slags; skulde imidlertid alle beste Borgere have været der forsamlede, maae deres Antal have været ganske lidet, thi heele Selskabet bestoed af en 16 à 20 Personer.«

²⁹⁾ J. K. Jensen: Borger- og Almueskolevæsen i Horsens i Tiden indtil 1818. S. 106.

³⁰⁾ Jens Hiernøes Billede. S. 19 ff.

³¹⁾ Prinsesse Catharina blev bisat i Foraaret 1807 i Kapellet i Klosterkirken, hvor hendes 3 Søkende allerede var stedt til Hvile. Den første af de fire Zærbørn, som afgik ved Døden, var

Prinsesse Elisabeth (d. 20—10—1782). Aaret efter blev Kapellet for Østenden af Klosterkirkens søndre Sideskib købt af det brunsvig-lyneburgske Hof og indrettet til Fyrstebegravelse. Billedhugger Hiernøe havde Arbejdet med Udsmykningen, og endnu er fra hans Haand bevaret den smukke Portalindfatning af gotlandsk Kalksten, øverst kronet af Fyrstevaabnet, flankeret af to antikke Lamper. Denne Portal er nu det eneste Arbejde af Hiernøe, der er bevaret i Horsens Kirker, som sikkert i tidligere Tid har kunnet opvise endnu flere end de forsvundne, som er omtalt i Teksten. (Om det brunsvig-lyneburgske Kapels Indretelse findes Oplysninger i Particulærkammerets Regnskaber vedr. Hofholdningen i Horsens. Rigsarkivet.)

EN KRIMINALRETSSAG FOR 180 AAR SIDEN

ANNE CHRISTENSDATTER FRA ØLHOLM

AF SIGURD KRISTENSEN

I Sommeren 1758 skete der i Ølholm en Begivenhed, der i allerhøjeste Grad opskræmte Sindene ikke blot der i Byen, men langt ud i Omegnen, hvor den hurtigt rygtedes. Begivenheden er af en saadan Art, at der maaske nok i og for sig ikke er megen Grund til at opfriske Mindet om den, men naar det alligevel sker her, er det da heller ikke for selve Begivenhedens Skyld, men fordi en Gennemgang af dens videre Behandling giver interessante Bidrag bl. a. til Belysning af, hvor hjælpeløst man dengang stod over for visse alvorlige og triste Forhold.

Paa den Tid boede der i Ølholm i en af de Ejendomme i den Del af Landsbyen, der hørte under Stougaard, en forhenværende Soldat ved Navn Claus Hendriksen. Den 9. Oktober 1750 var han i Langskov Kirke af Præsten Mourits Højer Mouritsen blevet viet til Anne Christensdatter, og det er hende, der er Hovedpersonen i det grusomt ulykkelige Drama.

Om Anne Christensdatter har været rask, da hun blev gift, vides ikke, men der viste sig i hvert Fald hurtigt Tegn paa momentvis Sindssyge hos hende. Ind imellem Anfaldene havde hun rolige Tider, men at Anfaldene ikke har været godartede, fremgaar med al ønskelig Tydelighed af den Attest, der blev fremskaffet,

da der blev Brug derfor. Da blev der af »Vidner og velædle Doktor Ankersens udførlige Attest noksom godtgjort og bevist, at Anne Christensdatter udi nogle Aar og adskillige Gange har været fra Forstanden udi saa høj Grad, at hun ej alene maatte bevogtes, mens og bindes.«

Claus Hendriksen og Anne Christensdatter fik efterhaanden fire Børn. Det sidste, en Pige, blev født omkring første Maj 1758. Naar man nu husker paa, hvor ondartede den unge Kones Anfald var, og man dertil faar at vide, at hun imellem Anfaldene ikke blot var uden særlig Bevogtning, men oven i Købet gik ene hjemme med Børnene uden at være under nogen Slags Opsyn, kan man ikke bagefter staa uforstaaende over for, at en saa frygtelig Begivenhed kunde faa Lov til at finde Sted.

Den trettende Juli 1758 er sikkert den uhyggeligste Dag i Ølholms Historie. Paa den Dag dræbte Anne Christensdatter to af sine Børn, en Dreng paa 5 Aar og den mindste Pige, der altsaa ikke var meget mere end et Par Maaneder gammel. Som det hedder i den samtidige Beretning: »Hun skar Drengens Hoved af med en gammel rustet Kniv, saaledes at hver Del derefter befandtes liggende hver for sig i et lidet Kammer. — Straks derpaa gik hun med sit Spædbarn hen til hendes Søsters gloende Bagerovn og derudi indkastet samme, da Ovnens var hedet og stod i største Lue, ja til sidst villet omkomme sig selv i bemeldte gloende Ovn.«

Den lille Pige var naturligvis fortabt, men Anne Christensdatter fik ikke Tid til ogsaa at dræbe sig selv, skønt det vel nok havde været det bedste for hende, om det var lykkedes. Tililende Folk, hvilket rimeligvis vil sige hendes Søster, fik hende i sidste Øjeblik

trukket bort fra Ovn. Da var hun dog allerede slemt forbrændt.

Mens den nærmeste Familie havde nok at gøre med at passe paa den sindssyge Kone, blev der af andre skikket Bud til Stougaard med Meddelelse om den be-gaaede Udaad.

Fra Stougaard blev der øjeblikkelig sendt ridende Bud til Vejle og Kolding med skriftlige Beretninger om det skete, henholdsvis til By- og Herredsfoged Gaar-mann og Amtmand Bülow. Brevet til Byfoged Gaar-mann i Vejle er bevaret:

»Jeg har med nærværende Bud anmeldt Amtmanden en ulykkelig Hændelse, som er tildraget sig i Ølholm, at en Kone har aflivet tvende sine Børn og været i Færd med tillige at aflive sig selv. Og siden der nød-vendigvis vil tages et Syn, hvilket Amtmanden foran-stalter, saa vilde jeg skyldigst bede, at Deres Velædel-hed vilde i Morgen saa snart muligt møde hos Jakob Jørgensen i Ølholm at forrette dette, og siden den ulykkelige Morder er ganske opbrændt i Ansigtet og paa Armene, saa vilde han behage at medtage en Feld-skjær, der kunde forbinde hende paa det ej Koldbrand eller deslige skulde indfinde sig, hvorom jeg har til-skrevet Amtmanden.

I øvrigt med megen Højagtelse forbliver Deres Vel-ædelheds tjenstskyldige Tjener. Udsen.«

Stougaard, den 13. Juli 1758.

Den forbrændte Anne Christensdatter maatte, som man ser, vente mindst et Døgn, før hendes Brandsaar kom under »kyndig« Behandling, skønt det dog ellers kunde have været nærliggende at sende Bud efter den omtalte »Feldskjær« med det samme, hvad der sikkert kunde have været rigelig Tid til. Forskellige Ting tyder paa, at Forbrydelsen er blevet begaaet om Formiddagen eller i det mindste ikke meget senere

end Middag. Det ridende Bud, der var i Kolding med Udsens Brev til Amtmanden, kunde nok paa Henvæjen have faaet Tid til at træffe Aftale med en Feldskjær i Vejle. Men naturligvis: et saadant Arrangement vilde have betydet ekstra Udgift, og ekstra Udgifter holdt man sig i denne Sag, som vel sagtens paa den Tid i alle andre Fattigmandssager, paa lang Afstand. Der blev i den Henseende, inden Sagen fandt sin endelige Afgørelse, rigeligt af smaaligt Tovtrækkeri om de kostelige Rigsdaler.

Efter at Synet var afholdt, og Feldskjæren fra Vejle havde gjort sit Arbejde, blev der truffet en foreløbig Aftale om den sindssyge Kvindes Bevogtning. Hun blev hjemme i Ølholm, hvor det kom til at gaa paa Omgang mellem Bønderne at vogte hende, men Meningen var ellers, at hun skulde flyttes med det allerførste.

Derom var alle Parter enige. Derimod viste det sig straks, at de var højst uenige om, hvor hun skulde flyttes hen. Byfoged Gaarmann i Vejle vilde have hende anbragt paa Koldinghus, mens Amtmanden i Kolding ikke paa nogen Maade vilde modtage hende. Denne Uenighed afføder det første Sæt af en lang Række ikke alt for elskværdige Skrivelser mellem de to Herrer angaaende Anne Christensdatter.

Byfoged Gaarmann kan nok skaffe Plads til hende i Arresten i Vejle, men han vil ikke. Han paastaar, at det ikke er Købstædernes, men Amtets Sag at tage sig af Forbrydere ude fra Landet. Han viser sig dog saa imødekommende, at han lader den Mulighed skinne igennem, at han maaske vil gaa ind paa at modtage Mordersken fra Ølholm, men i saa Fald kun rent foreløbig, indtil man paa Koldinghus har skaffet Plads til hende.

Amtmanden henholder sig i sit Svar herpaa til det »allernaadigste Rescript af 14de Oktober 1718«, som han for Tilfældet har studeret meget grundigt. Resultatet af hans Undersøgelse af Paragrafferne er blevet, at »jeg finder intet derom, at de til Købstæderne henbragte Delinquenter ikkun skal være en kort Tid der, indtil de til Amternes Arresthus kand transporteres, men derimod udtrykkelig og tydelig anordnet, at Købstædernes Fængsel skal holdes i forsvarlig Stand, og de i Amterne paagrebne Delinquenter der paa Bøndernes eller andre Vedkommendes Bekostning forvares.«

Og det, der er baade udtrykkeligt og tydeligt anordnet i et allernaadigst Rescript, tilkommer det ikke en almindelig lille Byfoged i Vejle at sætte sig op imod. Det tilkommer ham derimod at lystre Loven og Amtmanden uden at kny og forstaa, at i »allerunderdanigst Følge heraf vil den i Ølholm heftede Anne Christensdatters Varetægt besørges i Vejle«.

Det var nu det! Men rent bortset fra det omtalte allernaadigste Rescript, saa er det Amtmand Bülow af andre og gyldige Grunde umuligt at modtage »Delinquent-quinden« fra Ølholm. For det første er Fængselet paa Koldinghus aldeles ikke noget Amtsfængsel, thi de »her paa Slottet værende Arrestværelser og dertil hørende Instrumenter er bekostede og vedligeholdes af den kongelige Kasse, hvoraf ogsaa den Fangefogedtenesten forrettende Portner lønnes«, og det betyder, forklarer Amtmanden, at han kun skal modtage Fanger fra »Hans Kongelige Maystæts Gods her i Amtet«. Og for det andet: selv om man i Kolding vilde sætte sig ud over Ret og Rimelighed og Rescriptet af 14. Oktober og Hensynet til den kongelige Kasse og alt det der, saa vilde det dog ikke nytte noget i det foreliggende Tilfælde. Hvad nytter det nemlig, at der

eventuelt er Hjerterum, naar der ikke er Husrum, og Husrum var der ikke. Amtmanden forklarer den genstridige Byfoged, at der allerede i hans Fængsel sidder 4 — siger og skriver fire — Arrestanter. Det lyder nu egentlig ikke af saa meget i Betragtning af Slottets Størrelse, og det gaar da ogsaa pludselig op for Hr. Amtmanden. Han standser Skriveriet et Øjeblik og tænker sig om, hvorved han hurtigt finder netop de Ord, han har Brug for. Efter de fire Arrestanter føjer han pessimistisk til (eller optimistisk, om man hellere vil): »og befrygtes hver Dag at komme flere«.

Amtmand Bülow kan ikke tænke sig, at der efter alle disse Paragraffer og Kendsgerninger og formodede slemme Udsigter kan være mere at skrive om. Han giver selv paa Forhaand Udtryk for sin Sejr over Hr. Gaarmann: »Jeg tvivler derfor ikke om, at Hr. Byfogeden jo besørger Delinquenten Anne Christensdatter behørigen forvaret.« — Helt uvillig til at deltage i Omkostningerne er Sejrherren dog ikke. »Skulde dertil behøves Fangejern, kan det paa Amtets Bekostning vorde anskaffet og mig Regningen paa, hvis det koster, tilsendes, da den til billig Betalings Nydelse skal vorde anvist. — Coldinghus den 20. Juli 1758. Bülow.«

Byfoged Gaarmann er imidlertid hverken til at hugge eller stikke i. Han lader sig aldeles ikke imponere af nok saa allernaadigste Rescripter eller Amtmandens øverlegne Veltalenhed. Han staar haardnakket fast paa sit een Gang indtagne Standpunkt og er ikke til at rokke. Hvad der end skal ske med den sindssyge Morderske, han og hans kære Vejle skal i alle Tilfælde ikke belemres med hendes, og det meddeler han høfligt nok, men ellers lige ud og ugenert, i et nyt Brev til »Deres Excellence, Højvelbaarne Hr.

Kammerherre og Amtmand, Naadige Herre!«. — Indledningsvis faar Kejseren, hvad Kejserens er!

Amtmanden svarer omgaaende, og nu er det med, at »jeg tvivler derfor ikke om«, opgivende lagt til Side. Nu tvivler han i høj Grad og giver sine Ordre derefter. Naar Anne Christensdatter hverken kan komme til Vejle eller til Kolding, maa hun altsaa blive, hvor hun er, men saa maa der jo da ogsaa træffes saadanne Arrangementer, at hun ikke kan flygte bort eller eventuelt hjælpes til at flygte bort og derved unddrage sig den jordiske Retfærdighed, og vil derfor De, velædle og velvise Hr. Byfoged, behage at træffe disse Arrangementer.

Det vil Hr. Gaarmann, og det gør han allerede samme Dag, og derved lægges der generende og langvarig Byrde paa Bønderne i de omliggende Byer. Da det er ganske interessant at se, hvorledes Opgaven med at passe paa den Sindssyge løses, gengives By- og Herredsfoged Gaarmanns Skrivelse her:

»Som hans Excellence Hr. Kammerherre og Amtmand von Bülow ved højrespective Ordre, under Dags Dato til mig afladt, naadigst har behaget at befale, at den i Ølholm heftede Anne Christensdatter ved 2de Mænd af Herrederne skal bevogtes, altsaa i des underdanige Følge beordres og tilholdes herformedelst Beboerne i Langschou, Uldum, Sindbjerg og Grejs Sogne, at de hver for sig i 24 Timer, dog to Mænd tilligemed, forberørte Delinquentinde en Vagt haver at forrette, og begynder Langschou Sogn først, hvorfra Ølholm By, som allerede har gjort deres Tur, og mere end den kunde tilkomme, exciperes, og altsaa bliver Hauges Beboere dem, som gør Begyndelsen fra i Morgen Eftermiddag præcise Klokken 2. Derfra gaar det til Langschou Huse og siden til Nyborg, hvorefter følger Uldum Sogn, og først Hesselballe By, og siden til nærmest beliggende By i bemeldte Sogn, hvorefter Turen falder

paa Sindbjerg Sogn, og siden kommer Grejs By til sidst. Saa snart Turen er gaaet en By igennem, falder den paa den nærmest derved beliggende i Sognet, og de tvende sidste Beboere i Sognet tilsiger tvende Mænd i den nærmeste By udi det andet Sogn, og førend de tvende Mænd, som Turen tilfalder at forrette sin Vagt, tiltræder samme, haver de tvende andre at tilsige, at de sig om anden Dagen ufejlbarligen hos merberørte Delinquentinde haver at indfinde sig, for dem fra Vagtholdet at afløse, og vil de behørig observeres, at Turen gaar ordentlig fra Nabo til Nabo, og siden fra By og Sogn til anden, saa at ingen, som haver eller besidder contribuerende Hartkorn, bliver forglemt eller fritagen, og til den Tid, som enhver vorder tilsagt, haver Beboeren eller en dygtig Karl i hans Sted sig uværgeligen at indfinde, og deres Vagt saaledes at beopagte, at Delinquentinden hverken faar Lejlighed til at undkomme eller at gøre en Ulykke paa sig selv, og ligeledes besørger enhver for sig, de, som efter denne Ordre og Anmodning skal afløse, saa betids som forhen er meldet, sikker tilsagt. Skulde nogen begaa nogen Slags Forsømmelse, enten i Tilsigelsen eller i skyldig Aarvaagenhed i Vagtholdet om end ikke Modvillighed i det sidste, maa de vente sig den Straf, som de kongelige allernaadigste Anordninger dictere de, der slige Misdædere lader bortkomme og undvige. Og hvis Delinquentinden skulde blive transporteret fra Ølholm og andre Steder hen, ophæves Vagten ikke desformedelst, mens vil forrettes, hvor Fangen maatte blive henbragt.

Weyle den 24 July 1758.

Gaarmann.«

Rent bortset fra den sidste Bemærkning, der jo dog tager Sigte paa den Mulighed, at Fangen kunde blive flyttet andet Steds hen, giver Ordren ikke noget stærkt Indtryk af Foreløbighed. Det er et ret stort Vagtmandskab, Arrangementet gælder. Jeg kender ganske vist ikke det nøjagtige Tal over, hvor mange Bønder der er i de nævnte Sogne med »contribuerende Hartkorn«,

men det vil jo nok tage ca. en Maaned at komme Turen een Gang rundt. Det er altsaa ikke egentlig nogen uoverkommelig Byrde, der her lægges paa den enkelte Bonde, men det er dog i en travl Tid et ubehageligt Tillæg til det Hoveriarbejde, Bønderne i Forvejen var forpligtede til, og deres eget hjemlige Høstarbejde. — Hvis de har hørt noget om Striden mellem Amtmand og Byfoged, kan ingen af dem have ønsket, at det maatte blive Gaarmann i Vejle, der fik sin Vilje sat igennem. Skulde Anne Christensdatter blive ført til Kolding, og de ogsaa der skulde forrette Vagttjeneste, vilde een Vagtdag betyde, at der gik yderligere mindst to hele Arbejdsdage med i Løbet til Turen frem og tilbage. Naar undtages Bønderne i Grejs har heller ingen af dem kunnet ønske, at Fangen skulde blive overflyttet til Arresten i Vejle. Saa længe de skulde gøre Vagttjeneste, var det det bekvemmeste for dem, at »Delinquentinden« blev hjemme i Ølholm.

Striden mellem Amtmand og Byfoged er dog ikke hermed endt. Dagen efter at Gaarmann har udarbejdet og udsendt sin Ordre angaaende Fangens Bevogtning, skriver han til Stiftamtmand Holstein i Ribe og forøvrigt samtidig til Bülow i Kolding. Enten har han ikke gjort sig tilstrækkelig Umage med Skrivelsen til Ribe, eller ogsaa har han med Vilje gjort den noget uklar. I alle Tilfælde misforstaar Stiftamtmanden dens Indhold og tror, at Anne Christensdatter allerede er bragt til Vejle og sidder i Arresten der. Men hvis Byfogeden har taget imod hende, saa har han paa egen Haand taget Beslutning paa et Omraade, hvor han ikke har Magt til at beslutte, men tværtimod ydmygeligen og allerunderdanigst har Pligt til at spørge sin Stiftamtmand. Hr. Holstein blev derfor da ogsaa, paa sit høje Embedes Vegne, smækfornærmet over en saa

formastelig egenmægtig Optræden af en underordnet, og ikke meget mindre fornærmet blev han over, hvad Hr. Gaarmann havde haft at fortælle om Amtmand Bülow i Kolding. — Imidlertid er der jo lang Vej mellem Ribe og de to Østkystbyer, eller det var der da i hvert Fald i hine gamle Dage. Der var ikke hver Dag Lejlighed til at faa sendt Skrivelser af Sted, hvilket vel nok kunde være noget af en Prøvelse for en vred Mand, der trængte til at faa Udløsning. Stiftamtmanden havde Tid til Overvejelse pro et contra.

Saa havde Gaarmann og den Kolding Amtmand meget lettere ved at skifte Ord, og de overdænger da ogsaa af Hjertens Lyst hinanden med vredladne Skrivelser, og Teksten er stadig den samme. »De har værsgod at modtage Anne Christensdatter i Vejle Arresthus!« kommanderer Amtmanden, mens Byfoged Gaarmann lige saa haardnakket blækker Papiret til med sit: »Nej jeg vil ikke! Nej jeg vil ikke!«

Et ganske godt Indtryk af disse Skrivers Indhold og Tone faar man af følgende Brev, som Amtmanden har skrevet den 31. Juli, altsaa netop Ugedagen efter at Gaarmann har beordret Bønderne til regelmæssigt Vagthold ved den sindssyge Stakkel i Ølholm.

Velædle og Velvise Hr. By- og Herredsfoged.

Holder de sig forbunden at søge Vejle befriet fra den Besværlighed, som Rescriptet af 14. Oktober 1718 forpligter Dem til, saa faar De drive paa, at Rescriptet af 26. April 1737 vorder fuldbyrdet. Førend det sker, ser jeg ikke, hvorledes det første af højbemeldte Rescripter skulde være limiteret ved det sidste, eller ved Forordningen af 1747. Det kunde have sket før, endog i den Tid, De har været Byfoged, og i den Henseende kunde det saa meget mere komme Dem til Ansvar, at ingen forsvarlig Arresthus er i Herredet, da andre ej kunde vide, at De nu vilde vægre sig for at imodtage Herre-

dets Delinquenter i Vejle. Nu kan det ikke ske for hastigt, at den i Ølholm siddende Anne Christensdatter der kan forvares. Deres Foranstaltning til hendes Varetægt i samme By kan være gode nok, saa længe de behørigen efterkommes, og ingen vil hellers være hende behjælpelig til at undvige. Men hvad Sikkerhed er der for nogen af Delene. Jeg ser slet ingen, men synes, det var saare let for hende at undkomme, om hun og hendes Venner vilde. Hvad Ansvar og Fortræd var De i saa Fald ikke i. Og dog vil De hellere undergive sig den, i hvor stor den er, end efterleve en kongelig Anordning, uden at have vist eller efter mine Tanker at kunne vise nogen antagelig Aarsag dertil, af Frygt at Borgerskabet ikke skulde være fornøjet dermed. Hvad Besværing dette deraf kunde faa, indser jeg ikke. Skulde derved foraarsages nogen extraordinair Bekostning, kunde der blive Raad til at komme Byen til Hjælp efter Billighed. Vagtholdet forrettes af Bønderne, og Fangefogeden bekommer sin Betaling efter Loven. Og hvad Byrde falder ellers derved? Men om derved end fulgte stor Besværing og betydelige Bekostninger, saa var Vejle dog ikke værre faren end andre smaa Købstæder, f. Eks. Middelfart i Fyn og Storehedinge i Sædland, hvilke, som jeg ved, forvarer vedkommende fra Landet dem tilsendende Delinquenter. Dette har jeg ikke villet efterlade til Overflod at svare paa Deres Skrivelse af 25 hujus, som mig ikke er til Hænde kommet før den 29. ds. Med den Requisition og den underdanigste Intercession, som De forlanger, kan jeg ikke befatte mig. Jeg har requireret Anne Christensdatters Forvaring i Vejle af Hr. Byfoged. Denne Requisition vedbliver jeg og holder mig til. Videre kan jeg ikke gøre derved, men maa det øvrige lade komme an paa Deres Behandling og Ansvar, forblivende o. s. v.

Det kan jo godt være, at Byfoged Gaarmann ikke har været helt glad ved at have Anne Christensdatter siddende fængslet i Ølholm under de meget primitive og lidet betryggende Fængselsforhold, men han har

dog altsaa hellere villet paatage sig Ansvaret herfor og den eventuelle Fortræd end bebyrde Vejle med hende. Bülow kan hverken overtale eller forskrække ham til at indtage noget andet Standpunkt i det Stykke. Endnu mere fast i sin Beslutning bliver Byfogeden, da han faar Svar paa sin Skrivelse til Stiftamtmand Holstein. Stiftamtmanden har som før nævnt misforstaaet Gaarmanns Udgydelse og tror, at Anne Christensdatter allerede sidder i Vejle Arrest. Han forklarer derfor Byfogeden, at han har begaaet en Fejl, thi en saadan Fange er ikke Byens, men Amtets. Det er jo netop, hvad Gaarmann hele Tiden har hævdet over for Myn- digheden i Kolding. Derfor har han da heller ikke for- tjent den Irettesættelse, der følger med: »I det mindste burde han, i Fald ikke er sket, ved Imodtagelsen er- klæret, at det ikkun skete ad interim, og indtil han derom kunde indhente min Forholds Ordre, der alt tjenede ham til vedbørlig Erindring i Iagttagelse for den følgende Tid, om sliq Casus oftere maatte fore- falde. Jeg haver imidlertid med denne Post tilskrevet Hr. Cammerherre og Amtmand Bülow i Colding om denne Sag, og vil jeg haabe, han med første lader for- anstalte Delinquentindens Affordring, mens skulde sligt imod Vendte fejle, haver han derom at give mig Underretning.«

Fraset Irettesættelsen, som Gaarmann naturligvis hurtigst, men dog i dybeste Underdanighed sender til- bage til Ribe, er dette Brev selvfølgelig Vand paa By- fogedens Mølle. Naar Kammerherren i Ribe holder med ham, gør det ikke længer saa meget, at Kammer- herren i Kolding er ham imod. Nu skal han nok klare sig. — For os andre derimod forstærkes Indtrykket af udbredt Forvirring. Man skulde have troet, at der et eller andet Sted var en Magt, der uden at møde Ind-

vendinger kunde sige, hvor Skabet skulde staa, men det synes ikke at være Tilfældet. Stiftamtmanden i Ribe lader i hvert Fald ikke til at være helt sikker paa, at han kan sige det: »Skulde sligt imod Vendte fejle,« giver Udtryk for hans Grad af Tillid til egen Magt.

Og det kan nok være, det fejlede. Det ser man med al ønskelig Tydelighed af det næste Brev, Amtmanden paa Koldinghus sender Byfogeden i Vejle: »Af en Skrivelse fra Cammerherre og Stiftbefalingsmand von Holstein til mig af 10. August slutter jeg, at han ej ved andet, end at hun ad interim er indsat i Vejle Bys Arresthus, og det var dog det sikreste for Dem at lade hende der indtage, indtil det kunde vorde afgjort, hvorledes man sig i slige Tilfælde herefter havde at forholde, efter mine Requisitioner til Dem, som jeg vedbliver og hermed igientager.«

Bülow har aabenbart læst Stiftbefalingsmandens Brev, som en vis Mand læser Bibelen. Han ser ganske bort fra, at von Holstein jo dog har skrevet for at beordre ham til at modtage Anne Christensdatter paa Koldinghus. I Stedet for at indrømme, at han har faaet en ny Modstander i den omstridte Sag, piller han fordomsfri og frimodig ud af Riberbrevet de eneste Gloser, han kan bruge, indblæser dem en ny Aand og forsøger saa hæmningsfri og uden smaalige Hensyn at faa Gaarmann til at tro, at de to Kammerherrer har dannet fælles Front imod ham. Men dette Fif nytter naturligvis ikke noget, da Gaarmann er bedre underrettet end som saa, og man er altsaa stadig lige vidt. Anne Christensdatter har saaledes ingen Udsigt til at komme bort fra Ølholm, med mindre hun da skulde finde paa selv at tage Billetten, hvad hun for øvrigt ogsaa prøver paa, men kun med stakket Held. —

Hr. Udsen paa Stougaard indberetter netop paa denne Tid til Kolding, at det engang var lykkedes hende at snige sig forbi Vagten og ud i det fri. Hun opnaaede dog kun at faa kastet et længselsfuldt Blik ud over det brede Kær omkring Gudena, før hendes Fangevogtere var over hende og trak hende tilbage til det snævre, snavsede Rum. Dette Flugtforsøg maatte nødvendigvis faa Byfoged Gaarmann til at overveje, hvilke Sikkerhedsforanstaltninger der yderligere kunde tages over for den sindssyge Fange. Overvejelserne kunde kun føre til eet Resultat: Anne Christensdatter burde sættes i »Fangejern«.

Gaarmann har god Tid til at træffe sine Forholdsregler i den Henseende, idet hans Modstander i Kolding nu er optaget af at strides med Stifbefalingsmanden i Ribe. De to Kammerherrer sender hinanden bitre Skrivelser, og det er længe uvist, hvem af dem, der vil komme til at gaa af med Sejren. For Byfoged Gaarmann er Stillingen i Virkeligheden slet ikke saa morsom. Han er i den vanskelige Situation at tjene under dem begge, og ingen kan tjene to Kammerherrer. — Naa, til hans Ros skal det siges, at han da heller ikke prøver derpaa.

Derimod fremskaffer han det omtalte Fangejern. Han rejser via Ølholm, hvor han vel sagtens inspicerer Vagtmandskabet og kaster et Blik ind i »Fængselet« til den ulykkelige Kone, til Stougaard til sin gode Ven Hr. Udsen. Til ham taler han om Fangejernet og faar Anvisning paa en Smed, der baade er billig og villig og tilstrækkelig dygtig. Denne Landsbysmed tænder op paa Essen og gaar halvt gysende i Gang med det usædvanlige Arbejde.

Da Fangejernet er færdigt, bestaar det i Følge Gaarmanns Beskrivelse af følgende grumme Ting: »en

Bolt til en saakaldet Springer, lang en Alen og 1 Tom, — en Kæde, lang $6\frac{1}{4}$ Quarter, — tvende saakaldede Been og en Haandskelle, der alt med tilhørende 2de Laase vejer 7 Pund.« — For baade Jern og Arbejde fik Smeden som Betaling 1 Rigsdaler 1 Mark 8 Skilling.

Det var dog ikke alt, hvad der hørte til til et fuldstændigt og forsvarligt Fangejern, men det var, hvad Stougaardsmiden turde paatage sig. Resten fik Gaarman hjemme i Vejle: »For en Taskelaas til Springeren, som jeg af en Kleinsmed her i Byen maatte lade forfærdige, formedelst Landsby-Smeden sig dermed ikke vilde befatte, har jeg efter Quittering betalt 3 Mark.« — Dertil kommer yderligere, at »et lidet Hængelaas, som behøvedes ved Haandskellen og til Kæden udi samme at fastslutte, har jeg købt i Kramboden og samme betalt med 8 Skilling«. — Saa er der ikke mere, og det bliver en Udgift paa i alt 1 Rigsdaler og 5 Mark.

I dette brutale Jern bliver saa den stakkels Anne Christensdatter lænket, de forskellige Nøgler bliver bragt behørig af Vejen, og dermed er Spændingen taget af de lange natlige Vagttimer. Der er nu næppe andet, der kan gaa Vagtmændene paa Nerverne, end den sindsyge Kvindes Raserianfald. De behøver ikke mere at være bekymrede hverken for Overfald eller for Flugt. Deres Fange er bedre bundet end deres Kreaturer hjemme i Staldene, og hvis de kan finde paa et eller andet at korte Tiden med, kan de trøstigt hengive sig dertil. Skønt det er blevet Vinter med haard Frost før normal Tid, har de det ganske rart, da deres og Anne Christensdatters betalte Vært ogsaa bliver betalt for at holde dem med Varme.

Men netop som det hele er blevet bekvemmere end nogen Sinde — for Vagtmændene altsaa — kommer

der pludselig Bud om, at nu skal Fangen flyttes. Det sker i Slutningen af November. De to Kammerherrer har endelig ført deres Krig til en Afslutning, og det blev Stiftbefalingsmanden, der sejrede — som det sig hør og bør. Bülow i Kolding maatte endelig falde til Føje og gaa ind paa at give Plads for Anne Christensdatter i Arresten paa Koldinghus. Inderst inde er han naturligvis rasende, og den Ordre, han angaaende Flytningen sender Udsen paa Stougaard, der jo var Fangens Husbond, har næppe været udelukkende saglig. Den er vist ikke opbevaret — jeg har i hvert Fald ikke kunnet finde den — men da Udsen har læst den, føler han sig beføjet til at sende Gaarmann en venskabelig Advarsel.

Velædle Hr. Byfoged — allerhøjstærede gode Ven!

Af mederlagte Hr. Cammerherre von Bülows Ordre angaaende Delinquentinden i Ølholm ser jeg, at hun nu maa bringes til Colding Slot mod at Herrederne efter Tur bevogter hende. Jeg tør ikke sige noget imod en saadan Anstalt, men det er betænkeligt at støde Øvrigheden. Jeg har talt med Manden, i hvis Lejevaaning hun er, som gerne for at føje Deres Velædelhed og mig vil lade hende sidde til Paaske imod han godtgøres den sædvanlige Leje og nogen Vederlag for hans Ildebrand, som ved Vagtholdet tilgaar. Jeg har nu befalet Manden selv at ride til Dem for at aftale alting, og naar derefter gøres Forestilling, haaber jeg, det er bedre end at lade hende føre til Colding og faa besværlig Bevogning. —

Og saa slutter Udsen af med et Par private Bemærkninger, af hvilke det første drejer sig om tre Skæpper Rug »af mit eget, og Gud ved, hvad Vederlag jeg derfor faar«, medens den sidste fortæller om den nære Forbindelse mellem de to Mænd og om den tidlige Vinter (Brevet er dateret den 26. November): »Saa

snart jeg ved en Ret Gedder kan styre hans Kones Lyst, og Vandet bliver aaben, skal de blive skikket.«

Der er vist ingen Tvivl om, at den geddelystne Byfogedfrue i de følgende Dage ivrigt har ønsket Tøvejr og har haft travlt med at kikke op efter Vejrhanen, om ikke Vinden snart kunde finde paa at gaa om i Sydvest. At den ikke gjorde det lige med det samme, var hendes Bekymring. Hendes Mands Tanker var af alvorligere Art. Han overvejede, hvad Udsen ellers havde skrevet, og kom til det Resultat, at det var rigtigt. Det var jo i Betragtning af den Kamp, han havde ført, et trist Resultat at komme til, men der var nok desværre ikke noget at gøre ved den Ting. Nu stod han ellers — lidt uforskyldt ganske vist — som Sejerherre over for Amtmanden i Kolding og havde Lejlighed til at triumfere, og saa turde han ikke; thi deri havde jo Udsen ret: det er betænkeligt at støde Øvrigheden. — For Resten havde det nu nok været klogt af ham, om han havde taget det med Øvrigheden i Betragtning noget før. Skaden var paa dette Tidspunkt allerede sket, og det eneste, han nu kan undgaa, er at gøre ondt værre. Hr. Gaarmann kommer senere til at bøde for sin Nidkærhed med Hensyn til »at søge Vejle befriet fra den Besværlighed« at modtage Anne Christensdatter. Bülow skaffer ham, inden Sagen fra Ølholm er bragt til Afslutning, saa mange Bekymringer, at det utvivlsomt er gaaet slemt ud over baade hans Appetit og hans Nattesøvn.

For de vagtpligtige Bønder var det naturligvis den bedste Ordning, at deres Fange blev, hvor hun var. En Tur til Kolding ved Midvintertid vilde for dem langt fra være den bare Spøg. Hen og hjem vilde de fleste af dem faa en samlet Vejlængde at tilbagelægge paa ca. 12 Mil. I den mørke Tid vil een Dag vel ikke

engang være nok til en enkelt Tur, og hvis det saa oven i Købet satte ind med Snestorm, vilde der let i alt kunne medgaa en hel Uge, og hele Arrangementet vilde uvægerligt være endt i vild Forvirring. Nu blev Arrangementet, takket være Udsen paa Stougaard, slet ikke sat paa Prøve, men det var dog altsaa anordnet ovenfra. Det ser noget ubegribeligt ud for os, at de høje Myndigheder ikke kunde udpønske noget, der var bekvemmere og mindre hensynsløst.

I Mellemtiden har Anne Christensdatter imidlertid faaet sin Dom paa Nørvang-Tørrild Herreders Ting i Hvejsel. Dommen blev afsagt af Hr. Gaarmann fra Vejle, i hans Egenskab af Herredsfoged, og otte Meddomsmænd, der alle var Bønder fra Hvejsel. Den selvfølgelige Straf for en Morder paa den Tid var Henttelse efter et forargeligt barbarisk Forspil, men denne Straf kunde man »i Betragtning af Sagens befindende Omstændigheder« ikke idømme Anne Christensdatter. Heller ikke fandt man at kunne dømme hende til »at bøde Mandebod, formedelst at hun i saa Maade selv skulde være delagtig udi samme«. Derfor dømmes hun i Stedet for »kun« til, »paa det hun ikke skulde faa Lejlighed til at gøre videre Ulykke, enten paa sig selv eller andre, at hensluttet i Fængsel hendes Lifstid, og der saa vidt hendes Sinds Beskaffenhed det maatte tillade for hendes Lifsophold at arbejde«.

Denne Dom blev appelleret til Landstinget, hvor den for øvrigt, til Ære for Hr. Gaarmann, blev stadfæstet.

Landstingsstævningen kom ved Nytaarstid og blev sendt til Udsen paa Stougaard, der videre sender den til Vejle.

»Underlagt sendes Landstings Stævning med Paa-skrift om Forkyndelse. Jeg skal rigtig besørge baade Delinquentindens Befordring og Vagt, mens for hvad

Pris kan jeg nu ej egentlig skrive. Imidlertid beder jeg, at jeg forinden faar et Par Ord til Vished, at jeg paatager mig saadant, da det ufejlbarligt skal ske. — Jeg ønsker et lykkeligt Nytaar og mange paafølgende for Deres Velædelhed og kiære Familie og i øvrigt med megen Æstime o. s. v.«

Om Anne Christensdatters Befordring til Viborg kan Gaarmann imidlertid ikke tage Beslutning paa egen Haand. Her er et Omraade, hvor han er nødt til uden videre Vrøvl at acceptere Amtmandens Afgørelser, med mindre han da selv vil betale Rejseomkostningerne, idet det er Amtmanden, der sidder paa Pengekassen. Amtmand Bülow ordner det saaledes:

»For Anne Christensdatter har jeg requireret det behørende Befordringskab og Vagthold igennem Silkeborg Amt frem og tilbage hos Conference-Raad Trap-pand og bedet, at samme maatte sendes lige til Dem, paa det samme ej skulde komme for sildig. Jeg haaber altsaa, at De skal bekomme den i rette Tid. Imidlertid, da det formedelst vanskeligt Vejr og andre Aarsager kan fejle, saa vilde Hr. Byfogeden være betænkt paa at have foruden den, der fører hende som Fange-foged, en Anden Karl til Rede og en Vogn, der bringer hende frem og tilbage for billig Betaling, som saa vidt muligt er indrettes efter den Taxt, som sal. Geheime-raad Gabel har sat efter allernaadigste Rescript af 9. Oktober 1739, nemlig for hver Mil »20 Skilling Tour og ti Skilling Retour«. Paa min Anmodning, at hun maatte indtages i Viborg Tugthus, er mig svaret, at det er forbuden ved Fundatzen der at indtage vanvit-tige Folk.«

En Forbryderske fra Ildved skal ved samme Lejlighed med til Viborg, men hende skal der ikke lejes Vogn til. Hun skal gaa paa sine Ben, hvad Amtmanden

nok mener, hun kan, da der kun skal gøres korte Dagsrejser. — »Ellers er der forlangt til Vagt en ridende Karl om Dagen og en anden om Natten.« — Der er ca. ti Mil fra Ølholm til Viborg, og der beregnes fire Dage til en enkelt Tur. Den Fart kan ikke overanstrenge hverken Folk eller Heste. Selv »Anne Clauses fra Ildved«, der skal tradske paa sine Ben ude ved Vejkanten, maa kunne gennemføre den uden at tage Skade.

Rejsen gik da ogsaa udmærket baade hen og hjem. Det lille, men brogede Selskab startede sent om Morgen og overnattede rimeligvis i alle de Kroer, der fandtes paa dets Vej. Dommen blev heller ikke nogen Sensation, idet, som vi allerede ved, den blev en Stadfæstelse af Dommen fra Herredstinget. Der blev først Kludder i det bagefter, og da var det Gaarmann, det kom til at gaa ud over. Amtmand Bülow paastod nemlig, at den gode Gaarmann følgende sine slette Tilbøjeligheder havde handlet utilbørligt egenmægtigt og derfor maatte finde sig i selv at bære Følgerne. »Følgerne« var saa og saa mange Rigsdaler, Mark og Skilling.

Sagen var den, at det ikke blev til noget med det requirerede »behørende Befordringskab og Vagthold igennem Silkeborg Amt« og da heller ikke paa Resten af Ruten. Det af Amtmand Bülow planlagte og allerede aftalte Befordringsarrangement kom nemlig slet ikke i Funktion, og Anne Christensdatter blev ført baade frem og tilbage paa lejet Vogn og under betalt Bevogtning. — Bagefter skændtes de to Hovedarrangører drabeligt om, hvis Skyld det var, og de var dybt enige om, at det var den anden Part, der havde Ansvaret for Fadæsen, og absolut hele Ansvaret. Selv ganske smaa Indrømmelser til Modparten var der ikke noget, der hed. I de Skrivelser, de to Embedsmænd

sendte hinanden, er Overskrift og Underskrift venlige nok, men det er ogsaa det eneste, der er det.

Denne Pennefejde Nr. 2 tager sit Udgangspunkt fra den Regning, Udsen paa Stougaard sender Gaarmann. Regningen ser saaledes ud:

Paa de Bekostninger, som er medgaaet til Delinquentinden Anne Christensdatter i Ølholm hendes Befordring og Vagt til og fra Viborg Landsting, nemlig:

1. Efter hosfølgende Quittering

No. 1 betalt i Viborg. . . . . 1 Rbdr. 8 Sk.

2. Mod Quittering No. 2. betalt

for en Vogn at køre hende til og fra Viborg a Mil 1

Mark 8 Sk. for ti Miles Tur 2 Rbdr. 3 Mark.

Retour a 12 Skilling Milen .. 1 Rbdr. 1 Mark 8 Sk.

3. Lejet een at bevogte hende og derfor betalt efter Quit-

tering No. 3 . . . . . 3 Rbdr. 2 Mark.

Summa . . . . 8 Rbdr. 1 Mark.

Hvilket jeg saaledes det nøjeste mig har været mulig har accorderet, og derfor skyldigst beder Hr. Byfoged Gaarmann i Vejle, efter hvis Anstalt jeg har udlagt Pengene, at han snarest mulig faar mig samme betalt.

Regningen er dateret den 15. Januar, hvilket vil sige, at Udsen har skrevet den, saa snart Anne Christensdatter er tilbage i Ølholm. Dommen i Viborg faldt den 10. Januar, og saa har de jo da tidligst kunnet begynde Hjemrejsen Dagen efter. Som vi har set, maatte man nødvendigvis føre Fangen hjem til Ølholm igen. Saa lidt som Vejle og Kolding vilde Viborg tage imod hende. For Viborg Tugthus'es Vedkommende forbød »Fundatzen« det.

Gaarmann læser Regningen igennem og omadresserer

den derpaa til Kolding. Den er det Amtets Sag at betale. Ja, det er det altsaa! — Alligevel føler Byfogeden sig ikke helt tryk. Det er det med den lejede Vogn, der ængster ham. Han finder sig derfor foranlediget til at ledsage Regningen med en »underdanig Demonstration«, der, som han senere udtrykker sig, »saa vidt jeg ved forklarer Aarsagen, hvorfor Befordringen blev lejet«.

Men trods den behændigt gjorte »underdanige Demonstration« kan Gaarmann endda ikke overkomme et glad Smil. Han kender jo — Gud bedre det! — sin Amtmands grimme Tilbøjelighed til at ville indtage contraire Standpunkter. Og det ved Gaarmann jo godt, at selv om der ikke altid følger Forstand med et højt Embede, saa følger der noget andet, der er lige saa storartet. — Det er derfor med bange Anelser, at den stakkels Gaarmann skikker Regningen og Demonstrationen til Kolding og selv samtidig tager ud paa en nødvendig Forretningsrejse i Vejle Vesteregn. Han blev borte en Uge, og det var ingen rar Uge, skønt han maaske nok nu og da har været i Stand til at finde Glemsel for sine Bekymringer. Han var i det mindste paa hele Turen i nær Berøring med Ting, der var Trøst i. Han var nemlig ude for at opspore »utilladelig Brændevinsbrænderi og dertil brugelige Redskaber«. Og der var nok af begge Dele.

Men selv om han ogsaa har haft lidt Plasér paa Turen, saa gjorde han den bitre Erfaring, da han kom hjem, »at Sorgens trælsomme, tunge Læs venter os kun, naar vi standser«. Da han traadte ind i sit Arbejds-værelse, laa den famøse Regning atter paa hans Skrivebord. Han aabnede den og fik sin værste Frygt bekræftet. Amtmanden havde forsynet Regningen med en ny og meget drilsk »Demonstration«. Der stod:

»Hr. Amtforvalter Møller i Kolding vilde behage paa denne Regning til Hr. Byskriver Udsen at lade betale fire Rigsdaler to Mark og aatte Skilling og at beregne samme 4 Rbdr. 2 Mark 8 Sk. til Udgift af Delinquentpengene. De for Vognleje anførte 3 Rbdr. 4 Mark 8 Skilling kand Amtet ej paalægges, da Delinquentens Befordring burde have sket ved frie Vogne, og den behøvede Anstalt herfra saa vel som Anvisningerne fra vedkommende Amtsstuer Hr. Byfoged betimelig er til Hænde kommet.«

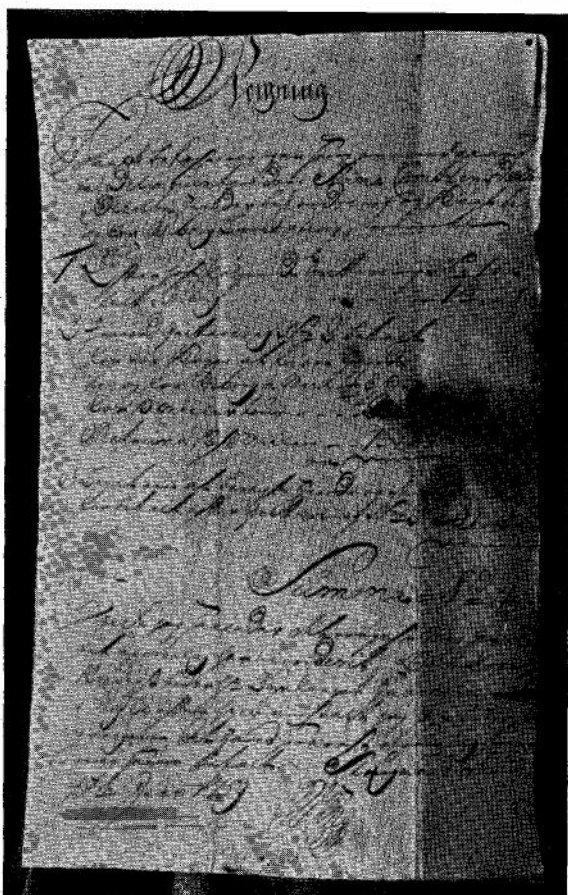
Gaarmann bliver baade vred og meget ulykkelig, thi hvis Amtet ikke vil betale, saa skal han selv, da Udsen paa Stougaard har handlet efter Ordre fra ham. Fire Rigsdaler er vel ikke noget svimlende Beløb, men man maa faa det Indtryk, at de betød lige saa meget for Gaarmann som Hesten for Shakespeares Richard den Tredje. Han sætter sig øjeblikkelig til at skrive til Kolding. Han gentager og uddyber sin første Forklaring. Det er han nødt til, da »jeg maa slutte, at Deres Excellence ej haver fattet samme min Demonstration i den rette Forstaaelse«. Han forklarer om igen, at de omtalte Anvisninger netop ikke er kommet ham betimelig i Hænde, og han fremskaffer oven i Købet en Attest fra »Weyle Post Contoir«, hvori »testeres«, at en af Attesterne først er ankommet til Vejle ved Middagstid den 6. Januar. — At Gaarmann ikke har kunnet vente paa den, er indlysende. Naar dertil kommer, at den arme Byfoged ydmyger sig saa vidt, at han figurlig talt gør Knæfald for Excellencen, skulde man vente, at Amtmanden gav sig over: »Jeg recommanderer og tilbeder mig Deres Excellences høje Bevaagenhed og Patrocinium, som i dybeste Submission til min Død henlever o. s. v.«

»Submissionen« hjalp imidlertid ikke, saa Turen ned

paa Gulvet kunde Gaarmann have sparet sig, og lige saa lidt hjalp det, hvad P. H. Staal henne paa Weyle Post Contoir testede. Gaarmann kan derfor — desværre — begynde sit næste Brev saaledes: »Da jeg af Deres Excellences højrespective Skrivelse af Dato 15de hujus maa erfare det Deres Excellence endnu er af de *høje Tanker*, at Amtet ikke skulle kunne beligges at betale —.« Som man ser, søger han Trøst i at være spydig.

Striden vedvarede altsaa, men der er ingen Grund til at følge den længere. Det interessante er, at en saadan lang og bitter Fejde kunde føres om 4 Rigsdaler, og det fornøjeligste ved Striden er det Uheld, den ophidsede Byfoged Gaarmann var ude for. Da han engang sad og skrev til Amtmanden og just var færdig med en Side, vilde han overstrø det beskrevne Blad med Sand. Regningen med Amtmandens Paategning laa paa Bordet ved Siden af det Brev, han skrev paa, og foran ham stod baade »Blæk Bøssen og Sand Bøssen«. Da han nu rakte Haanden ud efter Sandbøssen, fik han i sin Ivrighed fat i Blækket i Stedet for. Man kan nok forestille sig hans Forskrækkelse, da han vender Bunden i Vejret paa »Bøssen«, og Blækket pøser ud over det nylig beskrevne Ark. Det vilde vel nok have været morsomt, men sikkert ikke opbyggeligt at have hørt, hvordan Gaarmann ved den Lejlighed udtrykte sig. Fruen blev tilkaldt med høje Raab, at Griseriet hurtigst kunde blive tørret op. Da det var sket, og det ødelagte Brev var puttet i Kakkellovnen, skrev den vrede Byfoged et nyt Brev, som han behandlede med større Forsigtighed. Desværre var det dog ikke blot Brevet, der blev klattet til. Noget af Blækket sprøjtede ogsaa over paa Regningen. Derfor blev Gaarmann nødt til at forklare Bülow, hvor galt han var kommet af Sted:

»Original Regningen er . . . blevet saaledes beskadiget —.«

»Original Regningen er, med det, at jeg i Hast fik fat paa Blæk Bøssen i Stedet for Sand Bøssen og overøste, hvis jeg var i Færd med at skrive, ogsaa blevet saaledes beskadiget, at jeg ej har kunnet remittere samme, hvilken Uforsigtighed mig naadigst maatte pardoneres.«

Den beblækkede Regning er opbevaret og findes i Landsarkivet i Viborg.

Imidlertid sad Anne Christensdatter atter i sit Fangenskab i Ølholm, stadig under Bevogtning af Omegnens Bønder. Da det ikke er til at se til Ende paa denne Tilstand, udvides det vagtpligtige Omraade yderligere med nogle Sogne. Foreløbig har det altsaa ikke ført til nogen Forandring, at Landstinget kendte for Ret, at Delinquentinden »som en rasende og galen Quinde bør af hendes Frænder forvares. Men siden det er oplyst, at hverken Anne Christensdatter eller hendes Venner skal have Middel dertil, saa bør Stedets Øvrighed, hvor denne onde Gerning er sket, at lade hende sætte udi saadan Forvaring hendes Lifestid, at hun ikke herefter mere nogen Ulykke skal forøve.«

Stedets Øvrighed kan aabenbart ikke finde et Sted at anbringe hende, eller har i alt Fald ikke let ved det. Først langt hen paa Sommeren 1759 lykkedes det at finde et passende Fængsel. Det blev noget saa uhyggeligt som »Pesthuset« i København. Herremanden paa Hvolgaard kører hende til Vejle, (skønt det egentlig ikke tilkommer ham, men Udsen paa Stougaard), og fra Vejle bliver hun sejlet til København, hvad den Skipper, der sejlede med hende, forlangte 7 Rigsdaler 3 Mark 6 Skilling for, hvilket Myndighederne selvfølgelig fandt var for meget og derfor gav sig til at prutte om, denne Gang dog ud fra det smukke Motiv, »at det er fattiges Penge, hvoraf Udgifterne for be-

Den 14de febr. 1849.

Til de Højeesterede Medlemmer af den danske Landsting

Med venlig hilsen

Gaarmann

Gaarmann forklarer og undskylder sit Uheld.

Den 14de febr. 1849.

Gaarmann

Gaarmann forklarer og undskylder sit Uheld.

meldte Quinde skal tages, som man bør omgaaes ømmelig med«. Og det betyder vel saa, at det er Familien i Ølholm, der maa betale Rejseudgifterne. For »Forplejning og Sengeleje« i Pesthuset blev der for et Kvar- tal betalt 5 Rigsdaler 2 Mark 8 Skilling.

Og dermed er Anne Christensdatters Saga i Ølholm ude. Hun sad hen som sindssyg Fange til sin Død, der først indtraf mange Aar efter.

Om hendes Mand, Claus Hendriksen, kan fortælles, at han 17 Aar senere — i Aaret 1775 — fik kongelig Tilladelse til at gifte sig igen, skønt Anne Christensdatter stadig levede. Paa dette Tidspunkt var han for øvrigt Ladefoged paa Hvolgaard.

Anne Christensdatters eneste efterlevende Barn, en Søn, blev Fæstebonde under Hvolgaard. Om ham kunde der være mangt og meget at berette, men det er en anden Historie, som vel sagtens aldrig bliver fortalt.

GIVE OG OMEGNS PLANTNINGSFORENING

1889—1939

AF RASMUS MORTENSEN

For 50 Aar siden henlaa Midtjylland og Vesteregnen endnu i den Tilstand, *St. Blicher* saa anskueligt skildrede, da han 1827 førte Læserne af »Røverstuen« ind over Vejle Amt og ved Lillebælt fandt alt lignende Øerne: »Men jo længere man kommer ind, jo mere forandres Egnen. Dalene bliver dybere, Bakkerne brattere. Skovene ser ældre og mere affældige ud. Mangt et sivgroet Kær, mangan med kort Lyng bevokset Jordplet, store Stene paa de højryggede Agre — alt vidner om ringere Kultur og mindre Befolkning. Smalle Veje med dybe Hjulspor og høje Balken i Midten hentyde paa mindre Færdsel og Samkvem mellem Beboerne. Disses Vaaninger vorde mod Vesten alt slettere og slettere, lavere og lavere, som om de dukkede sig for Vestenvindens voldsomme Anløb. Ligesom Hederne bliver hyppigere og større, bliver Kirker og Byer færre og længere fra hinanden. Ved Gaardene ser man i Stedet for Hæsse sorte Tørvestakke, i Stedet for Frugthaver Kaalgaarde. Store, lynggroede Moser, skødesløst og ødselt behandlede, sige os, at her er nok af dem. Intet Markhegn, ingen Pileplantning gør mere Skel mellem Mand og Mand. Man skulde tro, alt endnu var i Fællesskab. Naaer man omsider Rygnin-

gen af Jylland, udbreder sig for Øjet de uhyre, flade Heder, i Førstningen bestrøede med Gravhøje, hvis Antal dog stedse aftager, saa man med Rimelighed kan formode, at denne Strækning aldrig tilforn har været opdyrket. . . . Paa Østsiden af denne Lynghede findes dog hist og her noget kort, purlet Egekrat, der for Vejfarende kan tjene som Kompas, thi Træernes Kroner ere alle bøjede mod Østen. Forresten øjner man fra de store Lyngbakker kun lidet Grønt: en enkelt Græsplet eller en ung Bævreesp, som man da med Forundring udspørger: hvor est du kommen her? Løber en Bæk eller Aa gennem Heden, da forkynde ingen Enge, ingen Busk dens Nærværelse. Dybt nede mellem udhulede Bakker snor den sig lønlig og med en Fart, som om den skyndte sig ud af Ørkenen.«

Ved samme Tid, 1826, udsendte *Carl Dalgas*, Aldebertsminde i Højen, efter Opfordring af Landhusholdningsselskabet Bogen »Vejle Amt«, der ogsaa tegner os et lignende tydeligt Billede. Carl Dalgas sætter Skellet mellem Øster- og Vesteregnet langs Kolding—Viborg Landevej, og Vejle Vesteregnet bestaar da af Egtved, Nørup, Randbøl, Lindeballe, Gadbjerg, Givskud, Øster-Nykirke, Vester, Tyregod, Give, Brande, Ringive, Filskov, Blaaehøj og Sønder Omme Sogne. Naar herfra undtages Nørup, Lindeballe og Gadbjerg er de ni Tiendedele af samtlige nævnte Sogne uopdyrket Hede, »der undertiden, endog i ikke ubetydelige Strækninger, udarter til Flyvesand«. »Alene ved en høj Grad af Nøjsomhed, Tarvelighed og ved Afbenyttelse af Binæringsveje er Beboerne her i Stand til at skaffe sig Livets Ophold.« Vesteregnet »er saare lidet skikket til Frembringelse af Vegetabiler. Rug, Spergel, Kartofler, Boghvede, lidt Byg eller Havre samt nogle faa Græsarter er alt hvad til Nød vokser i denne skarpe

Egn, hvor den mindste Tørke straks virker ødelæggende.« »Vesterboeren bør derfor kun hefte sit Blik til de nøjsomste Vækster og Dyr, og Rug- samt Faareavlens altsaa i Almindelighed bliver Hovedformaalene for hans Bestræbelser. Ja, selv hvad sidste angaar, maa han endog holde sig til det nøjsomme lille Hede-faar, det eneste, der kan trives i vore Heder.« Med Hensyn til Torve- og Afsætningsforhold hvor skal Vesteregnens Bønder da tage hen? »At kjøre 5 til 6, ja 7 Mil, for det meste ad besværlige Veje, være to til tre Døgn hjemmefra, slide paa Vogn og Heste o. s. v., alt for at modtage 2 Rdl. for en Tønde Rug, er dog vist at sætte Taalmodigheden haardt paa Prøve. Af-sætning i Eggen selv er, saaledes som Sagerne nu staar, ikke at vente, og Midler til at lette Transporten ikke tænkelige. Tager man i Betragtning, hvor faa Midler disse Egne besidder til at eksistere, hvor mager og utaknemlig Jordbunden er, og hvor møjsommelig Be-boerne maa ernære sig, vil vist ingen Retsindig tænke herpaa uden at ønske, dette maatte blive anderledes. Men det er ikke nok at være deltagende i andres Lidelser, at række dem en hjælpende Haand er endnu skønnere! Midlet til at afhjælpe vore Brødres Trang i Vesten er let fundet. Man giver dem Tilladelse til at anlægge Brænderier, og større Velgerning vil næppe kunne vises denne Egn. Nødvendighed, Billighed, Lokalomstændigheder, alt taler for denne Tilladelse, uden hvilken der aldrig kan være Opmuntring i saa langt bortliggende og saa maadelige Egne til at dyrke Jorden, og uden hvilken vore Heder følgelig aldrig vil blive befolkede og opdyrkede! Blev der ikke alt brændt saa meget i Smug, og vidste man ikke at skaffe sig ufortoldede Varer fra Vestkysten af Landet, vilde det med de Tider, vi nu lever i, alt længe have været forbi

med Vesteregnen. Det er en Sandhed, som ingen, der har set og berejst denne Del af Landet, vil omtvivre.«

Grundtvigs Indtryk fra Thyregod-Aarene dækkede — forstaar vi — den nøgne Virkelighed:

Det er slet ingen Abildgaard
og ingen Blommehave;
det lysner mest kun lidt i Vaar,
og Buskene er lave,
og Lyngen løber langs ad Land
med Ormflok og Flyvesand,
og Bøgen staar i Stampe.

— — —
De iblandt os, som kan henregnes til den ældre Generation, vil erkende, at nogenlunde saaledes husker vi Hjemstavnen fra Tiden omkring 1880erne — et Hundrebaar efter Stavnsbaandets Løsning, Udskiftningen og samtlige andre betydningsfulde Landboreformer med Forjættelser og rige Løfter.

Havde man da slet ikke faaet noget udrettet? Hvorfor var der ikke kommet bedre Resultat?

Vore Fædres Arbejde skal nødigt miskendes. De tog netop straks villigt fat paa Opgaverne. Om deres vaagne Interesse vidner den Kendsgerning, at de allerede, før Loven om Udskiftning kom, ved frivillig Forhandling havde faaet Jorderne udskiftede og Gaardene placerede paa hver sin Mark. Diger var sat langs mange Skel, og øde Jorder, gammelt Overdrev, ryddet Skovbund, Kær- og Hedestykker opdyrket, Mergling og Dræning paabegyndt. Men desværre taalte adskillige nyopdyrkede løse Jorder ikke den mere intensive Drift, Smaapletter og store Strækninger gik i Sandflugt, og da Pengekrisen efter Krigstilstanden 1807—14 satte ind, fulgte almindelig Stagnation Slægtled igennem. Beboerne maatte for at klare sig ty til Bierhverv: binde Hoser og flette Fejekoste af Revlingris. Men naar Hus-

flid bliver Bondens vigtigste Idræt, forsømmes hans egentlige Bedrift; Agre gror sammen, møjsommelig frembragt Kultur svinder bort, Lyngen spirer alle Vegne. Kommer saa endelig bedre Tider, faar Manden med Landbruget i Uorden ingen Part deri, fordi han er bagefter med det hele.

Det er denne vigende Stilling, der prægede Vesterregnen i første Halvdel af 1800erne, og som voldte, at Bunden var saa bar endnu for 50 Aar siden.

— — —
Vi hørte, at Carl Dalgas vilde hjælpe Vesteregnet ved Frigivelse af Brændevinsproduktionen. Hans Brodersøn, Hedeselskabets Stifter, fandt paa bedre Udvej: at skaffe Marken Grøde gennem Træplantning.

Tanken var egentlig slet ikke ny. Lige fra Hede-kolonisationens Dage havde Staten, og da navnlig Greve Reventlow og Kong Frederik VI drevet paa med Skov-anlæg i større og mindre Stil, ligesom Landhusholdningsselskabets Indsats for Plantningssagen: Smaa-plantager og Havedyrkning flere Steder bar tydelig Frugt. Folk kunde jo se, Træer kunde gro — ogsaa de Popler og Graner, Vejvæsenet plantede langs nybanede Landeveje. Det virkede altsammen. Men det var Enrico Dalgas og Hedeselskabet, som fik Lykke til at skabe Tillid og Tro, hvor der før herskede Tvivl og Mismod — Plantningssagen blev en Folkesag af dyb og varig Karakter, Fædrelandet til uvurderlig Gavn og Pryd.

Meget tidlig viste *Giveegnen* sin Interesse for Plantageanlæg. Hedeselskabets Virksomhed begyndte 1866, og allerede Aaret efter stiftede stedlige Mænd A/S Give Plantage, omfattende c. 210 Tdr. Land Krat og Hede. Kultiveringen skred planmæssig frem, og saavel denne Plantage som andre lignende, Hedeselskabet fik paa-begyndt ud over Heden, trivedes tilfredsstillende. Sam-

tidig arbejdede Hedeselskabet for Plantning af Læbælter og Hegn ved Gaarde og Huse, hvortil Selskabet opnaaede Støtte af Statskassen. Det blev dog efterhaanden ret vanskeligt at overse alle disse enkelte Arbejder, og man ønskede af praktiske Hensyn dannet lokale Sammenslutninger, som skulde varetage denne betydningsfulde Virkegren. Dermed blev Opgaven ogsaa lagt i Befolkningens egen Haand, et Forhold, Dalgas lagde megen Vægt paa.

Heller ikke nu kaldte man forgæves paa Give og Omegn. Vejle Amts Folkeblad og Vejle Amts Avis bragte d. 6. Januar 1889 følgende Bekendtgørelse:

Vejle Amts Vesteregns Landboforening
 agter at afholde to Møder, ved hvilke Hr. Oberstlieutenant Dalgas vil opfordre til Stiftelse af Plantningsforeninger i Give og Nørup med omliggende Sogne. Møderne afholdes i Give Kro Mandagen d. 14. ds. Kl. 3, og i Nørup Forsamlingshus Tirsdagen d. 15. ds. Kl. 4^{1/2}. Ikke blot Landboforeningens Medlemmer, men alle, som nære nogen Interesse for denne vigtige Plantnings-sag, indbydes til at møde.

Engelsholm, d. 5. Januar 1889.

Carl Bech,

f. T. Fmd. f. V. A. V. Landboforening.

Vejle Amts Avis refererede Møderne saaledes (øjensynligt er Haanden Godsejer Bechs):

Landbomøder i Give og Nørup.

Efter Indbydelse af Vejle Amts Vesteregns Landboforening holdt Oberstlieutenant Dalgas d. 14. og 15. d. M. 2 Møder i Give og Nørup for Oprettelse af Plantningsforeninger. Det var oprindeligt paatænkt at danne 2 saadanne, men man bestemte sig ved Mødet i Give til kun at danne een, omfattende alle Landboforeningens Sogne med Undtagelse af Grene Sogn, idet dog Nørup og Randbøl Sogn betragtes som en Filial af Foreningen.

Ved Mødet i Give udtalte Oberstlieutenanten sig omtrent saaledes:

Det danske Hedeselskab er nu 22 Aar gammelt og har oprettet 500 Plantager med et samlet Areal af 40,000 Tdr. Land. Tillige har det optaget en anden Virksomhed, som gaar ud paa at faa Folk til at frembringe Smaaplantager omkring Gaarde og Huse og Hegnsplantninger, og til Opnaaelse heraf har det formaet Staten til at paatage sig en Del af Omkostningerne hertil, idet den bevilger betydelige Tilskud (i 1888 20,000 Kr. og iaar 26,000 Kr.) for at Folk i Hedeegnen kan faa Planter til saadanne Smaaplantager og Hegnsplantning til nedsat Betaling eller endog helt gratis. Væsentlig for at fordele dette Beløb har Hedeselskabet nu oprettet selvstændige Bestyrelser, som skal fremkomme med Medlemmernes Ønsker om at blive delagtige i Statens Bidrag, som utvivlsomt Aar for Aar vil vokse, maaske indtil 100,000 Kr. Et saa stort Beløb, som allerede nu bliver uddelt, kan ikke uddeles paa retfærdig Maade, uden at Folk melder sig ind i og mod et ringe Kontingent bliver Medlem af en af Hedeselskabet oprettet Plantningsforening selv vil hjælpe med dertil. Derfor retter Selskabet nu en kraftig Appel til Beboerne i Jyllands magre Egne om Samarbejde.

Det er i højeste Grad nødvendigt, at der bliver plantet ikke alene omkring Gaardene, men især ved Markskellene; alt hvad der endnu er plantet i Jylland, er næsten som en Draabe i Havet, thi af Jyllands 458 Kvadratmil kan man henregne 300—400 Kvadratmil til Hedeegnen, som paa en saa sørgelig Maade karakteriserer sig ved sin Træløshed. Kommer der ikke Plantninger ved Gaarde og Huse og især levende Hegn, vil Egnen vedblive at være træløs. Faar vi derimod det, vil Egnen faa et andet Udseende, og det vil blive et umaadeligt Gode for Agerbruget i Sandegnene, der nu idelig og atter lider af Storme og Sandflugt. Taleren havde i een Maj Maaned talt ikke mindre end 19 Storme.

Nu vil Hedeboeren maaske sige, det er uoverkommeligt at plante saa meget, at vi kan blive fri for den ødelæggende Sandflugt. Taleren vil dertil svare nej, naar blot alle vil arbejde med. Vil en Gaardmand blot aarlig

plante $\frac{1}{2}$ Td. Land og en Husmand $\frac{1}{2}$ Skp. Land foruden et Stykke af deres Yderhegn — thi der maa ogsaa plantes Hegn mellem de enkelte Marker eller Indhegn — vil dertil forbruges ikke mindre end 5—6 Hundrede Millioner Planter til en Værdi af 3 Millioner Kroner, naar en Gaardmand aarlig vil ofre 10—15 Kr., og en Husmand 2—3 Kr. foruden sit eget Arbejde.

Hegnene skal ikke sættes paa Diger, thi det bliver for dyrt, og Planterne gaar ud. En kulegravet Rende koster kun 3 Øre pr. Favn, og en Plantning af Bjergfyr og Hvidgran i $\frac{3}{4}$ Alens Afstand koster 3—4 Øre, eller man vil faa et saadant Hegn for 6—7 Øre Favnen. En Gaardmand med 50 Tdr. L. vil have mellem 1 og 2000 Favne Inder- og Yderhegn, som kan opføres for ialt 70—140 Kr. I Hoven Sogn er næsten overalt saadanne Hegn plantede.

Smaaplantninger bidrager til Hygge i og ved Hjemmene. Er der hyggeligt hjemme, bliver Ungdommen hjemme, kommer ikke saa tit ud og gør gale Streger. Og de Gamle befinder sig bedre, de kan maaske i deres Alderdom glæde sig i de Træers Skygge, som de selv har plantet, glæde sig over deres eget Arbejde.

Det er imidlertid en Hovedbetingelse, for at Arbejdet skal lykkes, at det bliver ordentlig og godt udført, at Planterne de første Aar holdes tilbørligt rene. Man maa gøre det godt, saa vidt man kommer, man kan altid udvide. Naar der kun er Lyst, vil enhver kunne faa tilstrækkelig Tid og Arbejdskraft, og da kan Maalet let naaes. Taleren kendte en Husmand, som i sin Fritid i 20 Aar tilplantede 10 Tdr. Land i kulegravede Render.

Det, det nu drejer sig om, er, at Egnen nu vil hjælpe Hedeselskabet med Fordelingen af det Statstilskud, som alle Faktorer med Glæde har bevilget og fremdeles vil bevilge Smaaplantager, selv om det stiger til det dobbelte Beløb. Men man maa jo have Borgen for, at det anvendes rigtigt af Befolkningen. Det sker, naar man melder sig ind i en Plantningsforening; gør alle det, saa vil Maalet være naaet i en 20—30 Aar. Naar man fik Læ, fik man mere Glæde af at drive Landbrug og Havebrug. — Taleren gennemgik nogle Lovbestemmelser, som efter en kort Drøftelse vedtoges.

Mødet i Give Kro efterfulgtes d. 15. Januar af Møde i Nørup Forsamlingshus, hvor Dalgas holdt et lignende Foredrag, helt igennem præget af Iver og varm Interesse for den foreliggende Opgave. Landboforeningens Formand, Godsejer Bech til Engelsholm, bragte saavel i Give som i Nørup Oberstløjtnanten en Tak for hans Foredrag og for hele hans Virksomhed for Hedesagen. Forsamlingen sluttede sig hertil ved kraftige Hurra-raab.

LOVE

for

Give Have- og Plantningsforening

i endel af Nørvang og Tørrild Herreder.

§ 1.

Foreningen søger at fremme Havebruget, indtil videre dog især den Del deraf, som kan give Udbytte, altsaa Kjøkkenhavebruget og Dyrkning af Frugtbuske. Derhos søger den at fremme Plantningen omkring Haver og Gaarde, samt Anlæg af levende Hegn.

§ 2.

Det aarlige Kontingent for hvert Medlem er 50 Øre. Herfor erholder Medlemmerne fuld Værdi i Form af Kjøkkenurter eller i Frugtbuske, idet der dog fradragges 20 Øre til Porto m. m., dog kun forsaavidt de i rette Tid, det er i Januar Maaned, rekvirere og betale dette Frø m. m. hos Kredsforstanderen. Frø og Buske kjøbes ved Bestyrelsens Foranstaltning. Der kan rekvireres for mere end 30 Øre af hvert Medlem, naar Frøet samtidig betales.

§ 3.

Endvidere erholder Foreningen uden særlig Betaling af og til trykte Hefter, indeholdende korte praktiske Anvisninger til Dyrkning af Havesager og til Anbringelse af Læbælter, Hegn m. m. Disse Hefter vilde blive Foreningen tilstillede fra Hedeselskabet, og Medlemmerne ville kunne faa dem til Laans hos Kredsforstanderne. Udgiften til Porto, Korrespondancer m. m. søges

tilvebragte ved frivillige Gaver fra Landboforeningerne, Sparekasserne og andre Bidragydende, deriblandt ekstraordinære Medlemmer, der aarligt betale 2 Kr.

§ 4.

Foreningens Anliggender varetages af en ulønnet Bestyrelse paa 5 Medlemmer, hvoraf Hedeselskabet vælger 1, medens Resten vælges ved simpel Majoritetsbeslutning af Generalforsamlingen. Hvert 3. Aar foretager Generalforsamlingen nyt Valg. Det første Valg sker ved den konstituerende Generalforsamling.

Bestyrelsen sammenkalder Generalforsamlingen hvert Aar ved Bekjendtgjørelse i de lokale Blade. Paa Generalforsamlingen fremlægger Bestyrelsen det aarlige Regnskab, ligesom overhovedet Foreningens Anliggender behandles. Alle Beslutninger vedtages med simpel Majoritet. Dog kunne Forandringer i Foreningens Love ikke finde Sted, før de efter forudgaaet Offentliggjørelse have været forelagte og ere blevne vedtagne paa to efter hinanden følgende Generalforsamlinger.

§ 5.

Foreningen deles i Kredse, hver med sin Kredsforstander. Kredsinddelingen og Valget af Kredsforstanderen forelægges Generalforsamlingen. Bestyrelsen vedtager den fornødne Forretningsgang, Medlemmerne underrettes ved Bekjendtgjørelser i de lokale Blade om, hvem Kredsforstanderne ere.

§ 6.

Bestyrelsen sætter sig i Forbindelse med Hedeselskabet for at udvirke, at den tillige kan blive Hedeselskabets Smaaplantningsforstander og derved fremme Anlæg af Smaaplantninger ved Uddeling af Planter til halv Pris, idet den anden Halvdel betales af Hedeselskabet ved Hjælp af det hertil bevilgede Statstilskud. For en mindre Del vilde Planterne ogsaa kunne gives gratis til aldeles Uformuende.

Medlemmerne indgive Rekvisitioner til Kredsforstanderen i Løbet af Januar, og disse sende Rekvisitionerne til Bestyrelsen, som omtrent midt i Februar

forhandler med Hedeselskabet om, hvor stor en Del af Statstilskudet der kan falde paa Foreningen, og hvor meget der deraf maa anvendes til gratis Planter. Derefter besørger Foreningens Bestyrelse Planterne indkøbte i passende Planteskoler og afsendte til de vedkommende Medlemmer. Medlemmerne betale deres Anpart af Udgiften til Planterne ved Modtagelsen.

Saaledes vedtaget ved Generalforsamlingerne i Give og Nørup d. 14. og 15. Jan. 1889.

I Bestyrelsen.

Chr. Hansen Møller,
Hedeby, Formand.

Nielsen,
Skovsende.

Bech,
Engelsholm.

H. Christensen,
Sønderholm.

Sabro,
Alstedgaard.

Til Kredsforstandere valgtes for

Sdr. Omme: Assistent Nielsen og J. Skovbjerg Nielsen.

Brande: Assistent Christensen og P. A. Thomsen,
Usseltoft.

Give: Proprietær Krühlmann og Mikael Jensen, Hede-
gaard.

Ringive: Lærer Svenningsen, Langelund.

Thyregod: Lærer Madsen, Kokborg, og William Jensen,
Seirup.

Vester: Møller Jensen, Vester Mølle.

Nykirke: Lærer Dirksen, Kollemorten.

Givskud: Lærer Sørensen, Givskud.

Gadbjerg: Gaardejer Krühlmann, Rostrup.

Lindeballe: Lærer Balling, Lindeballe.

Nørup: Proprietær Otto, Trollerup, og J. Lind,
Limskov.

Randbøl: Skovfoged Nielsen, Frederikshaab, og P. Pe-
dersen, Dallover.

Oprindelig var Virkeomraadet altsaa 12 Sogne, men ret snart lagdes Sønder Omme ind under en oprettet

Plantningsforening i Ølgod, og den sydlige Del af Nørup Sogn dannede sammen med Egtved og Randbøl Sogne en selvstændig Forening under Navnet Randbøl Plantningsforening. De øvrige 9¹/₂ Sogne: Brande, Give, Ringive, Thyregod, Vester, Nykirke, Givskud, Gadbjerg, Lindeballe og Nørup-Nord har siden gennem svundne 50 Aar udgjort »Give og Omegns Plantningsforening«, som Betegnelsen i daglig, praktisk Tale blev. At den tunge officielle Form: »Give Have- og Plantningsforening for endel af Nørvang og Tørrild Herreder« ikke kunde holde, maa jo opfattes som en god Anbefaling — Slid glatter ud!

Slid fik de første Hold Mænd i Bestyrelsen. Men hvem var nu disse Pionerer, og fra hvilken lokal Side kom Stødet til Foreningens Oprettelse?

Vi skønnede foran, at det udførlige Referat i Vejle Amts Avis skyldtes Godsejeren paa *Engelsholm*. Skrivemaaden ligner Kammerherre Bechs, og den Omstændighed, at der i Bladmeddelelsen ud for Navnet *Carl Bech* er tilføjet: »I hans Sted vil Skovrider Krohn, Gjøddinggaard, sandsynligvis snart indtræde«, tyder formentlig i samme Retning; da ogsaa selve Indbydelsen udgik fra den Landboforening (Vejle Vesteregn), Godsejer Bech var Formand for, og idet han leder de stiftende Møder, maa vi slutte, Initiativet blev givet af Carl Bech. Han har villet sætte Arbejdet i Gang, men snart — som Dalgas sagde — lægge Sagen i Befolkningens egen Haand. Der var Tradition for Forbindelse mellem Engelsholm og Hedesagen. Hedeselskabets første Formand, *Mourier-Petersen*, var født her; en senere Ejer, Jægermester *G. Krøyer*, virkede afgørende for Give Plantages Anlæg, og paa den næste Ejer, Kammerherre Bech, blev jo med Tiden Hedeselskabets øverste Ledelse lagt. Ved sin dybe Indsigt og

store Arbejdsevne, sin vindende Personlighed og absolute Autoritet kom han til paa en heldig Maade at præge de Virksomheder, han fik med at gøre, og han staar som den smukke Type paa de uegennyttige og

Chr. Hansen Møller.

begejstrede Mænd, der udefra traadte til for at udrette noget til Bondestandens og Vesteregnens Gavn.

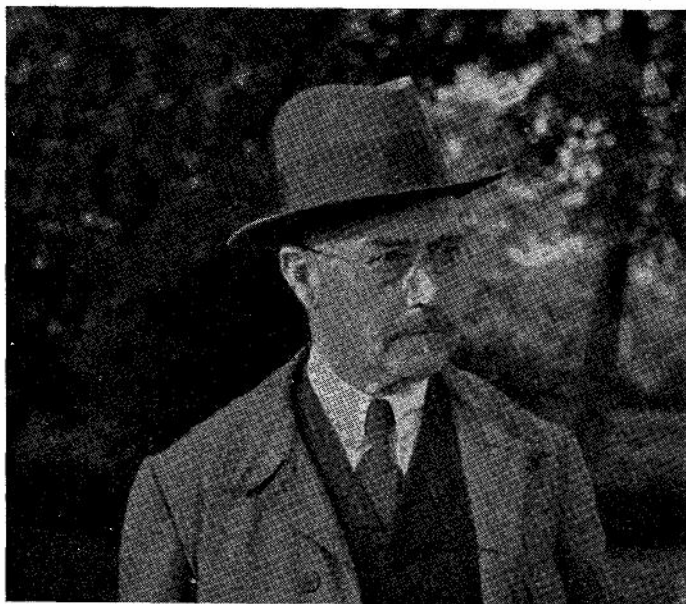
Naar det gentagende er sagt, at den stedlige Befolkning selv skulde have Plantningssagen overdraget, var det naturligtvis ud fra den rigtige Erkendelse, at Opgaven maatte hvile paa Tillid. Hos Amtsraadsmedlem, Gaardejer *Chr. Hansen Møller i Hedeby* var dette Grundlag i Orden; derfor betød Valget af Chr. Hansen

Møller som Formand Udsigt til Held og Fremgang for den nye Sammenslutning. Egnens Folk saa op til ham, en Høvdingeskikkelse blandt Standsfæller, en Arbejder som faa, hvis Virke — dygtigt og trofast — tjente Vesteregnet til Gavn. Gik han nu foran med Plantning, vidste man af lang Erfaring fra andre Omraader, at det var klogt og godt at følge efter.

Proprietær *Sabro*, Alstedgaard, havde vundet sig et anset Navn vidt om. At han, der nærmest repræsenterede Østeregnet, vilde støtte de vestlige Sognes Tarv, bidrog til Fjernelse af det gamle Skel mellem Østeregn og Vesteregn.

Plantningsassistenterne *H. Christensen*, Sønderholm, og *Chr. Nielsen*, Skovsende, var Bestyrelsens sagkyndige Medlemmer, sidstnævnte indvalgte af Hedeselskabet. De fungerede dog kun kort. Christensen afgik ved Døden 1893, og Nielsen fraflyttede Egnen 1891. I hans Sted valgte Hedeselskabet nuværende Skovrider *J. J. Holt*, Grindsted, som Foreningens Forretningsfører.

Det siger sig sely, at naar en Mand gennem 48 Aar har den ansvarlige Ledelse af et Arbejde, er Udviklingen ganske overvejende hans Værk. Vi ved ikke, hvorledes det kunde have formet sig, hvis Hedeselskabet den Gang havde sat en anden Mand paa denne Post. Men vi ved, hvordan det er gaaet under Skovrider Holts Førerskab. De mange Mennesker, han kom i Samarbejde med, vil vidne, at det gik godt. Og andre, der ikke oplevede Forbindelse med *J. J. Holt*, kan ude i Landskabet se, Gerningen er lykkedes: Haver og Hegn, Læbælter og Plantninger trives, hegner Markerne, pryder Egnen, standser ødelæggende Sandstorme — Prøven blev bestaaet om ikke før saa nu sidste Foraar, da vi slap med Skrækken, ja egentlig

Skovrider Holt.

ikke mærkede noget, medens mangfoldige jyske Egne meldte om voldsom Katastrofe.

Hemmeligheden ved Skovrider Holts Stilling i Vejle Vesteregns Befolkning ligger vel deri, at han kunde tale til baade Hjerte og Forstand hos vedkommende Mennesker. Denne Evne maa Holt have ejet allerede fra de unge Aar. Der brød gerne noget varmt og lyst frem i Øjnene, naar gamle Folk nævnte hans Navn, og selv skeptiske Begyndere kan han uden lang Snak sætte i resolut Virksomhed.

En smuk Plads i Foreningens Historie indtager Lærer *Sørensen*, Givskud, og Proprietær *Otto*, Trollerupgaard, Medlemmer af Bestyrelsen henholdsvis fra 1892 og 1893, begge efter hinanden gennem længere Aarrække Formænd. Lærer *Sørensen*, for hvem en Minde-

Mindesten for Lærer Sørensen i Givskud Anlæg.

sten er rejst i Givskud Anlæg, skyldes de mange Læbælter, Smaaplantninger og Haver med Frugttræer i Givskud Sogn. Proprietær Otto plantede selv meget, og han fik andre til at plante, saa der var god Sammenhæng ogsaa i hans Arbejde.

Skovrider *Krohn*, Gjøddinggaard, Sognepræst *Thomson*, Brande, Gaardejer *Thomas Sørensen*, Thyregod, Gaardejer *Hans Andersen*, Langelund, og Gaardejer *Kr. Nielsen*, Riisgaard, har i kortere eller længere Perioder været Medlemmer af Bestyrelsen.

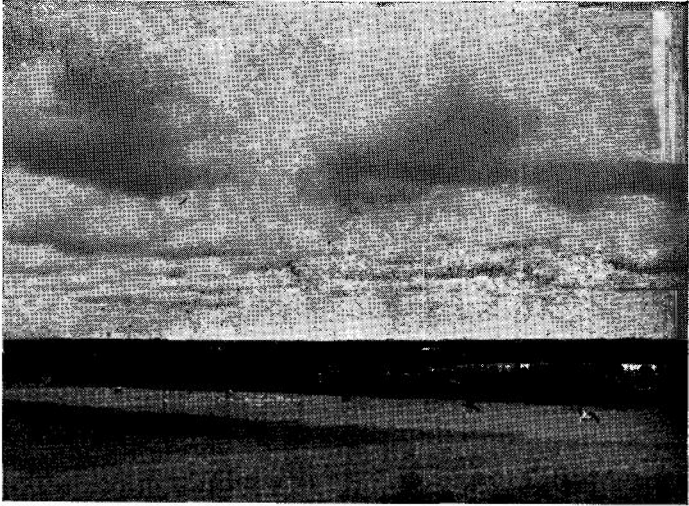
Ved Udgangen af 1938 dannes Bestyrelsen af Rentier *Lars Søndertoft*, Brande (Formand), Skovrider *J. J. Holt*, Grindsted, Gaardejer *Jens Lund*, Trاسبorggaard, Rentier *N. P. Ottosen*, Mallehøje, og Lærer *Rasmus Mortensen*, Lindeballe.

Foruden de skiftende Bestyrelser har Foreningen været organiseret med en eller flere Kredsformænd i hvert Sogn, hvis Opgave navnlig har været at indsamle Plantebestillinger og i det hele at bistaa Ledelsen med at holde Arbejdet i Gang omkring i Sognene. Den Støtte, Plantningsforeningen gennem Aarene har haft af Kredsformændene, kan vanskeligt vurderes for højt, og mange af disse Kredsformænd har holdt ud med dette Hverv i et meget langt Aaremaal.

I Lovens første Paragraf var det fremhævet, at Foreningen vilde fremme Havebruget (»indtil videre dog især den Del deraf, som kan give Udbytte«). Foruden Træplanter uddelte man da ogsaa snart hvert Aar en Mængde Smaapartier Havefrø — ved Fællesindkøb blev Prisen jo mindre end ellers, og det betød noget i hine Tider. Men hele denne Frøomsætning, som efterhaanden udvidedes til ogsaa at omfatte Roefrø, gav uforholdsmæssig stort Arbejde og medførte et ikke ringe Ansvar. Tilsidst gik det — man tør næsten sige heldigvis — galt. En Sommer, just da Roerne skulde udtyndes, opdagede adskillige Landmænd Virkekredsen over, men dog navnlig i Gadbjerg og Nørup Sogne, at deres Roemarker, der havde tegnet saa ualmindelig godt, bar Grønkaal i Stedet for Kaalrabi. Overraskelsen var pinlig, ogsaa for Plantningsforeningen, som ventede Erstatningskrav, hvilke den ogsaa fik. Alligevel ordnedes Sagen i Mindelighed, men man frygtede Gentagelse og opgav Bistand med Have- og Roefrø. Frigjort for en unødvendig Byrde kunde man nu ganske hellige sig den væsentlige Del, Træerne.

Det samlede Antal Planter, Foreningen i de 50 Aar udleverede, beløber sig til ca. 25 Millioner, heraf ca. 2 Millioner Løvtræer og ca. 23 Millioner Naaletræer. Værdien af disse Planter udgør ca. 300,000 Kr., heraf

Fra Dørslund Bakke.

J. J. Holt fot.

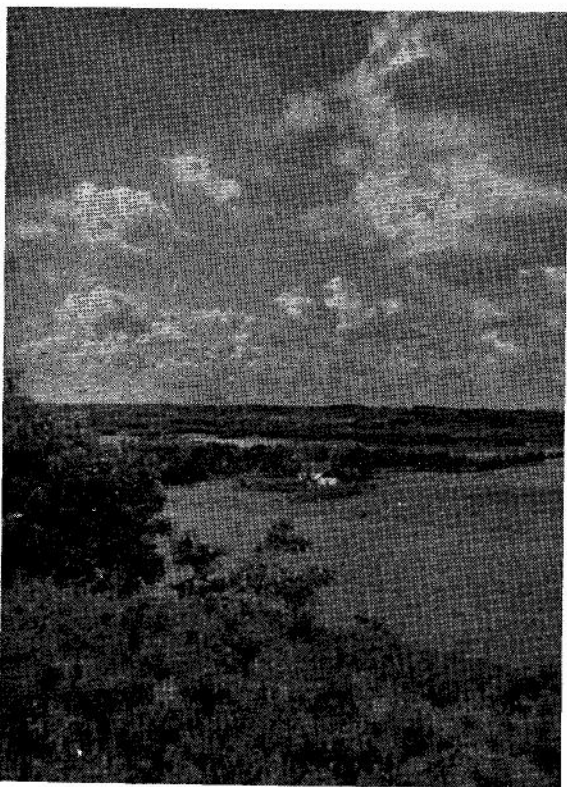
er gennem Hedeselskabet modtaget i Tilskud fra Staten ca. 112,000 Kr.

Det højeste Forbrug af Planter i et enkelt Aar var ca. 950,000 (1909), det laveste ca. 160,000 (1932). Gennemsnitligt har det aarlige Forbrug været ca. 500,000 Planter.

Alle disse næsten 25 Millioner Planter fordeltes nogenlunde jævnt over Foreningens Omraade, dog staar Brande og Givskud Sogne forrest som Aftagere.

Til Læhegn blev hovedsagelig anvendt Hvidgran, den Træart, der fylder mest i Talopgørelsen. Det maatte naturligvis først og fremmest være magtpaaliggende at faa skabt Læ, thi uden saadant Yderværn vilde baade Haveanlæg, Prydplantning og anden indre Syssel med Plantning være spildt Pusleri i vort vindudsatte Landskab. Det ses jo da ogsaa nu efter de 50 Aars Forløb, at der omkring i Sognene staar en Mængde Læhegn af Naaletræer, som utvivlsomt har ydet sit

Givskud-Eggen,
set fra Riis Bakker 1938.

J. J. Holt fot.

afgørende Bidrag til den stærke landbrugsmæssige og økonomiske Udvikling, disse Sogne kan fremvise i det forløbne Tidsrum. Endvidere er der anlagt en stor Mængde Plantager og Haver, hvortil der ogsaa er brugt en Del Naaletræer, og til Haver — og Læ omkring disse — er brugt de nævnte 2 Millioner Løvtræer.

I senere Aar er forsøgsvis anlagt Læhegn af Løvtræer. Det kan saaledes nævnes, at der af Søren Kr. Jørgensen, Ndr. Donnerup, er plantet 2 Læhegn af alm.

Bøgehegn hos Søren Kr. Jørgensen,
Ndr. Dannerup.

J. J. Holt fot.

Bøg, 1 af Syrener og 1 af Eg. Alle disse Læhegn, der m. H. t. Anlæg og senere Pasning har faaet den mest omhyggelige Pleje, staar fortrinligt, og det fremgaar heraf, at naar saadanne Læhegn faar den rette Behandling, kan de meget godt anvendes selv paa den magreste Jordbund og gøre udmærket Fyldest. Især maa i denne Forbindelse fremhæves de to Læhegn af Bøg, der foruden deres smukke Udseende og store Holdbarhed paa samme Maade som Hvidgranshegn afgiver Læ hele Aaret, idet de beholder Løvet om Vinteren.

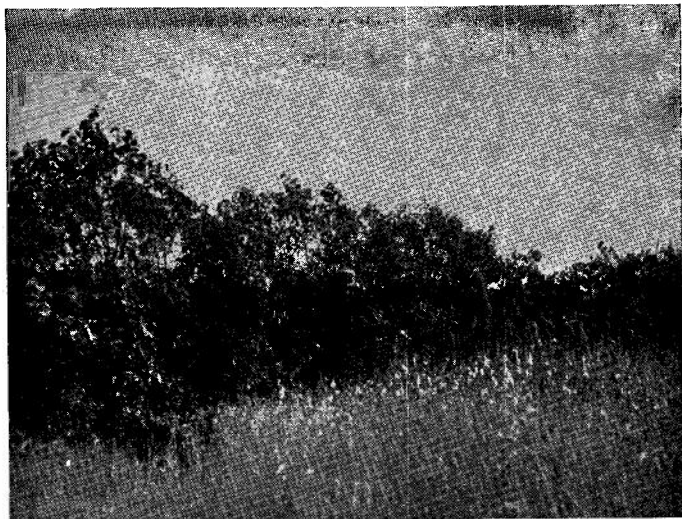
Det maa til Forsvar for den stærke Anvendelse af Hvidgran erindres, at man har staaet paa bar Bund. Skulde Maalet naas, at faa Læhegnene rejst i stort Antal, var man henvist til at vælge en Træart, der fandtes nøjsom, holdbar og billig. Hvidgranen tilfredsstillede i alle Maader disse Krav, derfor blev den Hovedtræet.

Læhegn af Eg hos Søren Kr. Jørgensen, J. J. Holt fot.
Ndr. Dannerup.

Muligt er det jo, vistnok ogsaa ønskeligt, at kommende Slægter mere og mere vil gaa over til at afløse en Del af Hvidgran-Hegnene med andre Træarter, dels af Naaletræ, dels af Løvtræ, efterhaanden som Hvidgranen bliver saa gammel, at dens Evne til at give Læ nedsættes væsentlig. Men det maa sikkert stærkt fremhæves som en Lykke for Sagens Gennemførelse, at man i første Omgang netop valgte Hvidgranen. Den har jo paa udmærket Vis bestaaet sin Prøve, gjort megen Nytte i de svundne Aar.

Af de Plantningsmænd i Give og Omegn, som i særlig Grad har bidraget til at præge Foreningens Arbejde og Landskabets Udseende, bør nævnes følgende, som er blevet hædret med »De samvirkende Plantningsforeninger«s Sølvbæger:

Læhegn af Syrener hos Søren Kr. Jørgensen, Ndr. Donnerup.

Hans Andersen, Langelund, Ringive.
 Søren Kr. Jørgensen, Ndr. Donnerup, Give.
 Carl Jørgensen, Pompule, Thyregod.
 Lars Søndertoft, Brande.
 N. P. Ottosen, Mallehøje, Ringive.
 Thomas Sørensen, Thyregod.
 Mathias Christensen, Borup, Brande.

Disse Mænd har hver især udført et anerkendelsesværdigt Arbejde i Sagens Tjeneste, dels hjemme paa deres Ejendomme været Foregangsmænd, og dels virket eksempelgivende blandt Standsfæller hver paa sit Omraade.

Det samme gælder følgende, hvis Virksomhed Plantningsforeningen har paaskønnet med Præmiering: *Niels Nielsen*, Utoft, *L. Karlskov*, *Jens Lund*, *Trasborggaard*, *Th. Klemen Thomsen*, Borup, *H. P. Christensen*, Raabjerg, *Iver Nielsen*, Ullerup, *Søren Sørensen*, Lindet.

I Begyndelsen gjaldt det jo om at faa Plantnings-sagen oplyst og værdsat, Interessen vakt. Der blev holdt Møde rundt om i Skolerne, navnlig i Vintermaanederne, og der blev skrevet Artikler i Vejle Amts Folkeblad — det fik altsammen sin Betydning. Menneskene vilde gerne høre dengang, tage ved Lære, hjælpes. Tanken greb dem, varmede, blev til Handling: Hjemmets Jord skulde værnes og frugtbargøres — Hakke, Skovl og Spade kom i Brug.

Senere, da der var skabt synlige Resultater, samlede man Folk hos Kredsformændene, talte om Tingene, gik paa Markvandring og viste, hvad der var udført, og hvad der stod tilbage at udrette. Denne Form for Vejledning anskueliggjorde det hørte og læste og fik den allerstørste praktiske Betydning.

Enhver Tid har sine Metoder til Paavirkning — de er blevet brugt efter Evne!

Den Interesse, Foreningen i de paagældende Egne samlede om Arbejdet, gav sig stærkt tilkende hin Dag, 6. Juli 1913, man fejrede 25 Aars Jubilæet ved en Folkefest paa Riis Bakker, hvor der solgtes Billetter (à 25 Øre!) til mere end 1200 Deltagere. Her bød Bestyrelsens Formand, Proprietær Otto, velkommen, og Kammerherre Bech, Seminarieførstander Rørdam, Skovrider Dalgas og Skovrider Holt talte.

En betydelig Støtte har Foreningen haft i de lokale Planteskoler, der gav Medlemmerne let Adgang til at faa Planterne hjem, og som ved selve deres Eksistens virkede fremmende for Plantningsinteressen. Paa dette Omraade var Lindeballe Sogn tidligt og længe førende — sikkert nok fordi Skoven her dannede et naturligt Udgangspunkt. Vejle Amts Landboforening havde omkring 1850 søgt at faa oprettet en Plante-

Set fra Riis Bakker 1938. *J. J. Holt fot.*

skole i Vesteregnet, og 1855 modtog Landboforeningen et Tilbud fra Sognefoged *Hans Schjøth*, Lindeballe, vedrørende »et Areal til Anlæg af en Planteskole i den ham tilhørende Skov uden noget Vederlag og paa saa lang Tid, det maatte ønskes«. 2 Skp. Land blev udlagt som Planteskole, og Begyndelsen var hermed gjort. Senere drev Julius Mogensen en lignende mindre Planteskole i et Naboskovskifte, og gennem mange Aar var der Planteskole paa Søren N. Søndergaards Ejendom Baldershavn. *Søren Søndergaard* modtog 1905

Carl Jørgensen, Pompole, Thyregod, *J.J.Holt fot.*
ved sine klippede Granhegn.

Landhusholdningsselskabets Sølvbæger for Landbo-
flid. I Beretningen fremhæves det store Arbejde, han
har udført, og navnlig dvæles der ved, »at han ikke
alene har forskønnet Ejendommen med Have- og Lyst-
anlæg, men ogsaa beplantet adskillige ufrugtbare
Højdedrag, plantet Læbælter og anlagt en betydelig
Planteskole, hvorfra der sælges og uddeles mange
Træer«. *Kr. Mortensen*, Gjødsebøl Skov, anlagde om-
kring 1889 en ganske fortrinlig Planteskole paa sin

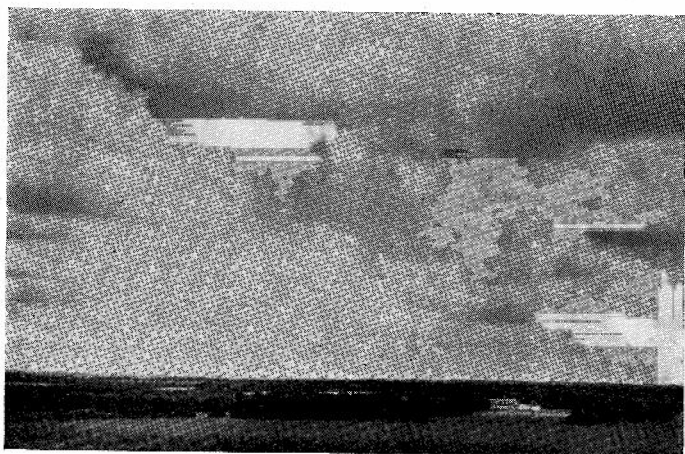

Ejendom, og han drev den med stor Iver og Dygtighed gennem mange Aar. Søren Søndergaard og Kr. Mortensen kom hver for sig til at yde en betydningsfuld Indsats langt ud over deres Egn for Plantningssagens Fremgang, idealistisk præget som de var. Sønderholm Planteskole i Brande Sogn ejedes oprindeligt af Assistent ved Hedeselskabet, *H. Christensen*, hvis Virke i Brande Sogn satte dybe Spor; han døde 1893, og Planteskolen overtoges af hans Broder, *Morten Christensen*, Sønderholm. Alle disse Planteskoler er nu nedlagte. *Vonge Planteskole* blev paa Opfordring af E. Dalgas oprettet 1873 af *N. Chr. Sørensen*, og videreførtes af *N. P. Jensen*, der ved sin Virksomhed som Planteskoleejer og Havebrugskonsulent har ydet Plantningssagen en værdifuld Støtte. *Grejsdalens Planteskole* leverede gennem Aarene et stort Antal Løvtræer. For Tiden findes indenfor Foreningens Omraade foruden Vonge en Planteskole hos *Math. Mathiasen*, Grarup, og en hos *J. Utoft*, Hedeby.

Den betydelige Mængde af Planter, som Foreningen har forbrugt udover, hvad de lokale Planteskoler har kunnet producere, er tilvejebragt fra forskellige af Hedeselskabets Planteskoler, og Foreningens Bestyrelse har stedse vaaget over, at der kom det bedst mulige Plantemateriale ud til Medlemmerne.

Af Institutioner, der har ydet Plantningsforeningen økonomisk Støtte, skal nævnes: A/S Vejle Bank, Give Sparekasse, Ringive Sparekasse, Thyregod Sparekasse, Brande Sparekasse, Givskud Sparekasse og Vejle Bys og Amts Sparekasse.

Foreningen har paa forskellig Maade staaet i Samarbejde med de stedlige Landboforeninger og Husmandsforeninger, deltog bl. a. ofte i disses Planteavl-udstillinger.

Fra Mørup-Rostrup 1938.

J. J. Holt fot.

Iøvrigt fik Plantningsforeningen Held til at virke støt og roligt uden nogen Art af Modstand og uden særlig Reklame. Ved sin faste Organisation og ganske bestemte Forretningsgang med regelmæssige Møder o. l. er der skabt en Udviklingslinje, som ogsaa trygt vil kunne følges i Fremtiden. Der bestod gennem hele den lange Aarrække det smukkeste Samarbejde indenfor Foreningens Rammer, og der er næppe nogen af de mange Mennesker, der har haft med Foreningens Anliggender at gøre, som ikke bevarer gode Minder herfra.

Men naturligvis maa det erkendes, at Arbejdet jo nok bærer visse Fejl, baade synlige og skjulte. Det var en alvorlig Misforstaaelse, naar man fra først af — jvf. E. Dalgas' Foredrag i Give 1889 — anbefalede den tætte Plantning. Bagved laa selvfølgelig som stiltiende Forudsætning, at Halvdelen af Planterne enten vilde visne bort eller blive fjernet ved rettidig Hugst. Ingen af disse Forventninger opfyldtes. Planterne groede godt, for de var sat med Omhu og elskedes frem under

Læhegn af Bøg hos A. Ringive, *J. J. Holt fot.*
Farre.

Ejerens vogtende Øje. At gribe ind i Underret, fjerne overflødige Planter, nænnede ingen. Det burde man have vidst paa Forhaand! Til de skjulte Fejl kan maaske henregnes endnu ikke udførte, men særdeles paakrævede Plantninger. Fremdeles er der Brug for mange flere Hegn, og Oplysning om Læhegnenes gavnlige Virkninger og passende Behandling skal fortsættes ufortrødent. Vil en og anden saa endelig ikke plante, maa han jo være fri. Ejendomsret skal respekteres. Men simpel Rimelighed kræver, at Ødelæggelse ved

Samme Hegn forsat med Elm. *J. J. Holt fot.*

kommende Sandstorme da ogsaa bliver hans private Sag.

50 Aars Arbejde giver Erfaring. Naar Resultatet gøres op, ser man som almindeligt Træk, at de største Forsømmelser med Plantningernes Pleje finder Sted, hvor der har været hyppigt Ejerskifte. Arv er godt, selvskabte Værdier bedre. Folk skal saa vidt muligt selv arbejde med deres Plantninger, det skal koste noget — deraf vindes varigst Interesse.

Vi vil slutte, som vi begyndte: citere Forfattere, der

Samme Hegn fortsat med Hvidgran. J.J.Holt fot.

har vist os vor Egn. Hos Blicher, E. Dalgas og Grundtvig var det en nedslaaet, fattig Landsdel, vi saa. Nu følger et andet, lysere Billede; ogsaa det passer, for i Mellemtiden er en væsentlig Mangel blevet afhjulpet eller er paa Vej til at blive afhjulpet. Hør, hvad *Balling* i Lindeballe siger (Tidsskriftet »*Vægteren*«, udgivet af Chr. Balling, Oktoberheftet 1899):

»En Dag i forrige Maaned foretog nogle Medlemmer af »Plantningsforeningen for Vejle Amts Vesteregn« (Balling mener »Give og Omegns Plantningsforening«,

men Fejlen er tilgivelig) en Udflugt for at besøge Skovrider Mads Holt, Paabøl Plantage i Hoven Sogn. Jeg havde vel tidligere haft Lejlighed til at se Plantagen, men aldrig aflagt den et ordentligt Besøg. Jeg besluttede derfor at tage med.

Saasnart man kommer godt og vel vester ud af Lindeballe Sogn, har man Sønderomme Fladen liggende for sig. At der paa denne Flade engang har været Skov, derom vidner Stednavnene Karlskov, Elkjær, Langelund, Egsgaard og Filskov, hvilke Steder vi kommer forbi, inden vi naar til Sønderomme By, der ligger 3 Mil fra Lindeballe. Vi passerer flere Gange Sønderomme Aa og oplives ved Synet af udstrakte, grønne Enge. Aaen, der har godt Fald, er gennem store Vandingskanaler ledet ud over de omliggende Strækninger. Hedebonden har altid passet nøje paa at nytte Vandet fra Bække og Aaer, og mangt et Hedelandbrug har kun kunnet bestaa ved den Støtte, der hentes fra Engene. Men hvor Engvanding i det store skulde finde Sted, maatte der teknisk Vejledning til. Det hører med til Hedeselskabets Fortjeneste, at det her er traadt til, hvorved der er indvundet betydelig Eng. Ved Juellingsholm findes en smuk Naaletræsplantning. Naar man vandrer igennem den øst fra og kommer ind i den smukke Have, som den støder til, glemmer man, at man er paa en jydsk Hedeflade. Skovsende har nu en af Hedeselskabet anlagt Plantage, som er i god, begyndende Opkomst. Fra Vejen ser man de lange Rader af smaa Naaletræer langt ud i Heden. — — —

Vi saa Læplantninger, som med visse Mellemrum strakte sig i Linier over de dyrkede Marker. Læplantninger hører med til Fremtidsagerbruget i Vestjylland, og de bør findes ikke blot som Skel mellem forskellige Ejendomme, men bør med Mellemrum føres tværs over

hver enkelt større Ejendoms Marker. Læbælterne bryder de skarpe Vinde, mildner Klimaet og hindrer Sandet og Mulden i at flygte bort fra Planterødderne. Vi saa Vejgrøfterne (Vejkanterne) beplantede med Hvidgran og forestillede os, hvor smukt det engang vil blive, naar Vejene Vestjylland over er Granalleer, samtidigt med, at Markerne er linierede med Læbælter, og det ene Skovparti vinker over til det andet. . . .

Den Tid vil komme, da Vestjylland er opdyrket og beplantet, ikke som nu i det spredte, men saa godt som over alt. Der vil blive plantet og hugget og plantet igen. Det fældede Træ vil blive behandlet paa Savmøller, drevne ved vestjydsk Vind, og siden som Tømmer, Fjæl og Lægter give flere Jernbaner end dem, der nu findes, nok at bestille. Hist vil der ryge en Kulmile, her en Tjæreovn. Der vil ingen Mangel blive paa Skjulesteder for Vildtet, som derfor vil tiltage i Mængde; ja det er vel tænkeligt, at Vildtbestanden til dels vil blive en anden. Dersom Blicher da besøgte sin Hede, vilde han vel i næsten alt finde den som forvandet; men Bøssen vilde han endnu kunne faa god Lejlighed til at bruge. Mellem Skovene og i Læ af disse og af Hegnsplantningerne vil der ligge Beboelser i Lighed med dem, vi saa i Paabøl. Tusinder vil her finde Hjem og Livsophold. Vestjylland vil have tabt sin Barskhed, sine vide, øde Horisonter, sit brune Lyngtæppe og i adskilligt være kommen til at ligne de østligere Landsdele. Men det vil ogsaa da have sin ejendommelige Karakter. Det vil være et Stykke Danmark med Granduft.«

Et Stykke Danmark med Granduft — hvilken Vending fra et Stykke Hedeland med Ormeflok og Flyvesand!

DET ÆLDSTE SYGEHUS I VEJLE

AF CHR. CHRISTIANSEN

Naar man ser paa den Række Sygehuse og Hospitaler, hvormed vort Land er forsynet, og hvis høje Standard er anerkendt langt ud over vort Lands Grænser, fristes man til at tro, at Sygehus-Institutionen maa være af meget gammel Dato. Dette er dog langt fra Tilfældet. Ældre Mennesker vil erindre, hvor langt der i deres Barndom var mellem Sygehusene, hvor primitivt de var indrettet, og hvor nødtigt man kom der.

Det ældste danske Hospital i Ordets nuværende Betydning, Frederiks Hospital i København, blev opført i 1757, Københavns Kommunehospital først i 1863.

Ved kgl. Reskript af 1806 blev det ganske vist paa budt, at der skulde opføres et Sygehus i hvert Amt; det skulde ligge centralt, helst i en Købstad, og Omkostningerne til Opførelsen, der for hele Landet var beregnet til 120,000 Rdl., skulde udlaanes af offentlige Midler med 4 % Rente og 1 % aarligt Afdrag. Men saa kom der Krig og Dyrtid og Statsbankerot, og Reskriptet gik foreløbig i Glemme eller ud af Kraft. Først i Begyndelsen af 20erne tog man Sagen op paany, og fra den Tid stammer de ældste By- og Amtssygehuse. I 1827 fik Vejle By og Amt sit første Sygehus, beliggende paa den østlige Del af Kirketorvet i Vejle,

hvor nu Administrationsbygningen ligger. Der laa ganske vist et Slags Sygehus i Forvejen, men det var kun beregnet for 4. Eskadron af Slesvigske Kyrasser-Regiment, der paa den Tid havde Garnison i Vejle. Det beskrives i 1791 som en Bygning paa 6 Fag Mur- og Bindingsværk, teglhængt og med Kælder under de 3 Fag.¹⁾ I Vejle By- og Amts-Sygehus' Arkiv opbevares det første Sygehusreglement, approberet af Cancelliet 6. Oktober 1827. Det gamle, gulnede Dokument giver gode Oplysninger saavel om Sygehusets Indretning som om dets Virksomhed. Den efterfølgende Skildring er da i alt væsentligt bygget paa, hvad dette Dokument fortæller.

Sygehuset bestod af 7 Værelser af forskellig Størrelse. Deraf fik Eskadronen anvist Nr. 3 med Plads til 5 Senge. Sygehusets Økonoma fik Nr. 4. Nr. 5 og 6, hvert paa 4 Senge, var bestemt til veneriske, en Oplysning, der taler for sig selv, Nr. 2 forbeholdtes Byens og Amtets Syge af Kvindekøn og havde Plads til 6 Senge, medens Nr. 7, der var anbragt paa Loftet og havde Plads til 4 Senge, var tiltænkt Mandkønnet. Endelig var Nr. 1 forbeholdt Syge uden for den almindelige Almueklasse, »saasom Husjomfruer, Lærere eller deslige, og naar Pladsen ej er besat af Fruentimmer, til Kontorister, Krambodkarle, saavel som fattige Borgere og deres Familie.«

Desuden var der Loftsrum med Kammer til det ikke i Brug værende Inventar, Køkken med et lille Spisekammer, Lokum, en fælles Ligstue, Gaard og Have. Derimod ses det ikke, at der har været nogen Operationsstue. Saa vidt var man endnu ikke kommet. Nødvendige Operationer er sagtens foregaaet i Sygestuerne.

¹⁾ Vejle Bys Historie, S. 131.

Som man ser, var det hele smaat og primitivt, ikke mindst naar man erindrer det betydelige Omraade, Sygehuset skulde betjene. Derom siges i Reglementet: »Sygehuset er bestemt for Vejle By og Amt, med Undtagelse af Bjerre og Hatting Herreder, der henhører til Sygehuset i Horsens, hvortil bemeldte Herreder aarlig contribuere, samt til den her garnisonerende Eskadron af Slesvigske Kyrasser Regiment.«

Til Gengæld maa man erindre, at Sygehusets Formaal i alt væsentligt var at optage Personer under offentlig Forsorg.

Amtmanden over Vejle Amt skulde være Stiftelsens Direktør og Bestyrelsens Formand og som saadan have Overopsynet. Den umiddelbare Bestyrelse skulde bestaa af Byfogden samt tvende af Byens anselige Borgere, udnævnt af Amtmanden for et Tidsrum af 3 Aar ad Gangen, og Bestillingen skulde anses som et borgerligt Ombud.

Inspektionen skal samles den sidste Lørdag i hver Maaned for at undersøge Sygehusets Tilstand, opspore mulige Mangler, overlægge, hvorledes disse kan afhjælpes og i det hele afhandle, hvad der kan tjene til Sygehusets Tarv og derom give Forslag til Direktøren. De skal føre forskellige Protokoller: En Inventarie-Protokol, der tillige tjener som Forhandlingsprotokol, samt en Protokol, hvori indføres de Syge med fulde Navn, Alder, Bestilling, Opholdssted, Tiden de blev indlagt, samt ved Udskrivning, om de var helbredede, uhelbredede eller døde. Tillige indføres paa hvis Regning — offentlig eller privat — de var indlagt, i sidste Tilfælde mod hvis Kaution. Endelig skal der føres en Inspektions-Protokol, hvor hver Inspektør under Dag og Dato udtrykkelig har at antegne, hver Gang han besøger Stiftelsen, og hvad han har fundet at bemærke,

eller om han har antruffet alt i behørig Orden. I denne Protokol skal Lægen antegne, »hvad Bemærkninger han den egentlige Cuur vedkommende maatte finde sig foranlediget til at bemærke.« Protokollerne skal opbevares paa Sygehuset i et Skab, hvortil hvert af Inspektionens Medlemmer samt Lægen har Nøglen. Ved de maanedlige Møder skal Inspektionsprotokollen gennemgaas og forsynes med den samlede Kommissions Underskrift.

Foruden de tidligere nævnte maanedlige Møder bør Medlemmerne skiftevis føre et mere specielt Tilsyn mindst 2 Gange ugentlig og efterse, at alt er i Orden. Det er desuden Inspektionens — specielt Byfogdens — Pligt at udstede Indlæggessedler samt endelig at føre Sygehusets Regnskab. Dette revideres paa samme Maade og af den, der antages til at revidere Købstadens Regnskab. Det decideres af Amtmanden, og en summarisk Ekstrakt indsendes til Cancelliet.

Som man ser, var det ikke helt smaa Byrder, der var lagt paa Inspektionens Skuldre, navnlig i Betragtning af, at Hvervet var ulønnet. — *Distriktslægen i Vejle* skal være Sygehusets Læge, undtagen for den militære Afdelings Vedkommende. Den første Sygehuslæge i Vejle hed *J. F. Christens*. Han praktiserede i i Vejle fra 1816 og var fra 1820 til 1858 Distriktslæge. Han benævnes ogsaa Distriktschirurg.

Om Lægens Pligter og Rettigheder fortæller Reglementet følgende:

Han anordner og besørger de Syges Cuur. Saa vidt det er ham muligt, skal han være til Stede ved Inspektionens maanedlige Møder og give de Oplysninger, Inspektionen maatte forlange. Desuden skal han paase, at Sygevogtersken opfylder sine Pligter, at den tilbørlige Orden og Renlighed vedligeholdes om de Syge, at

de faar deres Medicin til rigtig Tid, samt at ingen Patient gaar ud og forlader Sygehuset uden hans Tiladelse. Naar der er Patienter i Sygehuset, bør Lægen besøge disse saa ofte paa Dagen, som fornødent eller rigtigt maatte befindes, men dog stedse mindst een Gang daglig, med mindre han i Embedsforretninger er fraværende, i hvilket Tilfælde han dog saa vidt muligt bør sørge for, at Patienterne ikke savner behørig Hjælp og Tilsyn.

Lægen bestemmer, hvad Kost Patienterne maa nyde, enten efter det til hver Dag i Ugen fastsatte Syge-Reglement eller efter en aparte Diæt. Endelig skal han udstede Helbredelses-Attest til Patienter, der har lidt af smitsom Sygdom. — Stillingen som Sygehuslæge var vel kun en Nebengeschäft for Distriktslægen. Men Lønnen var heller ikke stor. For venerisk Syge fastsattes hans Honorar til 2 Rdl. *for hver helbredet*, for Patienter, der indlagdes for Fattigvæsenets Regning, fik han intet. Private betalte 1 Rdl. ugentlig, men dog i intet Tilfælde mere end 4 Rdl. for hele den Tid, Patientten opholdt sig paa Sygehuset. — — —

Ved Sygehuset var endvidere ansat en *Økonoma*, der havde hele den daglige Drift under sig. Reglementet bestemmer, at det skal være et stille (!) Fruentimmer eller Enke. Hun antages af Inspektionen og faar af denne udleveret en Liste over Sygehusets Inventar, for hvilket hun er ansvarlig og maa paase, at det ikke lider Skade eller gaar i Stykker. Hun skal daglig rengøre og udlufte Sygestuerne og holde Gaden uden for Sygehuset ren efter Politianordningen. Ligeledes skal hun daglig rede de Syges Senge og iagttage, at den tilbørlige Renlighed holdes ved og om de Syge. Desuden skal hun besørge Vask saavel af Sygehusets som af Patienternes Linned og øvrige Klæders Rensning. Hun

skal iagttage tilbørlig Økonomi med Brændsel og være forsigtig med Ild og Lys, samt ligeledes paase, at Patienterne iagttager samme. Og saa skal hun naturligvis sørge for Maden. Patienterne er hendes private Pensionærer, og der fastsættes Takst for Betalingen, saaledes for Militærpersoner 20 Rigsbankskillings pr. Dag. Reglementet indeholder ikke nærmere Bestemmelser om Kostens Beskaffenhed. Men fra samme Tid har man et Kostreglement fra *Næstved* Sygehus,²⁾ og det tør vel formodes, at Reglementet for *Vejle* Sygehus har været nogenlunde tilsvarende. Det ser saaledes ud:

Om Morgenen: $\frac{3}{4}$ Pot Mælk med Vand, dertil et Stykke Rundtenombrød og $1\frac{1}{2}$ Lod Smør.

Til Middag: 1 Pot Kødsuppe med Bygmelsboller, Kartoffler, Rødder, Grønt. Naar Oksekød er vanskeligt og næsten ikke at bekomme,³⁾ kan ogsaa engang imellem gives Grynsuppe, *smagelig tillavet* og dertil benævnte Kvantitet Kød med Kartoffler.

Til Aften: $\frac{3}{4}$ Pot Byggrynsgrød og 1 Pægl Øl. Dertil $\frac{3}{4}$ Pot Øl til Drik om Dagen.

De Syge har i hvert Fald ikke sultet. Hvad moderne Lægevidenskab mener om denne Diæt, drister jeg mig ikke til at have nogen Mening om. Som Løn skulde Økonomaen have fri Bolig og fri Brug af Køkken, Loftsrum og Have, dog skulde Patienterne uforment spadsere i Haven, endvidere Ildebrændsel til sit Værelse, Køkkenet og Sygehusets Kakkellovne. Fra 1. Oktober til 31. Marts fik hun 1 Lys pr. Dag af dem til 8 paa et Pund for hvert Sygeværrelse. Ved Aarets Slutning indstilles hun af Inspektionen at nyde et passende

²⁾ Sygehus-Bladet 1. Maj 1938.

³⁾ 1826 siger C. Dalgas i Bogen »Vejle Amt«: »At faa et godt, saftigt og fedt Stykke Oksekjød er en stor Sjældenhed her i Egnen.«

Vederlag, dog ikke over 40 Rdl. Sølv, som for en Del bestemmes efter den Nidkærhed, hun har vist i sin Embedsførelse, og dels efter Mængden og Beskaffenheden af Patienterne, dernæst som Erstatning for Koste, Gulvsand (!) m. m.«

Det var Bestyrelsens Mening, at Økonomaen tillige skulde fungere som Sygeplejerske. Men paa Cancelliets Henstilling gik man ind paa at ansætte en *Sygevogterske*. Ligesom Økonomaen ansættes hun af Inspektionen efter Samraad med Lægen, dog paa Amtets Approbation. Om dem begge gælder det, at de ikke maa have Børn under 10 Aar, »som vilde forstyrre Roligheden i Sygehuset«, og de kan begge afskediges uden Varsel, »naar man finder ej med dem at kunne være tjent«. Forøvrigt indskærpes det, at de Syges Pleje og Opvartning til alle Tider er Sygevogterskens fornemste Pligt. Dernæst skal hun paase, at Patienterne iagttaget god Orden og anstændig Opførsel, og i Mangel heraf skal hun gøre Anmeldelse til Lægen og Inspektionen. Endvidere skal hun sørge for, at de faar deres Medicin efter Lægens Forskrift, og at de ikke forlader Sygehuset uden hans Tilladelse samt indfinder sig der igen til rette Tid. Endelig skal hun paase, at Patienterne ikke køber eller faar Mad fra Byen uden Lægens Tilladelse, og at den Mad, Økonomaen leverer, er forsvarelig og god.

Skønt det er hendes Pligt at pleje og passe de Syge ogsaa om Natten, kan der dog i visse enkelte Tilfælde holdes en Vaagekone, hvis man kan finde »et sædeligt, skikkeligt og paapassende Fruentimmer«, der vil paatage sig Bestillingen for billigst mulig Betaling. Naar hun trolig opfylder disse hendes Pligter, saavel som hvad iøvrigt Inspektionen maatte paalægge hende, skal hun derfor nyde Ophold i Sygehuset og Plads til

sin Seng i et af Sygeværelserne samt et lidet Kammer paa Loftet til sit Tøj. Cancelliet henstillede, at dette Kammer blev forsynet med Kakkelovn, men dette kunde Bestyrelsen ikke gaa med til, da det let vilde friste Sygevogtersken til at opholde sig der for meget af Tiden. Endvidere skulde hun have Kosten og 20 Rdl. i aarlig Løn. Dertil kom 12 Skilling ugentlig af Privatpersoner, der indlagdes paa Sygehuset. Det har ikke just været noget Slaraffenliv at være Sygeplejerske i hine Dage.

Som tidligere omtalt var Sygehuset i første Række bestemt for Personer, der af en eller anden Grund blev indlagt for offentlig Regning. Men, siger Reglementet, naar Pladserne i Sygehuset ikke er belagt og ikke kan ventes snart at ville behøves for Syge, der bliver at indlægge for offentlig Regning, kan enhver af det til Sygehuset hørende Distrikt for sin egen eller andres Regning der vorde optaget mod at erlægge den taktmæssige Betaling for sin Forplejning til Økonomaen samt desuden 12 Skilling i Penge ugentlig til denne for sin Ulejlighed og lige saa meget til Sygeplejersken og 2 Mark Sølv ugentlig for Afbenyttelse af Sygehusets Inventar, alt foruden hvad Medicinen koster, og hvad der efter Bestemmelsen bliver til Lægen at erlægge. Helt billigt var et Sygehusophold altsaa ikke for Privatfolk.

I Sygehuset maatte kun optages Syge, som af Lægen ansaas for curable, og ingen maatte ligge der mere end et halvt Aar, med mindre Direktøren gav Dispensation.

I Tilfælde af Død besørge des Begravelsen af Sygehuset, men Omkostningerne godtgjordes af den, for hvis Regning Patienten var indlagt. Dog kunde de paarørende faa Lov til at hjembringe Liget, hvis Patienten ikke var død af en smitsom Sygdom. Men

Lægen har Ret til at foretage Section (Obduktion), i Fald han ansaa det for hensigtsmæssigt.

Endelig bestemmes det, at de aarlige Udgifter til Vedligeholdelse m. m. afholdes af Amtet og Byen, saaledes at Amtet betaler 3 Fjerdedele og Byen 1 Fjerdedel.

Saa vidt det gamle Reglement. Som man ser, var det kun en ringe og primitiv Begyndelse, der blev gjort i 1827, men det var vel, hvad den Tid magtede og ansaa for fornødent, og det indeholdt Spiren til en rig Udvikling. I 1859 opførtes et større og mere moderne Sygehus paa Nabogrunden (den nuværende Administrationsbygning). Allerede 25 Aar efter var dette forældet. I 1886 projekteredes det ny Sygehus paa Kobbeltoft, og det stod færdigt til Brug i 1890. Dog benyttedes Sygehuset paa Kirketorvet endnu i 8 Aar som Afdeling for Hud- og Kønssygdomme samt for Sindsyge. Endelig opførtes det nuværende Sygehus i 1917.

Paa alle Omraader har de sidste Hundrede Aar været præget af en stærk Udvikling. Det gælder ikke mindst i Omsorgen for de syge. En Udvikling, der meget vel kan maales, naar man sammenligner de moderne indrettede Hospitaler af i Dag og den beskedne Begyndelse paa Kirketorvet i Vejle.

RASMUS CHRISTENSEN

Den 15. Januar 1938 døde Gaardejer Rasmus Christensen af Viuf, 66 Aar gl. Han var født og levede hele sit Liv her i Sognet. Hans levende Interesse for Egnens og Fædrelandets Historie hvilede paa et solidt Grundlag, tilegnet ved grundige Studier. Det var derfor ogsaa naturligt, at han stod Vejle Amts historiske Samfund nær og med Glæde røgtede en Gerning her som Skribent (f. Eks. »Viuf Kirke« i Aarbog 1932) og mangeaarig Revisor.

Rasmus Christensen var Formand for Viuf Sogneraad i mere end 25 Aar og Sognefoged gennem et langt Tidsrum, Hverv, han udførte meget samvittighedsfuldt, og hvorfor han hædredes med Dannebrogskorset. Han var meget glad for denne Udmærkelse, men han havde ogsaa fortjent den.

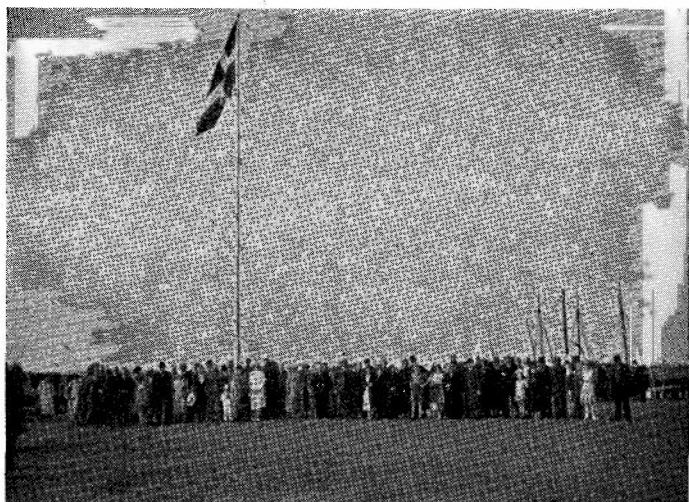
En flittig og arbejdsom Mand var Rasmus Christensen; hans kæreste Fritidssyssel bestod i at optegne historiske Minder vedrørende sin Hjemegn, bl. a. var han fortrolig med alt angaaende 64-Krigen og bidrog væsentlig til, at Episoden omkring Dragon Niels Kjeldsens Kamp fik sin rette Opklaring. Hans mange mindre Artikler i stedlige Blade har vækket og vedligeholdt Interessen for Historie, noget man maa agte højt.

Som en retlinet, fædrelandskærlig Mand stod han i Befolkningen her, og Mindet om hans Færden og Indsats vil til sene Tider leve i Sognet.

Gammeltoftgaard, Viuf, September 1938.

Viggo Hansen.

Paa Havnepladsen i Snaptun. Foto: Egon Kiær.

BERETNING OM HISTORISK SAMFUNDS VIRKSOMHED

VED J. F. KIÆR.

Aarsmødet 1938.

Vejle Amts historiske Samfund afholdt sit Aarsmøde paa Højskolehjemmet i Kolding den 4. Maj 1938.

Bestyrelsens Næstformand, fhv. Amsraadsmedlem, Gaardejer Jørgen Krag, Trappendal, Hejls, aabnede Mødet og bød Forsamlingen velkommen og mindedes Amtmand, Kammerherre Valløe, Kæmner J. O. Brandorff og Sognefoged Rasmus Christensen, der i Aarets Løb var afgaaede ved Døden.

Aarsberetning.

Næstformanden aflagde derefter Beretning om Historisk Samfunds Virksomhed i Aaret 1937 og næv-

nede særlig Udgivelsen af Aarbogen og Sommerudflugten i Vejle Vestereg. —

Aarsregnskab.

Kassereren, Landinspektør Axel Johansen, oplæste det reviderede Aarsregnskab, der enstemmigt godkendes. —

Vedtægtsændringer.

Næstformanden forelagde derefter Forslag til Ændringer i Historisk Samfunds Vedtægter gaaende ud paa en Forøgelse af Bestyrelsesmedlemmernes Antal fra 9 til 11 Medlemmer og Optagelse af Tillidsmænd i Amtets ca. 70 Sogne. Ændringerne vedtoges enstemmigt. —

Valg.

Til Bestyrelsen genvalgtes Direktør Harald Hess, Vejle, og nyvalgtes Overbibliotekar Aage Bredsted, Vejle, Byraadssekretær N. Jacobsen, Kolding, Arkitekt H. Zachariassen, Fredericia, og Gaardejer Steffen Nielsen, Barrit, samt som Revisor Overassistent L. Petersen, Fredericia.

Paa et senere afholdt Bestyrelsesmøde foretoges følgende Valg: Formand: Jørgen Krag, Næstformand: Marius Hansen, Kasserer: Axel Johansen, og Sekretær: N. Jacobsen. — Redaktionsudvalget: Rasmus Mortensen, Formand, Axel Johansen og J. F. Kiær. — Foretagsudvalget: Marius Hansen, Formand, Jørgen Krag, J. J. Ravn og Harald Hess. — Agitationsudvalget: Rasmus Mortensen, Formand, J. Krag, Aage Bredsted, H. Zachariassen og Steffen Nielsen. —

Aarbogen.

I Aaret 1938 har Historisk Samfunds Redaktionsudvalg udgivet tvende Halvbind af Aarbogen, der som sædvanlig indeholder historiske Afhandlinger og Artikler af forskellig Art hentede fra Vejle Amt, og

Biltoget ved Glud Musæum. Foto: Egon Kier.

hvorom henvises til Indholdsfortegnelsen i nærværende Halvbind. —

Sommerudflugten.

Vejle Amts historiske Samfunds Sommerudflugt foregik Søndag den 24. Juli til Bjerre Herred med Besøg i Uth Kirke, Boller Slot, Glud-Museet, Snaptun samt Hjarnø. — Deltagerne fyldte 30 Biler, da Vogn-toget Kl. 12,30 afgik fra Banegaardspladsen i Vejle. — I Uth Kirke skildrede Førstelærer Marius Hansen Kirken og Boller Slots Historie. — Paa Boller Slot drak Deltagerne Kaffe, hvorefter man kørte til Glud Museum og videre til Snaptun med Sejltur til Hjarnø. — Dagen sluttede i Snaptun Færgegaards Have, hvor den medbragte Mad blev indtaget. —

Udflugten havde hele Tiden været begunstiget af det smukkeste Sommervejr, saaledes at der var rig Lejlighed til at nyde de smukke Omgivelser i det typisk østjyske Fjordlandskab med dets rigt afvekslende Natur. —

SMAASTYKKER

LIDT OM POSTFORSENDELSENE I TIDLIGERE TIDER

I den nyere Tid og navnlig i det sidste Hundrede Aar er der sket gennemgribende Forandringer paa mange Omraader. Man kan bl. a. tænke paa de Fremskridt, der er sket med Hensyn til Befordringsvæsenet, Belysningsvæsenet og paa mange andre Omraader. Ja, selv med Hensyn til Forsendelsen og Udbringningen af Postsager paa Landet er der sket meget store Forandringer i den Tid, jeg kan mindes. Det var vistnok omkring 1870, at det første Postbud kom til min Fødeby, og han bragte ikke Posten til Beboerne, men afleverede den i Skolen eller hos en Handlende i Byen. Det var ogsaa et meget stort Distrikt, Postbudet havde at udbringe Postsager til, saa han havde ikke Tid til at gaa ind ret mange Steder i de Landsbyer, han skulde besøge. Jeg mindes ogsaa, at det første Postbud, vi havde i vor By, næsten løb igennem den, naar han kom.

Det første ordnede Postvæsen foretoges af Kong Kristian II, der befalede, at der skulde være 1 eller 2 Brevdragere i hver Købstad. De kaldtes Løbere, og de fik 2 Skilling for hver Mil, de gik. Denne Ordning varede vist til Kristian den IV's Tid. 1624 udgav han nemlig en ny Befaling om Postvæsenets Fremme; men det var dog først, da Poul Klingenberg (f. 1615 d. 1690)

1653 blev udnævnt til Generalpostmester i Danmark og Hertugdømmerne, at der skete en gennemgribende Forandring. 1653 i April fik bl. a. Lensmanden paa Koldinghus, Sten Bille, Befaling til at udlægge 2 Gaarde i Velling, 2 Gaarde i Børkop og 2 Gaarde i Gade (forhen Navnet paa de 3 sydligste Gaarde i Egeskov, Vejlbysogn) til at besørge Posten mellem Byerne: Vejle, Kolding og Fredericia. Beboerne paa de nævnte Gaarde fritoges derfor for Ægt og anden Tjenesteydelse. Hvorlænge denne Ordning varede, ved jeg ikke, og jeg ved heller ikke, hvilke Gaarde i de 3 Byer det var, der paalagdes at udføre dette Hverv. Jeg har derimod set Breve fra Slutningen af det 18. Aarhundrede, der havde en Paategning om, at de var sendte med en eller andens Bud fra den nærmeste Købstad.¹⁾

For nogen Tid siden saa jeg i en Bog, der nu er i Viborg Landsarkiv, men som bl. a. har været Vinding Kirkes Regnskabsbog, et Forslag fra 1849 om en Forbedring af Postvæsenet paa Landet af daværende Gaardejer og Sognefoged Hans Jørgensen Ladegaard i Vinding. (Han var gift med en Søster til min Mors Far.) I dette Forslag ses, hvorledes det var i hine Dage. Det hedder bl. a.: »I December Maaned 1848 meddelte Formanden for Forstanderskabet, Provst Thune i Gaverslund (f. 1791 d. 1855, Sognepræst for Gaverslund og Vinding 1833—55), at der til Sogneforstanderskabets Betænkning vilde fremkomme Forslag til en Forbedring af Postvæsenet paa Landet. Sognefoged Hans Ladegaard foreslog, at Forstanderskabet skulde afgive en Betænkning over Forslaget, naar Henvendelsen fra Postvæsenet forelaa. Dette vedtoges. — 1849 den 18. Januar fremkom Hans Lade-

¹⁾ Degnene skulde jo bl. a. være Brevbærere for Præsterne. (Se Aarbogen for Aarhus Stift fra 1936 Side 60.)

gaard med en Betænkning, hvori han tillader sig at bemærke, at uagtet Vinding Sogn paa Grund af sin Beliggenhed tæt ved Hovedlandevejen vel ikke er af de, der trænger mest, saa vil det dog være betydelig besparende for Sognets Beboere, og det vil desuden vistnok bidrage til Oplysningens Fremme paa Landet. Som Grund derfor anfører han bl. a., at der til Befordring fra Vinding til Herredsfogden i Fredericia behøves et Bud ugentlig, fra Vinding til Fredericia er der 3 Mil. Naar der betales med den foreslaaede Pris, vil det blive 1 Mark og 8 Sk. pr. Mil eller 4 Mark og 8 Sk. for hele Turen, og da jeg ved, at man vanskelig vil kunne leje et ridende Bud under 1 Rigsdaler, hvilket bliver 1 Rdl. ugentlig eller 52 Rigsdaler aarlig. Men naar der blev befordret efter dette Forslags § 10, blev det kun 2 Skilling ugentlig eller 1 Rdl. 8 Skilling aarlig, hvad enten nu dette Brev kunde gaa frit, eller Portoens skulde betales af Amtet eller Sognet, vilde det dog blive en Besparelse af omtrent 50 Rdl. — Foruden de anførte Breve, ombæres paa Landet en Del saakaldte Cirkulærer, der for største Delen vistnok ogsaa kan betragtes som Breve i Amtets Ærinde. Det kunde vel synes, at da disse kun befordres fra By til By, er det kun en ubetydelig Byrde, men det er netop den aller bekosteligste Maade, de bliver befordrede paa; thi til hvert Cirkulæres saadan Befordring sættes, efter som Afstanden er, 5 à 6 Mennesker i Bevægelse, og, hvad enten Befordringen afgives af en Gaardmand eller en Husmand, bortgaar dog $\frac{1}{2}$ Dag for hvert og for de sidste ofte hele Dagen. Denne Befordringsmaades Upaalidelighed er tillige noksom bekendt af de, som kender samme; thi det hænder jo, at Cirkulærerne ikke naar deres Bestemmelsessted inden lang Tid efter, at det, de omhandlede, skulde have været

udført, og undertiden udebliver de ganske. Den foreslaaede Ordning vil derfor være at foretrække, selv om den maaske nok vil medføre noget mere Skriveri. For Avisers Befordring fra Vejle og hertil har jeg i en Del Aar i Forening med andre betalt 1 Rdl. aarlig for et Sæt. Efter det nye Forslag vilde der spares mere end det halve af dette Beløb.«

Hans Ladegaard omtaler derefter andre Fordele ved Forslaget, og navnlig mener han, at en ny Ordning af Postforsendelsen vil virke fremmende for Oplysningen paa Landet. Avislæsning vil blive mere almindelig; thi som Forholdene nu er, er der ikke mange, som holder Aviser, da der ofte gaar lang Tid hen, før de naar til Folk, og saa er Bladets Indhold forældet. Det ses, at Ridning med Bud gik paa Omgang mellem Gaardmændene. Hans Jørgensen Ladegaard var født i Andkær, 1832 blev han Gaardmand i Vinding ved at ægte en Søster til min Bedstefader Jens Zakariasen. Hans Ladegaard, der i mange Aar var Sognefoged og Lægdsmand i Vinding, blev Dannebrogsmænd. Han var medvirkende ved Oprettelsen af Vinding Højskole og var en af Egnens kendte Mænd. Gaarden, han ejede, er den Gaard i Vinding, som man senere har opkaldt efter ham og kalder »Vinding Ladegaard«. Det er forøvrigt den Gaard, som forhen var den eneste Selvejerbondegaard i Byen, og som i en lang Aarrække ejedes af Mænd, som bar Navnet »Bonde«. Om en af disse, Bertel Thomsen Bonde, skriver Præsten i Kirkebogen, da han 1730 holdt Bryllup med Gaardmand Søren Hansens Datter, Anna Sørensdatter: »Bonden lod brede Hynder for sig; men Bonden var der dog, de ofrede lumpen hver 1 Slettedaler og 15 Skilling.« — Søren Hansen boede paa den Gaard, som nu kaldes »Vinding Overgaard«, og han var Svoger til min Tip-

oldemors Fader, Sognefoged Peder Nielsen (Grundet),
der boede paa den Gaard, som nu kaldes »Bjærts-
minde«.

J. J. Ravn.

HARTVIG SAXE'S RØVERFÆRD

I den af mig i 1918 udgivne Bog om Sognene i Holmans og Elbo Herreder har jeg bl. a. omtalt et Røveri og et Drab, som J. J. A. Worsaa fortæller om i Historisk Tidsskrifts 2. Binds 1. Hefte.

Han fortæller efter Tingbøgerne, at der 1628 Natten mellem St. Mikkelsdag og St. Severinsdag henimod Dag kom nogle bevæbnede Soldater med tændte Lunter i Hænderne under Anførsel af Hartvig Saxe til Rugballegaard til Hans Munks Gaard i Hvilbjærg (i de gamle Jordebøger i Arkiverne regnes de 6 østligste Gaarde og 2 Bol i Andkær for en Bydel for sig og kaldes Hvilbjærg).

Hans Pedersen Munks Gaard var den største i Byen. Det var en Selvejrbondegaard, som hans Fader Peder Munk, der døde 1618, havde ejet før ham. I Pastor Hans Schousbos Indberetning fra 1769 fortælles, at Peder Munk i Hvilbjærg og Peder Jensen i Børkop i Forening skænkede en Altertavle til Gaverslund Kirke. De har sagtens været Kirkeværger. De 2 Mænd siges ogsaa at have ladet Prædikestolen lave 1606. 1624 ses i en Jordebog i Rigsarkivet, at Hans Munk i Hvilbjærg var Sognefoged.

Han var gift med en Datter af Præsten i Pjedsted, Provst Berendt Falenkamp, og var vistnok en velstaaende Mand. Det var vel derfor, at Hartvig Saxe og hans Folk gæstede ham hin Nat henimod Dag. Det fortælles, at de bestormede Hans Munks Hus, slog Vinduerne itu, nogle gik ind gennem dem og aabnede

Dørene for de andre. En Soldat ved Navn Niels Griis var med dem og søgte efter Hans Munk, og da han fandt ham liggende i Sengen, satte han Bøssen (Musketen) paa hans Liv og sagde: »Gjorde jeg det ikke for din Kones Faders Skyld, skulde du nu faa din Afsked.« Hans Munk bad dem for Guds Skyld skænke ham Livet. Han vilde følge dem, hvorhen de vilde have ham; men da han var kommen op af Sengen, slog en Soldat ham i Hovedet med sin Bøsse, saa han faldt om. Derefter gav de sig til at plyndre Huset og handlede meget ugudeligt. De sønderslog Kister, Skrin, Skabe og Døre, borttog Godset, opbrændte Regnskabsbøger og Breve, væltede hans fattige Hustru, der havde ligget syg af Blodsot, af Dynen, hun laa paa, ned i Halmen og borttog Dynen og de andre Sengeklæder, hun havde i Sengen, samt alle hendes skaarne Klæder. Desuden tog de 4 Heste, en stor dansk Bibel og flere Bøger. Siden efter førte de Hans Munk ud af Huset uden for hans Gaard med blottet Hoved og bare Ben og uden anden Beklædning end den Skjorte, han laa i, og saa ihjelskød de ham bagfra, saaledes som det var kendeligt paa hans Linned.

Det hedder derefter, at den dræbtes Svoger (Svigerfader), Provst Berent Falenkamp i Pjedsted, i Anledning af Drabet stævnedes nogle af Omegnens Bønder for Landstinget, for at de der skulde aflægge Vidnesbyrd om, om nogen af dem havde noget uærligt at beskyldte Hans Munk for enten i Freds- eller Ufredstid, og om nogen havde set, hørt eller fornummet, at han har været med Fjenderne for at give dem Anvisning paa, hvor der skulde sættes og holdes o. s. v., og om han ikke elendig og uskyldig blev ihjælskudt og hans Hus og Bo ganske spoleret og plyndret. Alle de indstævnede svore ved deres Sjæls Salighed, at Hans

Munk al Tid havde opført sig som en ærlig Danne-
mand.

I Kancelliets Brevbøger fra omkring 1628—30 har jeg set, at en Broder til Hans Munk, der boede i Vejle, efter hans Død af Enken forlangte Halvparten af Hvilsbjærggaard, men at hun beholdt hele Gaarden; i Følge Traps Danmark sidste Udgave var hendes Fader Ejer af den 1641—1651, da han solgte den til Herredsfoged Just Thommesen, der forstørrede den ganske betydelig. Han tog sig forøvrigt den Frihed baade i St. Velling og i Andkær at nedbryde Huse og bortføre Tømret fra dem til sin Gaard. Blandt andet hed det, at han nedbrød 12 Fag Hus, der stod Østen i afdøde Selvejergaardmand Jørgen Madsen Ravns Gaard i St. Velling (nu Sognefoged Holger Buhls Gaard).

Den afdødes Søster, Karen Madsdatter Ravn, som jeg forøvrigt nedstammer fra, protesterede mod dette tilligemed de Velling Bymænd (Tingbogen fra 1667), men om Protesten blev taget til Følge, ved jeg ikke; samme Aar fik hun og hendes Mand, Christen Christensen Smed, dog Halvdelen af Gaarden, som hendes Fader, Mads Jørgensen Ravn, 1626 købte, i Eje.

Hans Munks Svigerfader, Berent Falenkamp, der en lang Række af Aar til sin Død 1658 var Præst i Pjedsted og Gaarslev, synes at have været en velstaaende Mand før Svenskekrigen 1657—60; men ved sin Begravelse i Pjedsted Kirke den 11. Januar 1658, han begravedes efter Tingbogen fra 1661 (Landsarkivet i Viborg) af Provst Niels Lauridsen Riber i Smidstrup, maa hans Rigdom være forsvunden; thi da fremstod hans Søn, Hr. Jens i Nykirke, og frasagde sig Arv og Gæld efter den afdøde paa sine egne og de andre Arvingers Vegne.

Soldaten Niels Griis, der er omtalt foran, maa jo

have været her fra Egnen, siden han ikke vil dræbe Hans Munk for Svigerfaderens Skyld. I hine Dage var der ikke saa faa Mænd paa Egnen, der bar dette Slægtsnavn, bl. a. var dette Tilfældet i Taulov, Herslev, Sdr. Vilstrup og Viuf Sogne (Jordebøger i Rigsarkivet).

Hans Munk i Hvilsbjærg har Hartvig Saxe vistnok gæstet, fordi han var en velstaaende Mand. — I Kancelliets Brevbøger fra 1630—32 ses, at det ikke alene var ham, man røvede og plyndrede hos, Herredsfogden i Elbo Herred, Thomas Terkildsen paa Ødstedgaard i Bredstrup Sogn, besøgte Saxe og hans »Skibsfolk« ogsaa. I Herredsfogdens Klage hedder det, at Saxe og hans Skibsfolk har røvet og plyndret hos ham og frataget ham og hans Stifbørn deres fælles Kvæg og andre Mobilier i hans Bo, og at adskillige andre Personer i Koldinghus Len ogsaa har beklaget sig over ham.

I et Brev til Hartvig Saxe af 23. April 1632 hedder det, at Thomas Terkildsen af Ødsted og Povl Pedersen af Hyby har klaget over, at Saxe ikke vil betale dem for 6 Øxne og 4 Køer eller deres Værdi og 30 Rigsdaler for det Overfald og den Skade, som han har gjort dem ved sit Skibsfolk, og som Kommissionærenes Dom har tilholdt ham at betale, men, at han anstiller sig med Truen og Fejde mod dem, som kræver ham derfor. Det befales ham uden videre Ophold at tilfredsstille de 2 Mænd ved at betale dem Pengene og at afholde sig fra Truen og Fejden, saafremt han ikke vil undgælde derfor ved Retten og tiltales.

I Brevbøgerne ses, at en Borger i København, Iver Hansen, 1630 d. 28. Februar ogsaa har klaget over, at Hartvig Saxe har nedbrudt et Hus ved Middelfart Sund (Snoghøj), som hans Fader har flyttet fra Kolding og dertil. Det ser altsaa ud til, at Hartvig Saxe har sejlet i Vejle Fjord, Randsfjord og Lille Bælt og

derfra med sine Folk er gaaet i Land paa forskellige Steder og har røvet og plyndret, ja, end ikke har undset sig ved at begaa et Drab. Det var jo urolige Tider i hine Dage.

Om Hartvig Saxe har jeg set, at han 1635 fik Lønborggaard i Forlening; han maa altsaa have været ret godt anskreven hos Kong Kristian IV. og i en Beskrivelse af Snejbjerg Sogn ved Herning (jeg husker ikke, hvem Beskrivelsen er af), ser jeg, at han en Tid var Ejer af Herregaarden Tandrup, og at han døde der 1652.

Hyby var den største By i det gamle Ullerup Sogn; den laa omkring Dalen mellem Fredericia Nørremarks Skole og Fredericia. Min Bedstefader, Jens Hansen (Ravn), der var født i Vinding 1802, og hvis Forfædre jeg kan føre tilbage i denne By til 1610, fortalte flere Gange om Hans Munk i Hvilbjærg, men som en ond Herremand, der behandlede sine Folk slet, nogle Husmandsbørn blev navnlig daarlig behandlede. Da han var død, gik han derfor igen. Efter Begravelsen paa Gaverslund Kirkegaard saa man ham siddende i en stor Eg ved Vejen efter Andkær, og det Gengangeri vedblev, selv efter at en Præst havde manet ham ned i Skoven ved Munkebjærg, indtil en Mand ved Navn Per Ufødt havde skudt Gengangeren ned med Sølvknap. Jeg tænker, at denne Historie er lavet af de Folk, der var med til Røveriet og Drabet for at besmykke deres onde Gerning.

J. J. Ravn.

